KÜLTÜR EVRENİ

UNIVERSE OF CULTURE - ВСЕЛЕННАЯ КУЛЬТУРЫ

Yaz / Summer / Лето 2010 ▪ Yıl / Year / Год 2 ▪ Sayı / Number / Число 7

ÜÇ AYDA BİR YAYIMLANAN ULUSLARARASI HAKEMLİ SOSYAL BİLİMLER DERGİSİ

QUARTERLY SOCIAL EDUCATION JOURNAL SUBJECT TO INTERNATIONAL PEER REVIEW

ЕЖЕКВАРТАЛЬНЫЙ МЕЖДУНАРОДНЫЙ ЖУРНАЛ ОБЩЕСТВЕННЫХ НАУК

ISSN: 1308-6197

Sahibi / Owner / Хозяин

Hayrettin İVGİN

Kültür Ajans Tanıtım ve Organizasyon Ltd. Şti. - Konur Sokak 66/9 Bakanlıklar-ANKARA

Tel: 0090.312 4259353 - kulturevreni@gmail.com

Sorumlu Yazı İşleri Md./ Associate Editor

Ответственный секретарь

Erhan İVGİN

Editör/ Editor

Руководитель работы

Ömer ÜNAL

Genel Koordinatör / Director / Директор

Erhan İVGİN

Redaktör/Redacteur/Редакция

Doç. Dr. Nezaket HÜSEYNOVA

Yayın Kurulu / Editorial Board / Редколлегия

Prof. Dr. Ali Berat ALPTEKİN▪Prof. Dr. Tuncer GÜLENSOY▪Prof. Dr. Mehman MUSAOĞLU

Prof. Dr. Taciser ONUK▪Prof. Dr. İsmail PARLATIR▪Prof. Dr. Saim SAKAOĞLU▪Prof. Dr. Fikret TÜRKMEN

Yazışma Adresi / Correspondance Adres / Адрес издательства

Kültür Ajans Ltd. Şti.

Konur Sokak No: 66/9 Bakanlıklar/ANKARA-TÜRKİYE

Tel.: 0090.312 425 93 53 (PBX) - Fax: 0090.312 419 44 43

E-mail: hayrettinivgin@gmail.com - erhanivgin@gmail.com

www.kulturevreni.net

Fiyatı / Price / Стоимость

10 TL (Yurt içi / для граждан Турции)

15 $ / 10 Euro (Yurt dışı / для граждан других стран)

Стоимость подписки

40 TL (Yurt içi / для граждан Турции)

60 $ / 50 Euro (Yurt dışı / для граждан других стран)

Abone Bedeli / Subsciption Price

Baskı Tarihi/ Press Date

31 Mart 2011

Baskı / Pres / Типография

BRC BASIM

Samanyolu Cad. No: 35 İskitler/ANKARA

Tel: 0090.312.384 44 54

Kapak Resmi: *Türk gölge oyununun tiplerinden Karagöz ve Hacivat figürü*

Temsilcilikler / Representative / Представители

■

AZERBAYCAN
Doç. Dr. Nezaket HÜSEYNOVA
e-mail: nezaket_h@yahoo.com Tel: 00994503441135

■

AZERBAYCAN
Dr. Meyser KAYA
e-mail: tarzenkayaturk23@gmail.com Tel: 00994503290442

■

KAZAKİSTAN
Doç. Dr. Bakıtgul KULCANOVA
e-mail: bahit777@mail.ru Tel: 00787017314047

■

KKTC
Doç. Dr. Mehmet DEMİRYÜREK
Tel: 00905394132608 – 00905428803008

■

KOSOVA
Prof. Dr. Nimetullah HAFIZ
e-mail: trhafiz@yahoo.com Tel: 0037744217234

■

RUSYA FEDERASYONU
Prof. Dr. Elfina SİBGATULLİONA
e-mail: alfina2003@yandex.ru Tel: 0079153847317

■

TÜRKİYE
Ömer ÜNAL
e-mail: h.omerunal@gmail.com
Tel: 00905337706462

Kültür Evreni dergisinin yayın ilkelerine göre yazılarını yayımlatmak isteyenler, yazışma adresine veya temsilcilerimize başvurmalıdırlar.

Articles submitted for publication will comply with the Publication Policy and the Submission İnstructions for manuscripts. For publication you can refer to adres or to our representative

*Желающим публиковаться в журнале **Вселенная Культуры** следует оформлять материалы в соответствии с требуемыми правилами и обратиться к указанному адресу или к местным представителям журнала*

Hakem Kurulu
Editorial Board
Консультативный совет – Редколлегия

Ord. Prof. Dr. İsa HABİBBEYLİ (Nahçıvan Devlet Üniversitesi / AZERBAYCAN)
Ord. Prof. Dr. İsmayil HACIYEV (AMEA Nahçıvan Bölmesi / AZERBAYCAN)
Ord. Prof. Dr. Teymür BÜNYADOV (AMEA Etnografya Enstitüsü / AZERBAYCAN)
Ord. Prof. Dr. Vasıf MEMMEDALİYEV (Bakü Devlet Üniversitesi / AZERBAYCAN)
Prof. Dr. Ahmet BURAN (Fırat Üniversitesi / TÜRKİYE)
Prof. Dr. Ahmet GÖKBEL (Cumhuriyet Üniversitesi / TÜRKİYE)
Prof. Dr. Ali Berat ALPTEKİN (Selçuk Üniversitesi / TÜRKİYE)
Prof. Dr. Ali UÇAN (Gazi Üniversitesi / TÜRKİYE)
Prof. Dr. Bilge SEYİDOĞLU (Atatürk Üniversitesi / TÜRKİYE)
Prof. Dr. Byoungduk SOHN (Chongshin University / KORE)
Prof. Dr. Edip GÜNAY (İstanbul Teknik Üniversitesi / TÜRKİYE)
Prof. Dr. Elfina SİBGATULLİNA (Akademia Nauk / RUSYA FEDERASYONU)
Prof. Dr. Erman ARTUN (Çukurova Üniversitesi / TÜRKİYE)
Prof. Dr. Esma ŞİMŞEK (Fırat Üniversitesi / TÜRKİYE)
Prof. Dr. Fikret TÜRKMEN (Ege Üniversitesi / TÜRKİYE)
Prof. Dr. Gülsen DEMİR (Karabük Üniversitesi / TÜRKİYE)
Prof. Dr. Gürer GÜLSEVİN (Ege Üniversitesi / TÜRKİYE)
Prof. Dr. Harun GÜNGÖR (Erciyes Üniversitesi / TÜRKİYE)
Prof. Dr. Hayrettin RAYMAN (Bozok Üniversitesi / TÜRKİYE)
Prof. Dr. İngeborg BALDAUF (Humboldt Universität zu Berlin / ALMANYA)
Prof. Dr. İsmail ÖZTÜRK (Dokuz Eylül Üniversitesi / TÜRKİYE)
Prof. Dr. M. Öcal OĞUZ (Gazi Üniversitesi / TÜRKİYE)
Prof. Dr. Maimunah ISMAIL (Universiti Putra Malaysia / MALEZYA)
Prof. Dr. Maria CİKİA (Akademia Nauk / GÜRCİSTAN)
Prof. Dr. Maria Pia PADANI (Universita' Ca' Foscari Di Veneza / İTALYA)
Prof. Dr. Mehman MUSAOĞLU (Gazi Üniversitesi / TÜRKİYE)
Prof. Dr. Mehmet AÇA (Balıkesir Üniversitesi / TÜRKİYE)
Prof. Dr. Metin EKİCİ (Ege Üniversitesi / TÜRKİYE)
Prof. Dr. Mustafa CEMİLOĞLU (Uludağ Üniversitesi / TÜRKİYE)
Prof. Dr. Muzaffer TUFAN (İstanbul Üniversitesi / TÜRKİYE)
Prof. Dr. Naciye YILDIZ (Gazi Üniversitesi / TÜRKİYE)
Prof. Dr. Natalie O. KONONENKO (University of Alberta / KANADA)
Prof. Dr. Nazım Hikmet POLAT (Gazi Üniversitesi / TÜRKİYE)
Prof. Dr. Nebi ÖZDEMİR (Hacettepe Üniversitesi / TÜRKİYE)
Prof. Dr. Necati DEMİR (Cumhuriyet Üniversitesi / TÜRKİYE)
Prof. Dr. Nimetullah HAFIZ (Piriştine Üniversitesi / KOSOVA)
Prof. Dr. Norbert FIRIES (Humboldt Universität zu Berlin / ALMANYA)
Prof. Dr. Özkul ÇOBANOĞLU (Hacettepe Üniversitesi / TÜRKİYE)

Prof. Dr. Pavel DOLUKHANOV (University of Newcastle / İNGİLTERE)
Prof. Dr. Reşat GENÇ (Gazi Üniversitesi-em. / TÜRKİYE)
Prof. Dr. Saim SAKAOĞLU (Selçuk Üniversitesi-em. / TÜRKİYE)
Prof. Dr. Shih-chung HSIEH (National Taiwan University / TAYVAN)
Prof. Dr. Suphi SAATÇİ (Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi / TÜRKİYE)
Prof. Dr. Tacida HAFIZ (Piriştine Üniversitesi / KOSOVA)
Prof. Dr. Taciser ONUK (Gazi Üniversitesi-em / TÜRKİYE)
Prof. Dr. Tuncer GÜLENSOY (Erciyes Üniversitesi-em. / TÜRKİYE)
Prof. Dr. Umay GÜNAY (Girne Amerikan Üniversitesi / KKTC)
Prof. Dr. Walter ANDREVS (University of Washington / ABD)
Prof. Dr. Wan-I LİN (National Taiwan University / TAYVAN)
Doç. Dr. Cabbar İŞANKUL (Özbekistan İlimler Akademisi / ÖZBEKİSTAN)
Doç. Dr. Çulpan ZARİPOVA ÇETİN (Muğla Üniversitesi / TÜRKİYE)
Doç. Dr. Erdoğan ALTINKAYNAK (Giresun Üniversitesi / TÜRKİYE)
Doç. Dr. Gloham VATANDOUST (American University of Kuwait / KUVEYT)
Doç. Dr. Mehmet DEMİRYÜREK (Lefke Avrupa Üniversitesi / KKTC)
Doç. Dr. Nezaket HÜSEYNOVA (Bakü Devlet Üniversitesi / AZERBAYCAN)
Yrd. Doç. Dr. Kenan KOÇ (Muğla Üniversitesi / TÜRKİYE)

Not : Alfabetik olarak sıralanmıştır.
Note : It is arranged in accordance with an alphabetical order.
К сведению : Следует в алфавитном порядке

İÇİNDEKİLER/ CONTENT / СОДЕРЖАНИЕ

Doğumunun 125. Yılı Anısına Cumhuriyet Döneminin Büyük Karagöz Sanatçısı Hayalî Küçük Ali
Mevlüt ÖZHAN 9
Great Karagöz Artist "Hayalî Küçük Ali" Of The Republican Period
Хаяли Кучук Али – Великий Артист Карагёза Эпохи Становления Республики

Модель Личности Готовой К Позитивной Межкультурной Коммуникации
Prof. Altın Musagalıkızı İBRAEVA.....25
Olumlu Kültürler Arası Bildirişime Hazır Kişilik Modeli
Person S Model Who S Ready For Positive Interculutal Communication

Ağrı Sözlü Kültüründen Kırıntılar
Dr. Yaşar KALAFAT.....33
Tiny Pieces From Ağri Oral Culture
Осколки Словесной Культуры Агры

Қазақ Және Түрік Тілдеріндегі Тарихи Түбірлес Сөздер (Kazak ve Türk Dillerindeki Tarihi Kelime Kökleri)
Doç.Dr. Gulzat M.RAEVA 48
Hıstorıcal Word Roots In Kazakh And Turkısh Languages
Историчкские Коренные Слова В Казахском И Турецком Языках

Emrah ve Emrah Kolundaki Âşıklarda Söz Varlığı
Yrd. Doç. Dr. Mehmet YARDIMCI.....56
Vocabulary In Emrah And Poets Belongs To Emrah Kolu
Словесное Богатство Эмраха И Ашугов В Стиле Эмраха

The Issues Of The Crime Information Registration In The Republic Of Kazakhstan
Prof. Tölegen Muhtar ADİLBEKULU 69
Kazakistan Cumhuriyetinde Cinayetleri Kaydetme Esnasındaki Krimonolojik Bilgilerle İlgili Sorunlar
Проблемы, Связанные С Криминалогическими Сведениями В Ходе Регистрации Преступлений В Республике Казакистан

Kıbrıs Yöresine Ait Bir Ağıt:"Arap Ali" ve Varyantları
Şevket ÖZNUR 76
A Lament Of Cyprus Region: Arab Ali And Variations
Причитание С Кипра: «Арар Али» И Его Варианты

Araz Hövzəsinin Əsas İqlim Ünsürlərinin Ərazidə Paylanma Xüsusiyyətləri (İran Ərazisində)
Mir Mahmood HOSSEİNİ - Gita EİNOLLAHİ
Mir Mohammad HOSSEİN 88
Allocation Of Main Climatic Characteristics On The Araz Basin (Within The Territory Of Iran)
Характер Распределения Основных Климатических Показателей На Бассейне Аракс (В Пределах Ирана)

«Yeni Füyuzat» Jurnalı və Poeziyada Novatorluq
Doç. Dr. Hüseyn HEŞİMLİ 93
The Journal Of "Yeni Füyuzat" And Novatority In Poetry
Журнал «Ени Фюзат» («Новый Фюзат») И Новаторство В Поэзии

Fransız və Azərbaycan Dillərində İşlədilən Düzəltmə Bitki Adlarının Yaranmasının Bəzı Xüsusiyyətləri
Gülbəniz Sədullaqızı MƏMMƏDOVA 100
Some Characteristic Features Of The Formation Of Derivative Plant Names Used In French And Azerbaijan Languages
Некоторые Особенности Возникновения Производных Наименований Растений, Используемых В Азербайджанском И Французском Языках

Geomorphologıc Conditions Effect On Growth And Urban Development (The Case Study Of Germi - North West Of Iran
Mir Mahmood HOSSEİNİ - Dr. Mohammad Reza SERVATİ
Dr. Jamshid Jedari EYAZİ) 109
Gelişen Şehirlerde Artmakda Olan Geomorfolojinin Vaziyeti (Germi Şehrinin- İran'ın Kuzey Batısının Sosyolojik Araştırması)
Состояние Нарастающей Геоморфологии В Развитых Городах (Социологическое Исследование Города Герми На Северо-Западе Ирана)

Erkən Əkinçilik Dövrü Azərbaycanın Tarixi- Mədəni İrsində Yeni Mərhələ Kimi
Pərvin ƏLİZADE 116
Early- Agricultural Epochs And The New Formation In History-Cultural Heritages Of Azerbaijan.
Раннеземледельческая Эпоха, Новый Этап В Культурно-Историческом Наследии Азербайджана

King Lear, Adaption From The East
Jelili Kohne Shehri KHOSROV 123
Doğudan İktibas Edilmiş Kral Lir
Король Лир, Перенятый С Запада

Arapça ve İbranicede Konjuge Yapıda Olan İfadelerde Adların Kullanımı
Teymur Kocaoğlu SADIGOV 128
Use Of Names In The Conjugational Structure In Arabic And Hebrew
Употребление Имен В Сопряженной Конструкции В Арабском Языке И В Иврите

Çağdaş Azerbaycan Hikayelerinin Fikir - (Problematika) Modernliği
Ofelya ABBASOVA.....135
Idea Problematic Modernity Of Azerbaijan Tales
Современная Идейная Проблематика В Современных Азербайджанских Рассказах

Self-Understanding And Personality Typology In The Period Of The First Pregnancy
Məsturə SƏDAQƏT 144
İlk Gebelik Devrinde Kendisini Derk ve Şahsiyetin Tipolojisi
Типология Самосознания И Идентичности Во Время Первой Беременности

Legal Analysis Of Mental Constituent Underlying Deliberate Murder In The Islamic Republic Of Iran
Ali SHAHBAZİ.....149
İran İslam Cumhuriyetinde Kasıtlı Adam Öldürmenin Psikolojik Unsurunun Hukuki Tahlili
Юридический Анализ Психического Элемента В Нарочном Н Убийстве В Исламской Республике Ира

Azərbaycan Memarlığında Kompozisiya Xüsusiyyətləri
Əyyam HÜSEYNOV 158
Traditional Composition In Architecture Of Azerbaijan
Композиционные Особенности В Азербайджанской Архитектуре

Təlim Vəzifələrinin Müvəffəqiyyətli Həllində Düşüncəli və Nümunəvi Fəaliyyətin Rolu
Rəcəb AĞAYEV 164
The Role Of The Bright And Exemplary Activity In The Successful Solution Of The Objectives Of Training
Роль Мыслительной И Образцовой Деятельности В Успешном Решении Задач Обучения

Yeni İqtisadi Şəraitdə Naxçıvan Muxtar Respublikasında Əhalinin Səmərəli Məşğulluğunun Təminatında Aqrar Sektorun Rolu
Cavadxan Yusifoğlu QASIMOV 170
The Role of The Agrarian Sektor In The Rational Maintenance Of The Employment Of Population In Nakhchivan Autonomous Republicin In The New Economic Condition
Роль Аграрного Сектора В Обеспечении Население Занятостю В Нахчыванской Ар При Новых Экономических Условиях

1980-ci İllərin Sonu 1990-ci İllərin Əvvəllərində Azərbaycan Torpaqlarına Qarşi Erməni Təcavüzü
Mehman Sərxanoğlu ŞABANOV 177
At The End Of 1980s Before 1990s, Armenian Attack To Azerbaijan Territories
Армянское Насилие Против Азербайджанских Земель В Конце 1980-Х – Начале 1990-Х Годов

Yakın ve Orta Şark Halklarının Şifahi Ananeli Musikisinde Rast Makam Kompozisyon Modellerinin Kanunlaştırılmış Prensipleri (Mukayeseli Tahlil)
Kəmaləxanım ƏSƏDULLAYEVA.....191
Legalized Principles Of Rast Makam Composition Models In Oral Traditionalmusic Of Near And Middle Eastern Populations (Comparative Analysis)
Узаконенные Принципы Макамных Композиционных Моделей «Раст» В Устной Музыкальной Традиции Народов Ближнего И Среднего Востока (Сравнительный Анализ)

Fuzûlî'nin «Hadikatü's-Süeda» Eserindeki Orijinal Manzum Kısımlar Hakkında
Doç. Dr. Ataemi MİRZAYEV 197
About Original Poetic Extracts From «Hadiqatus-Suada» («The Garth Of The Blessed») By Fuzuli
Об Оригинальных Поэтических Отрывках В Произведении Физули «Хадикат Ас Суада» («Сад Счастливцев»)

Nizami Gencevi Yaratıcılığının Tasviri Sanatlardaki Aksi
Aida Nadirqızı ABDULLAYEVA.....203
On The Reflection Of Nizami Genjevi's Works In Visual Arts
Отражение Творчества Низами В Изобразительном Искусстве

Составные Именные Прилагательные Предложения В Роман-Эпопее М.Ауэзова «Путь Абая»
Safura Bolatovna BERIBAEVA.....208
Muhtar Avezov`un "Abay Jolı" Destanı Romanındaki Sıfatlar, Bileşik Yüklem, İsim Cümleleri
Adjective, Composite Verb And Noun Clauses In "The Way Of Abaı" An Epic Novel Of Muhktar Auezov

Бауыржан Момышұлы Ығармашылығына Тән Өзіндік Ерекшеліктер
Құdayberqen MƏMBETOV 216
Kazak Milli Kahramanı ve Askeri Şair-Yazar Bauırcan Momışuli'nin Eserleri
Works Of Kazakh Natıonal Hero And Mılıtary Poet-Author Bauırcan Momışuli

DOĞUMUNUN 125. YILI ANISINA CUMHURİYET DÖNEMİNİN BÜYÜK KARAGÖZ SANATÇISI HAYALÎ KÜÇÜK ALİ

GREAT KARAGÖZ ARTIST "HAYALÎ KÜÇÜK ALİ" OF THE REPUBLICAN PERIOD

ХАЯЛИ КУЧУК АЛИ – ВЕЛИКИЙ АРТИСТ КАРАГЁЗА ЭПОХИ СТАНОВЛЕНИЯ РЕСПУБЛИКИ

Mevlüt ÖZHAN*

Özet

1896 yılında İstanbul'da doğan Hayalî Küçük Ali, Osmanlı Döneminin sonlarında başladığı Karagöz oynatmayı Cumhuriyet kurulduktan sonra da başarılı bir şekilde sürdürür. Yeteneği, azmi ve çalışkanlığı onu Cumhuriyet Döneminin en başarılı Karagöz Sanatçısı yapar. Radyoda yaptığı Karagöz seslendirmeleriyle Karagöz'ü bütün ülkeye sevdirir. Sadece Karagöz oynatmakla kalmayan Küçük Ali tasvirler yapar, Karagöz oyunlarını günün koşullarına göre düzenler, yeni oyun metinleri yazarak yayınlar. Tasvirlerinde bir çok yenilikler yapar. Klasik tiplerin modern kıyafetli tasvirlerini yapar, yeni tipler ve göstermelikler yaratır. Oyunlarda halkın anlayacağı sade dil kullanır, kaba ve argo sözler kullanmamaya özen gösterir, eğiticiliği ön plana çıkarır. Yayınladığı Karagöz oyunlarıyla, doldurduğu ses kasetleriyle Karagöz'ün geleceğe aktarılmasını sağlar. Tasvirleri, ses kasetleri Kültür ve Turizm Bakanlığı, TRT, Milli Kütüphane, Ankara Etnografya Müzesi, Bursa Türk İslam Eserleri Müzesi, İstanbul Belediye Müzesi, UNIMA Türkiye Milli Merkezi arşivlerinde bulunmaktadır. Hayalî Küçük Ali 7 Aralık 1974 yılında Ankara'da vefat eder.

Anahtar kelimeler: Hayalî Küçük Ali, Karagöz, Tasvir, Arşiv,

Abstract

Hayalî Küçük Ali was born in İstanbul in 1986 and continued to perform Karagöz shows successfully in the period of the Republic was found, which he had

* UNIMA Türkiye Milli Merkezi Başkanı/TÜRKİYE

started in late Ottoman times. Thanks to his ability, determination and hard-working personality, he became the most successful Karagöz Artists of the Republican Period. With the Karagöz sound tracking work he carried out on the radio, all the people in the country started to like Karagöz shows. He not only performed Karagöz shows but also he made designs and arranges Karagöz shows in tune with the conditions of the time and writes news show scripts an publishes them. He creates a number of novelties in his designs, he creates new types and figureheads. He changes the classical types to be modern with clothes in his designs. He uses a simple languages in his shows which can be understood by people easily and with the sound cassettes he filled, having rough and slang expressions, he made Karagöz possible be transferred to the future. His designs and sound track cassettes are available in Ministry of Tourism and Culture, Turkish Radio and Television Broadcasting Agency (TRT) National Library, Ankara Ethnography Museum, Bursa Turkish Islamic Works Museum, İstanbul Municipality Museum and UNIMA Turkish National Center archives. Hayalî Küçük Ali died in Ankara on 7 December 1974. .

Key words: Hayalî Küçük Ali, Karagöz, Design, Archive

Karagöz, geleneksel kültür değerlerimiz içerisinde önemli bir yere sahiptir. Yüzyıllardan bu yana yaşatılarak getirilen Karagöz, bir gölge tiyatrosudur. Tiplemeleri, görsel-işitsel özellikleri, eğitici ve eğlendirici yapısıyla, konunun uzmanlarınca Türklerin yarattığı bir gölge tiyatrosu olarak kabul edilmiştir,. Bu kültürel değerimiz ustadan çırağa öğretilerek, özü bozulmadan, biçimsel yapısı korunarak bugüne getirilmiştir.

Karagöz'ün bugüne getirilmesinde bazı sanatçıların büyük payı olmuştur. Bu sanatçılar arasında Mehmet Muhittin Sevilen, sanatçı takma adıyla Hayalî Küçük Ali'nin büyük katkısı vardır. Osmanlı Devleti'nin son dönemlerinde Karagöz oynatmaya başlayan Hayalî Küçük Ali, Cumhuriyet döneminde Karagöz'ü bütün ülkeye tanıtmıştır. Oynatışındaki akıcılık ve sadelik, ses taklitlerindeki kusursuzluk, yarattığı yeni oyunlar ve tipler, klasik tipleri giyim kuşamları, davranışları, konuşmalarıyla günümüze uyarlaması Karagöz'ün insanların beyninde yer etmesini sağlamıştır.

Bu yazıda, yaşamının 74 yılını bu sanatın içinde geçiren Hayalî Küçük Ali'yi ve sanatını sizlere tanıtmaya çalışacağım.

Asıl adı Mehmet Muhittin olan Hayalî Küçük Ali 1886 yılında İstanbul'da doğdu[1].

[1] Araştırmalarım sırasında bilgisine başvurduğum Hayalî Küçük Ali'nin dört çocuğundan biri olan oğlu Kemalettin Sevilen, babasının asıl doğumunun 1881 olduğunu, ancak nüfusa 1986 olarak kaydedildiğini söyledi.

Hayalî Küçük Ali'nin çocukluğu hakkında bilgi ne yazık ki bulunamadı, ancak Karagöz'e ilgisinin küçük yaşlarda başladığı biliniyor. Çocukluk döneminde devrinin Karagöz sanatçılarının gösterilerini izler. Kahvelerde ve açık alanlarda yapılan Karagöz gösterilerine ilgi duymaya başlar, nasıl oynattıklarını izler, sanatçılarla konuşmaya çalışır. Sekiz yaşına gelince Karagöz oynatmaya istek duyar. Daha çok dönemin tanınmış Karagözcülerinden Saffet Efendi'nin oyunlarını izler. Bazı kaynaklar Karagöz oynatmayı kendi kendine öğrendiğini söyler, bazı kaynaklar ise Saffet Efendi'nin özendirmesiyle Karagöz oynatmaya başladığından söz eder. Genelde Karagöz sanatçıları bir başka sanatçının özendirmesiyle ve ondan öğrendikleri bilgilerin ışığında sanata başlarlar. Hayalî Küçük Ali'nin de bir karagöz sanatçısından etkilenmemesi ve yardım almaması olası değil. Çocukluk ve gençlik yıllarında Hayalî Ömer Efendi[2], Hayalî Memduh Bey, Hayalî Arap Cemal Efendi, Hayalî Nafiz Bey, Hayalî Sobacı Ömer Efendi, Hayalî Mehmet Serçe Efendi, Hayalî Katip Salih Efendi, Hayalî Arap Ömer Ağa, Hayalî Behiç Efendi gibi Karagözcüleri seyretmiştir. Bunların dışında Yamalı Hakkı Efendi, Şefik Efendi, Enderunlu Mehmet Efendi, Şair Ömer Efendi gibi karagözcüleri izlediği bazı kaynaklarda veriliyor[3].

Küçük Ali, Hayalî Saraç Hüseyin'in yanında Karagözcülüğe başlar. 1900 yılında henüz on dört yaşında Fatih semtinin Draman Mahallesi'nde bir Ramazan gecesi ilk gösterisini yapar. "Hımhımlı Mandıra" adlı bu gösteri çok beğenilir ve "Hayalî Küçük Ali" adını o zaman alır. Hayalî Küçük Ali adını kimin verdiği hakkında bilgiye ulaşamadım.

Karagöz sanatçısı olacak kişi bir Karagöz ustasının yanında yardımcı olarak çalışmaya başlar. Önce çırak, sonra yardak olarak görev yapar, en sonunda usta olur. Her aşamanın sonunda ustalar huzurunda sınav olur, başarılı olursa bir üst aşamaya geçer. Ustalık sınavında da peştamal kuşatılır, bir isim verilir ve ustalığa kabul edilir.

Hayalî Küçük Ali, Davutpaşa Rüştiyesini bitirdikten sonra, 1909 yılında İstanbul Postanesi'ne tevzi memuru olarak girer. Akşamları ve hafta sonları Karagöz gösterileri yapar. Hayalî Küçük Ali, tasvirlerini de kendi yapmaya başlar.

Birinci Dünya Savaşı başlarında askere gider. Oğlu Mustafa Kemalettin'in verdiği bilgiye göre askerliğinin bir bölümünü Trablusgarb'ta yapar, burada Mustafa Kemal Paşa'yı görür ve ona karşı sevgi ve hayranlık duyar. Oğlu olunca adını Mustafa Kemal koyacağına dair kendi kendine söz verir. 1926 yılında dünyaya gelen oğluna Mustafa Kemalettin adını verir.

Askerden döndükten sonra PTT'deki işine yeniden başlar. Memuriyetinin yanı sıra Karagöz oynatmayı sürdürürken, bir yandan da oturduğu semt olan Mevlânâkapı'da tulumbacılık yapar, bir süre sonra da tulumbacı reisi olur.

1934 yılında tayini Ankara'ya çıkar ve ailece Ankara'ya taşınırlar.

---

[2] Karagözcüler hakkında pek bilgi bulunmamaktadır. O nedenle Şair Ömer Efendi ile Hayalî Ömer Efendi aynı kişi olabilir.

[3] Hınçer, İhsan; "Hayalî Küçük Ali ve Karagöz"

Karagöz sanatında iyice ustalaşan Küçük Ali, Ankara'ya geldikten kısa bir süre sonra Karagöz gösterilerine başlar. Sekiz yaşındaki oğlu Kemalettin'i de yanında yardımcı olarak götürür.

Kemalettin Sevilen'in anlatımına göre Küçük Ali, gösterilerini Halkevleri'nde, özel günlerde yapıyordu. Dönemin Millî Eğitim Bakanı olan Hasan Ali Yücel'le İstanbul'dan tanışıyorlar. Kemalettin Sevilen'in verdiği bilgiye göre, aynı semtte büyümüşler. Küçük Ali yaşça büyük olduğu için mahalleden gelen alışkanlıktan dolayı Hasan Ali Yücel, ona ağabey der. Hasan Ali Yücel, Küçük Ali'yi sık sık gösteri yapması için davet eder. Gösteriler genellikle evlerde, üst düzey yöneticilere yapılır.

Necla Seyhun, 2 Aralık 1968 tarihli Cumhuriyet gazetesinde; Hayalî Küçük Ali'nin Atatürk'e Karagöz oynattığından söz etmekte, ancak, ne zaman oynattığını yazmamaktadır[4]. Oğlu Kemalettin Sevilen'in verdiği bilgiye göre Hayalî Küçük Ali, Erdal ve Ömer İnönü'nün sünnet düğünlerinde Karagöz oynatır. Oğlu Kemal'i de yanında yardımcı olarak götürür. Atatürk de oradadır ve Küçük Ali'nin oynattığı Karagöz oyununu izler. Küçük Ali'nin Atatürk'ün karşısında yaptığı tek gösteri bu olur. Gösteriden sonra Küçük Ali, oğlu Kemalettin'in kolundan tutarak; "Bu Atatürk oğlum. Mustafa Kemal." der. Kemalettin ilk ve son kez Atatürk'ü orada görür. Kemalettin Sevilen bu sünnet düğününde "Sevilen" soyadını Küçük Ali'ye Atatürk'ün verdiğini söyledi. Kemalettin Sevilen'in anlatımına göre Atatürk, Muhittin Sevilen'e; "Sen çok sevilen bir adamsın be Ali. Senin soyadın 'Sevilen' olsun." der.

Hayalî Küçük Ali gösterilerini Halkevlerinde, halk odalarında, özel davetlerde ve okullarda yapardı. Cebeci Aile Bahçesi'nde de gösteriler yapmıştır.

1932'de kurulan Halkevleri, ülke genelinde yayılıp iyice örgütlenince eğitici çalışmalarını da yoğunlaştırır. Sanatsal çalışmalara ağırlık verir. Halkevleri Çalışma Talimatnamesi'nin Temsil Şubesi başlıklı bölümündeki 48. maddede "Kukla-Karagöz halk terbiyesi bakımından bu şubenin önemli çalışmaları içine alınmalıdır."[5] ifadesi yer almaktadır. Bu ifadeden hareketle hem merkezlerdeki Halk Evleri'nde Karagöz oyunları oynatılıyor hem de sahne taşıma ve kurmadaki kolaylığı, pratikliği göz önünde tutularak köylere götürülüyor.

Halkevleri Köycülük Kolu, köylüyü aydınlatmak için köy gezileri düzenliyor. Bu gezilerde hastalara bakmak, ilaç dağıtmak, köy yaşamını ileri götürecek konferanslar, konuşmalar yapmak, önemli ilkeleri benimsetmek, köylünün dilekçelerini

---

[4] Tan, Nail; *Atatürk ve Türk Halk Kültürü,* s. 27.
[5] Karadağ, Nurhan; *Halkevleri Tiyatro Çalışmaları,* s. 97.

yazmak, askerde olanların işlerini yaptırmak, meyve fidanı, bağ çubuğu dağıtmak, köylerde açılan halk dershaneleri, açık hava temsilleri, Karagöz gösterileri, köy bayramları düzenlemek gibi çalışmalar yapılıyor[6].

Halkevleri 1940 Yıllığında, Halkevleri Temsil Kolu'nun görevi üç maddede özetleniyor. Üçüncü maddede; kukla, Karagöz, ortaoyunu gibi ulusal oyunların düzenlenmesi ve bunlardan halk terbiyesinde yararlanılması vurgulanıyor[7]. Karagöz'ün yanı sıra kukla, ortaoyunu, seyirlik oyunlar öğretici ve eğitici amaçla köylüye ulaştırılmaya çalışılıyor. Karagöz ve kukla sanatçıları, ortaoyunu grupları köylere götürülüp gösteriler yaptırılıyor. Tersi uygulamayla, pazar için kente gelen köylülere de Karagöz gösterileri düzenlenip izlemeleri sağlanıyor. Hayalî Küçük Ali hem Ankara merkezindeki Halk Evleri'nde hem de Halkevi Köycülük Kolu'nun düzenlediği organizasyonlarda köylere gidip Karagöz oynatır. Halkevleri dışında sık sık Hasanoğlan Köy Enstitüsü'ne gidip Karagöz oynatır. Buradaki oyunları ders niteliği taşırdı.

Okullarda çocuklara oynattığı Karagöz oyunları ile yetişkinlere oynattığı oyunlar değişik olurdu. Çocuklara oynattığı Karagöz oyunlarının eğitici ve öğretici olmasına özen gösterir, oyunları çocukların seviyesinde, anlayacakları şekilde oynatmaya çaba gösterirdi. Bu oyunlarda çocukların daha çok ilgisini çekmek için mutlaka Hacivat'ın oğlu ile Karagöz'ün oğlunu perdeye çıkarırdı.

Yetişkinlere yaptığı gösteriler de klasik oyunları günün koşullarına göre düzenleyerek oynatır, bütün oyunlarında edep dışı ve küfürlü sözler söylememeye özen gösterirdi.

Gözü tok bir insan olan Küçük Ali, gösterilere pazarlıksız gider, ne verirlerse onu alırdı.

Üç kız bir erkek babası olan Küçük Ali, kızı Sıdıka'nın eşi ölünce torunu Tuncay Tanboğa'yı da çırak olarak yanına alır. Dedesinden Karagöz oynatmayı küçük yaşlarda öğrenen Tuncay Tanboğa, yeteneği sayesinde çabucak usta olur ve Hayalî Torun Çelebi takma adını alır. Hayalî Küçük Ali, torunu Tuncay Tanboğa için; "On üç yaşında torunum Tuncay, ileride iyi bir hayali, benden daha iyi sanatkâr olabilir. Mükemmel tasvir keser."[8] diyerek onun yeteneğini ifade eder. Tuncay Tanboğa, dedesinin dediği gibi iyi bir Karagöz sanatçısı olmuştu, ancak olgunluk döneminde aniden rahatsızlanarak 7 Ocak 2007 tarihinde yaşama veda etti. Küçük Ali'nin kızı

---

[6] *Age.,* s. 91.
[7] *Age.,* s. 96.
[8] Yeni Adam, İstanbul 1949, S. 628.

Naciye'nin oğulları Erhan Ergüler ve Erdoğan Ergüler, dedelerinin yanında Karagöz oynatmayı öğrendiler. Opera sanatçısı olan Erhan Ergüler zaman zaman Karagöz oynatmıştır.

Sekiz yaşında yanında çırak olarak götürdüğü Kemalettin Sevilen, on yaşında tasvir yapmaya başlar. Yaşı ilerledikçe tasvir yapımında ustalaşır. Babası yaşlandığında yardımcı olmak adına yaptığı tasvirleri ona verir. Kemalettin Sevilen Karagöz oynatmadan çok tasvir yapmayı sürdürür. Artık yaşlandığı için tasvir yapmayı bırakmıştır. Elinde on beş oyunun tasvirleri bulunmaktadır. İki oyunun tasvir takımı Kültür ve Turizm Bakanlığı Halk Kültürü Arşivinde bulunmaktadır.

Hayalî Küçük Ali, yirmi yıl süreyle radyoda Karagöz oyunlarını seslendirir. Sesiyle, Karagöz, Hacivat ve diğer tiplerin taklitlerini yaparak Karagöz'ü bütün Türkiye'ye sevdirmiştir.

Hayalî Küçük Ali'nin; radyonun ülkemizde yaygınlaşması dönemine denk gelmesi, radyoda Karagöz'e değer veren, Karagöz'ün önemini kavrayan idareci ve yapımcıların olması, Ankara'da yaşaması gibi etkenlerin bir araya gelmesi sonucu radyoda Karagöz oyunlarını seslendirme olanağı bulur. Yirmi yıl süren bu seslendirme Karagöz'ü küçüklü büyüklü herkese sevdirmiştir. Çocukluk yıllarımızda büyük bir ilgi ve merakla dinlediğimiz bu oyunlar Karagöz'ü bu güne taşıyan en önemli olaydır. Radyonun gerçekleştirdiği bu kültür hizmeti Karagöz'ün toplumumuza tanıtılmasına ve bu geleneksel sanatımızın yaşatılmasına büyük katkı sağlamıştır.

Gazeteci Hıncal Uluç bir yazısında; "Hayalî Küçük Ali, radyoda Karagöz oynatırdı. Karagöz'ün en büyük ustalarından biriydi. Heyecanla beklerdik haftalık Karagöz saatini. Radyonun etrafında ne keyifle toplanır, nasıl neşeyle dinlerdik."[9] diyerek Hayalî Küçük Ali'nin radyodaki Karagöz seslendirmelerine olan ilginin önemini belirtiyor.

Söz sanatı, ses taklitleri ve görselliğe dayanan Karagöz oyununu radyoda seslendirmek ve sevdirmek çok zor bir olay. Çünkü, Karagöz'ün en önemli özelliği olan görselliğini kullanamadan oynatıyorsunuz. Arkadan verilen ışıkla perdeye yansıyan gölgelerin çekici görüntüsü olmadan oyunu sesle vermeye çalışıyorsunuz. İşte Hayalî Küçük Ali'nin ustalığı burada kendini gösteriyor. Ses taklitlerini, söz oyunlarını, efektlerini o kadar güzel yapıyor ki, dinleyenler oyunu Karagöz perdesinde izliyormuş duygusuna kapılıyorlar. Kulaklarına ve beyinlerine yerleşen Karagöz - Hacivat sesleri yaşamlarının sonuna kadar hiç çıkmıyor uslarından.

Ceyhun Atıf Kansu bir yazısında, Karagöz'ün dünyasını kendisine sevdirenin Hayalî Küçük Ali olduğunu söyler. "O sıralar 1936-1937 yıllarında, unutmadıysam Cuma günleri Hayalî Küçük Ali, kendi repertuarından (=oyunculuğundan) tüm Karagöz oyunlarını, oyunların özgün havasını, kişilerin tüm renklerini ve seslerini vererek oynatırdı. Burada elbette perde ve suretleri görmem söz konusu olamazdı. Ne ki, bu büyük halk ustası, işini o kadar gönülden, bilerek ve severek yapıyordu

[9] Uluç, Hıncal; Sabah Gazetesi, 11.05.2004.

ki, radyo dalgalarından gelen ses gerçeğe dönüşüyor, gözlerimin önünde bir perde kuruluyor. Suretler gözlerimin önünde dirilip kımıldıyordu."[10]

Hayalî Küçük Ali 1944'te Ankara Paket Postanesi memurluğundan emekliye ayrılır. Emeklilik yıllarında gösterilerinin ve tasvir yapımının dışında kalan zamanlarda Karagöz oyunlarını ve Karagöz hakkındaki bilgilerini yazmaya çalışır ve yayınlar.

Yaşı ilerleyip Karagöz oynatmak zorlaşınca oyunları seyrekleştirerek tasvir yapımına daha çok zaman ayırır. 7 Aralık 1974 yılında Ankara'da vefat eder. Cenazesi Karşıyaka Mezarlığı'na defnedilir. Karagöz'e adanan seksen sekiz yıllık ömür biter. Geriye kitapları, film bantları ve o güzelim Karagöz, Hacivat sesleri kalır.

Sanatı

Hayalî Küçük Ali, Cumhuriyet döneminin en iyi ve en tanınan Karagöz sanatçısıdır. Yeteneğini, çalışması ve araştırması ile geliştirip zenginleştirmiştir. Çok az sanatçıda bulunan bir özelliğe sahipti. Okumayı seviyordu ve sürekli okuyordu. Aslında Hayalî Küçük Ali, bir Karagöz sanatçısında bulunan bütün özellikleri taşıyordu. İşlek bir zekaya sahipti. Söz oyunlarını, yanlış anlamaları yerinde ve zamanında yapıyor, abartmaya kaçmıyordu. Esprileri yerinde ve halkın anlayacağı şekilde kullanıyordu. Oyunu;ortama, seyircinin yaşına, ve eğitim düzeyine göre çok iyi ayarlıyordu. Örneğin; öğrencilere oynattığı oyunlarda eğitim ve öğretime öncelik vermesi, onlara uygun tipler çıkarması iletişimi daha rahat kurmasını sağlıyordu. Kuvvetli bir hafızaya sahip olan Küçük Ali, Karagöz ustalarından ve kitaplardan öğrendiği bilgileri hafızasında tutup oyunlarında kullanabilen bir sanatçıydı.

Hayalî Küçük Ali, üstün el becerilerine sahip bir sanatçıydı. Karagöz sanatçısı el becerisini, oynatımda ve tasvir yapımında gösterir. Oynatımdaki el becerisi tasvirleri sopalara iyi bir şekilde takmayla başlar, perdede tutuş ve hareket ettirişle devam eder. Sopaları avucunun içinde ve parmak aralarında sıkmadan, düzgün tutabilen sanatçı el peşrevini yani bilek hareketlerini, tasvirleri perdede hareket ettirmeyi kusursuz şekilde yapabilir. Hayalî Küçük Ali el peşrevini başarılı şekilde yaparak tasvirleri, perdede, söylediği sözlerle uyumlu hareket ettirmiştir. Aynı anda perdede dört-beş tasviri rahatlıkla hareket ettirebilme özelliğine sahipti. Oğlu Kemalettin Sevilen, babasının perdede dört-beş tasviri oynattığını ifade etmiştir. Hayalî Küçük Ali, el becerisini tasvir yapımında da göstermiştir. Oyunlarının tasvirlerini kendisi yapmıştır. Tiplerin çoğunu günlük kıyafetlerle yaptığı gibi oyunlarında yarattığı yeni tiplerin de tasvirlerini yapmıştır.

Tasvir yapımında sanatçılar genelde ustalarından aldıkları kalıpları kullanırlar ve tasvirlerini o kalıplara göre kesip yaparlar. Küçük Ali, yarattığı yeni tiplerin veya güncelleştirdiği tiplerin tasvir tasarımlarını kendisi yapıp kalıplarını da kendisi çizmiştir.

---

[10] Kansu, Ceyhun; Hayalî Küçük Ali, s. 809.

Karagöz sanatçılığında değişik sesleri taklit etmek önemli özelliklerdendir. Her oyundaki tiplerin ayrı ayrı seslerini taklit etmek, şive taklitlerini yapabilmek, Karagöz sanatçısı olabilmenin olmazsa olmazlarındandır. Karadenizliyi Karadeniz şivesiyle, Kastamonuluyu, Kayseriliyi, Trakyalıyı, Kürt'ü kendi şiveleriyle; Rum'u, Ermeni'yi, Arnavut'u, Yahudi'yi bozuk Türkçeleriyle seslendirmek, bu şiveleri ve konuşmaları iyi etüt etmekten geçer. Bu anlamda Karagöz sanatçısı iyi bir gözlemci, çözümleyici ve yorumcudur. Hayalî Küçük Ali, Karagöz Hacivat tiplerini eşsiz şekilde seslendirmesinin yanı sıra diğer tiplerin ses taklitleri ile şive taklitlerini kusursuz bir şekilde yapan nadir sanatçılardandır. Sanatçılığı süresince ses ayrımlarını oyunun başından sonuna kadar başarıyla götürmüştür.

Karagöz oyunlarında müzik geniş yer tutar. Oyunun giriş bölümünde nareke ve tefle başlayan müzik, bitiş bölümünde çenginin oynamasıyla son bulur. Oyun içerisinde sanat müziği, halk müziği, değişik milliyetlerin müzikleri icra edilir. Her tip perdeye gelirken yöresinin müziği veya ona uygun müzik çalınır ve söylenir. Hacivat, semai okuyarak; Çelebi, Üsküdar'a gider iken şarkısıyla; Arap, yalelli ile, Karadenizli Karadeniz ezgisiyle ve diğer tipler kendi müzikleriyle perdeye çıkarlar. Daha tipler görünmeden söylenen ezgiler hangi tipin perdeye çıktığı hakkında bilgi verir seyircilere. Bütün bu müzikleri Karagöz sanatçısı kendisi yapar ve söyler. Sonraki yıllarda müzik kasetlerden, CD'lerden verilmeye başlanmıştır.

Hayalî Küçük Ali, müzik konusunda da kendini yetiştirmiş, şarkıları makamlarına göre söylemiştir. Kemalettin Sevilen, babasının bağlama, tambur, ut, keman, klarnet çaldığını, çaldığı bestelerin makamlarını bildiğini, yaşlanıncaya kadar oyundaki bütün müzikleri kendisinin icra ettiğini ama yaşlandıktan sonra çoğu müzikleri gramofondan çaldığını söylemiştir.

Karagöz oyunlarında halk edebiyatının değişik türleri (tekerlemeler, bilmeceler, masallar, halk şiirleri) ve divan şiiri geniş yer tutar. Bu türlere ancak okuyan, araştıran ve öğrenen sanatçılar oyunlarında yer verebilirler. Edebiyat ürünlerinin kullanıldığı oyunlarda söz oyunları, atışmalar, söyleşmeler daha çok kullanılmış, oyun akıcılık kazanmıştır. Hayalî Küçük Ali, edebi türleri oyunlarında yoğun olarak kullanmıştır.

Hayalî Küçük Ali, her Karagöz oyununa göre göstermelikler yapıp perdede dekor oluşturmuştur. Böylece perdeye görüntü yönüyle zenginlik ve canlılık getirmiştir. Eski oyun metinlerini kullanılan Türkçe'ye göre sadeleştirmiş, halkın daha iyi anlamasını sağlamıştır.

Tasvir Yapımcılığı

Hayalî Küçük Ali, Karagöz oynatıcılığının yanı sıra tasvir yapımcısıdır da. Oyunlarının tasvirlerini kendisi yapmıştır. Klasik tarzda, bıçakla oyma tekniğine göre yaptığı tasvirlerin bugün değişik yerlerde koleksiyonu bulunmaktadır. Edindiğimiz bilgilere göre Hayalî Küçük Ali'nin tasvir koleksiyonları; Milli Kütüphane, Hacettepe Üniversitesi Ankara Devlet Konservatuarı, Kültür ve Turizm Bakanlığı Halk Kültürü Arşivi, Bursa Türk İslam Eserleri Müzesi, Ankara Etnografya Müzesi ve İstanbul Büyükşehir Belediyesi Şehir Müzesi koleksiyonunda (Atatürk Kitaplığı) bulunuyor.

Milli Kütüphane Arşivindeki Karagöz figürleri: 1960 yılında Hayalî Küçük Ali 74 yaşında iken alınmıştır. Çeşitli oyunlara ait 277 adet tasvir ve göstermelik bulunmaktadır. Tasvirlerin dana ve deve derisinden bizzat Küçük Ali tarafından yapıldığı belirtilmektedir. Buradaki tasvirler arasında modern kıyafette bir iki tasvir bulunmaktadır. Tasvirlerle birlikte yine Küçük Ali tarafından verilen tef, nareke, oynatım çubukları, Karagöz perdesi, fotoğraflar, takvim resimleri bulunmaktadır[11].

Hacettepe Üniversitesi Ankara Devlet Konservatuarı arşivi: Önceleri adı Ankara Devlet Konservatuarı olan ve sonradan Hacettepe Üniversitesine bağlanan Konservatuarın mum plak arşivinde Hayalî Küçük Ali'ye ait seksene yakın Karagöz tasvirinin olduğu, daha önce Müzikoloji Bölümü Başkanı olan Prof. Dr. Ertuğrul Bayraktar'dan aldığım bilgiler doğrulanmıştır. İki kez konservatuara gittim ama, tasvirleri göremediğim gibi, bilgi alacak kimseyi de bulamadım. .

Kültür ve Turizm Bakanlığı Halk Kültürü Arşivi: Ülkemizde en zengin Karagöz tasvirleri koleksiyonuna sahip olan bu arşivde Hayalî Küçük Ali'ye ait 400'e yakın tasvir ve göstermelik bulunmaktadır. Yaptığımız araştırmalara göre Kültür ve Turizm Bakanlığının Güzel Sanatlar Genel Müdürlüğü ile Milli Folklor Araştırma Dairesi Başkanlığı 1976-1977 yıllarda geçici bir süreliğine Türk Ocağı binasına taşınır. Müze binasının onarımı sırasında bir bölümü çevreye dağılmış durumda, bir bölümü sandıklar içinde yüzlerce tasvir ve göstermeliğin tavan arasında olduğu tesadüfen görülür. O zamanki Millî Folklor Araştırma Dairesi Başkanlığı yetkilileri ve araştırmacılarınca bunların Karagöz tasvirleri olduğu belirlenir ve toplanarak koruma altına alınır. 1978-1979 yıllarında da arşiv kaydına geçirilir. Kayda geçirilmeden önce Hayalî Küçük Ali'nin torunu Karagöz sanatçısı Hayalî Torun Çelebi Tuncay Tanboğa ve folklor araştırmacısı Mustafa Mutlu tarafından bakım ve onarımları yapılır, hangi tasvirin kime ait olduğu belirlenir. Bu belirlemelere göre tasvirlerin bir bölümünün Hayalî Küçük Ali, Hayalî

[11] Milli Kütüphane Karagöz Kataloğu,

Nazif, Hayalî Memduh'a ait olduğu tescillenir. Bir çoğunun da kime olduğu belirlenemez. Belirlenemeyen tasvirlerin bazılarının tamamlanmamış olduğu, bazılarının acemi işi olduğu görülür. Tasvirlerin ne zamandan beri Türk Ocağı binasında olduğuna dair bilgiye rastlanmamıştır. O dönemde Millî Folklor Araştırma Dairesi Başkanı olana Nail Tan ve Folklor Araştırmacıları Mustafa Mutlu ile Osman Nahya'nın tahmini olarak verdikleri bilgiye göre bütün tasvirlerin Halkevleri döneminden kalmış olabileceği, yapanları bilinmeyen tasvirlerin de Halkevleri tarafından açılmış kurslarda yapılmış olabileceği şeklindedir. Tasvirler arşiv kayıtlarına geçerken "Türk Ocağı'ndan gelen tasvirler" şeklinde geçirilmiş. Bu kayıt bazılarınca Türk Ocağı Derneğinden geldiği şeklinde yorumlanmıştır[12].

Kültür ve Turizm Bakanlığı Halk Kültürü Arşivi'nde bulunan Hayalî Küçük Ali'ye ait tasvirler onun Karagöz oyunlarını güncelleştirdiği konusunda detaylı bilgi vermektedir. Klasik tiplere ait tasvirlerin yanı sıra klasik tiplerin modern giysilerle yapılmış tasvirleri bulunmaktadır. Çelebi, Tuzsuz, Hacivat'ın oğlu kravatlı, başı açık, modern takım elbiseyle zenne, modern kadın kıyafetiyle yapılan tasvirlerden. Zenneler modern kıyafetli, başı açık veya normal başörtülü, dans elbiseleri giyinmiş olarak yapılmıştır. Tasvirlerin arasında Osman Bölükbaşı, Münir Nurettin Selçuk, Tito, Tarzan gibi tanınmış simalar, kurdeleli ve önlüklü kız öğrenci, film yönetmeni, kanto yapan modern bay ve bayan, modern kıyafetli müzisyenler gibi güncel tipler, Miki Maos, Vakvak Amca gibi tipler, Paraşütçü, Atatürk'ün "Yurtta barış, cihanda barış" sözünün yer aldığı sulh kızı figürü, 23 Nisan Çocuk Bayramını, Kızılay'ı, Yerli Malı Haftası'nı, Çocuk Esirgeme Kurumu'nu, Ay-Yıldız ve altı oku, Cumhuriyet Halk Partisi Kurultayı'nı, Kızılay çadırını, Hatay'ın uçarak gelip

---

[12] Kültür ve Turizm Bakanlığı tarafından 2008 yılında yayımlanan Gölgenin Renkleri adlı prestij yayındaki Bakın Ertuğrul Günay'ın sunuş yazısında, tasvirlerin Türk Ocağı Derneği tarafından bağış yoluyla Bakanlık arşivine kazandırıldığı söylenerek teşekkür edilmektedir. Konu hakkında bilgisi olmayan ve okuduğunu yanlış yorumlayan birisinin verdiği bilgilere göre yazılan Sunuş yazısı sayesinde tasvirler Türk Ocağı Derneğine mal edilmiştir. Tasvirlerin bulunuşuyla ilgili verdiğimiz bilginin yanı sıra Türk Ocağı binası hakkında da kısa bilgi vererek konunun adı geçen dernekle ilgisi olmadığını açıklamaya ve yapılan büyük yanlışlığı düzeltmeye çalışacağım.

Türk Ocağı binasının inşaatına 21 Mart 1927'de başlanır ve 1930 yılında tamamlanır. 1931 yılına kadar Türk Ocakları'nın kullanımına verilir. Aynı yıl Türk Ocakları'nın kapanması üzerine 10 Haziran 1931 yılında Cumhuriyet Halk Partisi'ne devredilir. 1932 yılında Halk Evleri'nin kurulmasıyla Ankara Halkevi'nin hizmetine verilir. Halk Evleri'nin 1952 yılında kapatılmasıyla bina hazineye devredilir, kullanma yetkisi de yeniden açılan Türk Ocakları'na verilir. Bina 1961 yılına kadar Türk Ocakları'nın yanı sıra Devlet Tiyatroları 3. Sahne temsilleri, Ankara Belediyesi nikâh hizmetleri için kullandı. 1961 yılında Milli Eğitim Bakanlığı aynı yıl yeniden Türk Ocakları Derneği'ne verilen bina 1965'te Köy İşleri Bakanlığı'na, 1971'de Millî Savunma Bakanlığı'na, 1972'de yeniden Milli Eğitim Bakanlığı'na tahsis edilir. 1975 yılına kadar Halk Eğitim Merkezi ve Akşam Sanat Okulu olarak hizmet verir. Aynı yıl Resim ve Heykel Müzesi yapılmak üzere Kültür Bakanlığı'na devredilir. Bakım ve onarımı yapıldıktan sonra 1980'de hizmete açılır. 1983'te restorasyonu tamamlanır. Bir bölümü Resim Heykel Müzesi olarak, salonu da çeşitli etkinlikler için kullanılmaya başlanır. Halen aynı amaçla Kültür ve Turizm Bakanlığı'nca kullanılmaktadır.

Anavatan'a katılışını konu alan ve o günün önemli sayılan değerlerini gösteren göstermelikler, kumbara, yel değirmeni, biley taşı ve paraşüt göstermelikleri yer almaktadır. Bu tasvirler yapıldığı dönemin sosyal ve siyasal yaşamı, kültürü hakkında da bilgi vermektedir.

Bursa Türk İslam Eserleri Müzesinde Hayalî Küçük Ali'ye ait 200 civarında tasvir ve göstermeli bulunmaktadır. Bu tasvirlerin yarısından az bir bölümü teşhirde bulunmaktadır[13].

Ankara Etnografya Müzesi deposunda Hayalî Küçük Ali'ye ait 130 civarında tasvir ve göstermelik bulunmaktadır. Tasvirler 1934 yılında müze kayıtlarına girmiştir. Büyük ihtimalle doğrudan Küçük Ali'nin kendisinden alınmıştır.

İstanbul Büyükşehir Belediyesi Şehir Müzesi koleksiyonunda Hayalî Küçük Ali'ye ait 115 adet tasvir bulunmaktadır. Bu tasvirler teşhirde değil, Atatürk Kitaplığı'nda bulunuyor[14].

Hayalî Küçük Ali'nin ABD'de California Üniversitesi ile Fransa'nın Paris şehrindeki Musée de l'Homme da Karagöz tasvir koleksiyonları bulunmaktadır. Bunların dışında bazı kişilerde tasvir koleksiyonları, Ankara'daki Cumhuriyet Müzesi'nde renkli eskizleri bulunmaktadır[15].

4 Şubat 1973 tarihli Tercüman Gazetesinin İnci ekinde, TRT Genel Müdürlüğü tarafından 1963 yılında Hayalî Küçük Ali'den 100 adet tasvir, 100 e yakın oyun bandının satın alındığı, bu tasvir ve bantların TRT depolarında çürümeye, bozulmaya yüz tuttuğu şeklinde bir haber yer almıştır. [16]

Araştırmalarım sırasında bu tasvirler ve bantlarla ilgili ("Ses Kasetleri, Filmleri, Videoları" başlığı altındaki bölümde verdiğim bilgi dışında) TRT ve başka kaynaklarda bilgiye rastlamadım.

Yayınları

Hayalî Küçük Ali aynı zamanda yazan bir sanatçıdır. Dağarcığındaki Karagöz oyunlarını ve bilgileri yazıya aktararak yayınlamış ve gelecek kuşakların hizmetine sunmuştur.

Karagöz sanatçıları çıraklık ve kalfalık dönemlerinde oyun metinlerini ustalarından sözlü olarak öğrenirler. Klasik Karagöz oyunları bu şekilde ustadan çırağa aktarılarak Cumhuriyet dönemine kadar gelmiştir. Hayalî Küçük Ali, diğer Karagöz sanatçıları gibi ustalarından öğrendiği klasik olarak nitelendirilen Karagöz

---

[13] Bursa Türk İslam Eserleri Müzesi'nde Osman Sözen'e ait 119 adet Tasvir bulunmaktadır. Karagöz sanatçıları Metin Özlen, Orhan Kurt ve Ünver Oral'dan aldığım bilgilerde Osman Sözen'in birkaç yıl öncesine kadar tasvir yaptığı, son yıllarda kendisiyle ilgili bilgi olmadığı yönündeydi.

[14] Kültür ve Turizm Bakanlığı Folklor Arşivi, Milli Kütüphane Arşivi, İstanbul Büyükşehir Belediyesi Şehir Müzesi koleksiyonlarında bulunan tasvirler (ya da fotoğraflar), Ankara Etnografya Müzesi ile Bursa Türk İslam Eserleri Müzesindeki tasvirlerin envanter kayıtları tarafımca görülmüştür ve ilgililerden bilgi alınmıştır.

[15] Hayalî Küçük Ali'nin anısına Karagöz Haftası Broşürü, s. 10.

[16] 4 Şubat 1973 tarihli Tercüman Gazetesi İnci eki.

oyunlarını en iyi şekilde oynatmış, yazıya aktararak kitap bütünlüğünde yayımlamış, Karagöz oyunu derlemeleri yapanlara da kaynaklık ederek kalıcılığını sağlamıştır. Küçük Ali, klasik oyunlardan hareketle günün koşullarına uygun yeni oyunlar yazmıştır. Asri Karagöz, Karagöz Dans Salonunda, İyilik Eden İyilik Bulur, Tayyare Sefası gibi oyunları klasik Karagöz oyunları kalıbına uygun, konu bakımından yeni ve güncel oyunlardır.

Hayalî Küçük Ali'nin en büyük özelliği de bütün Karagöz oyunlarını günün Türkçe'siyle ve anlaşılır şekilde oynatmasıdır. Yayınlarında da aynı özeni göstermiştir.

Hayalî Küçük Ali'nin yayınlarına geçmeden önce Karagöz oyunlarının ne zamandan itibaren yayınlanmaya başladığı hakkında kısa bilgi vermek istiyorum. İlk Karagöz metinleri 1900'lü yıllardan sonra yayınlanmaya başlar. 1909 yılında Cihan Matbaası tarafından basılan "Karagöz'ün Karaman'ın Koyunu Olması", "Karagöz'ün Soyulup Dayak Yemesi", "Karagöz'ün Şairliği"; Asır Matbaası tarafından basılan A. Sami'nin "Karagöz'ün Zihaf Odası" adlı oyunlar ilk basılanlardandır. Bunların dışında tarihi bilinmeyen basılmış oyunlar bulunmaktadır.

a) Kitapları

- Karagöz Perde Külliyatı, İstanbul 1928, Cumhuriyet Kütüphanesi adlı yayın Hayalî Küçük Ali'nin ilk yayınlanan eseridir. Bu kitapta "Karagöz'ün Hamam Eğlencesi", "Karagöz Dans Salonunda", "Karagöz'ün Kâğıthane Safası (Kayık)" adlı oyunları yer almaktadır.

- Karagöz'ün Hamam Eğlencesi, İstanbul 1928, Ahmet Kamil Matbaası, 24 s. 8° (eski harfli).

- Hayal Perdesi, İstanbul 1931, Milliyet Matbaası, 35 s. 8°.

- Asri Karagöz, Yücel Dergisi, c. XIII, sayı 75, İstanbul 1941.

- İyilik Eden İyilik Bulur, Yücel Dergisi, c. XIII, sayı 77, İstanbul 1941.

- Tayyare Safası, Yücel Dergisi, c. XIII, sayı 77, İstanbul 1941.

- Karagöz, Ankara 1941, Recep Usluoğlu Basımevi, 4+XXIII+68 s., CHP Yayını. Bu kitapta "İyilik Eden İyilik Bulur", "Tayyare Safası" adlı oyunlar bulunmaktadır.

- Karagöz; İstanbul 1969, Milli Eğitim Bakanlığı Devlet Kitapları Müdürlüğü, 4+368 s. (1000 Temel Eser: 9)

- Karagöz; Ankara 1986, Sevinç Matbaası, 368 s. 1000 Temel Eser Dizisi: 121, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları. (Milli Eğitim Bakanlığı tarafından 1969 yılında basılan kitap, 1000 Temel Eser Dizisi çerçevesinde Kültür ve Turizm Bakanlığı tarafından yeniden yayınlanmıştır.)

Kitapta Karagöz'ün tarihi hakkında verilen bilgiden sonra Kütahya Çeşmesi, Karagöz'ün Gelin Olması, Kanlı Kavak, Çifte Hamamlar, Karagöz'ün Ağalık

Oyunu, Tahir ile Zühre, Yalova Safası, Mandıra Safası, Aptal Bekçi, Kanlı Nigar, Karagöz'ün Bakkallığı, Salıncak Safası, Tımarhane Oyunu, Kâğıthane Safası, Ferhat ile Şirin" oyunlarının metinleri yer almaktadır.

b) Makaleleri

- Eskiden Nasıl Karagöz Oynatılırdı, TFA 6 (140), Mart 1961, s. 2339-2340.

Yazar bu makalesinde eskiden nasıl Karagöz oynatıldığından söz ediyor. İzin almak için ne işlemler yapıldığını, Belediye ve Emniyetin sanatçıdan istediği belgeler hakkında bilgi verdikten sonra bir duyuru ilanı örneği veriyor.

- Karagöz, Nevrekân, zırıltı ve Perde, TFA, 8 (163), Şubat 1963, s. 2968-2969.

Bu yazısında Karagöz oyunu hakkında bilgi verildikten sonra Nevrekân (tasvir yapımında kullanılan bıçaklar), Zırıltı (Nareke adı verilen kamıştan yapılan düdük) ve perde hakkında bilgiler veriliyor.

- 1952 yılında Dünya gazetesinde Ramazan boyunca Karagöz'le ilgili bilgi, Mandıra Safası, Tahir ile Zühre oyunları ile Yazma Muhaveresinin metinleri yayınlanıyor.

Cevdet Kudret'in derleyip 1970 yılında üç cilt olarak yayınladığı Karagöz oyunlarının büyük çoğunluğunda kaynak olarak Hayalî Küçük Ali ve yayınları verilmektedir.

Ses Kasetleri, Filmleri, Videoları

Hayalî Küçük Ali, döneminde yaşayan en tanınmış Karagöz sanatçısı olduğu için konuyla ilgili araştırmalara kaynaklık etmiştir. Özellikle klasik olarak bilinen ve sayıları 40'a yaklaşan oyunları bilmesi ve oynatması, ses kasetlerine kaydetmiş olması araştırmacıların yararlanmalarına kaynaklık etmiştir.

Hayalî Küçük Ali'nin Milli Kütüphane arşivinde on yedi Karagöz oyununun ses bandı bulunmaktadır. Sesler 1958, 1959 ve 1960 yıllarında Ankara'da Dr. İlhan Başgöz tarafından kayda alınmış. Hayalî Küçük Ali oynatmış. Yanında yardak olarak Hayalî Torun Çelebi'nin olduğu belirtilmiş. Banda kaydedilen oyunlar; "Abdal Bekçi", "Ağalık" (iki kayıt, 1958, 1960), "Karagöz'ün Bakkallığı", "Çifte Hamamlar", "Karagöz'ün Gelin Olması", "Kâğıthane Safası", "Kanlı Kavak", "Kanlı Nigar" (iki kayıt, 1958, 1960), "Kütahya Safası (Gülme Komşuna Gelir Başına)" (iki kayıt, 1959, 1960), "Mandıra Safası", "Sahte Esirci", "Salıncak

Safası", "Sünnet", "Tahir ile Zühre", "Tımarhane", "Yalancı"[17]. Milli Kütüphane Arşivinde "Sandıklı Efe" adlı bir meddah hikayesi de bulunmaktadır.

Bu kayıtların birer kopyasının Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Tiyatro Bölümü arşivinde bulunduğu bazı kaynaklarda gösterilmiştir. Konuyla ilgili görüşmemizde Prof. Nurhan Karadağ, ses kayıtlarını TRT arşivindeki kasetlerden kopyalayıp getirdiğini söylemiştir. Ancak TRT arşivinde bulunan kayıtlardaki oyunlar Millî Kütüphane arşivindeki oyunlarla aynı oyunlar değil. Dolayısıyla kaynaklarda söz edildiği gibi Tiyatro Bölümündeki kayıtlar Millî Kütüpha-

[17] Millî Kütüphane Karagöz Kataloğu, s. 37-39.

ne arşivindeki bantların birer kopyası olmayıp TRT arşivindeki ses kayıtlarının birer kopyasıdır. Şu anda Tiyatro Bölümü Arşivinde Hayalî Küçük Ali'ye ait ses kaseti bulunmadığı tespit edilmiştir. Sadece bir kaset bulabildim, o da tam değil. "Hain Kahya" oyununun bir bölümünün olduğu o kasette TRT'de kaydedilen kasetlerden biri olsa gerek. Çünkü, oyun yarım kalmış, ardından Yurttan Sesler Korosu'nun ses kaydı girmiştir. Prof. Dr. Nurhan Karadağ'dan aldığım bilgiye göre Tiyatro Bölümünde arşiv olmadığı için açıkta duran ses bantlarının içinde ne kaydı olduğunu bilmeyenler tarafından zamanla atılmış olabileceği yönündeydi.

TRT arşivlerinde Hayalî Küçük Ali'nin ses kayıtları bulunmaktadır. "Ferhat ile Şirin", "Cinli Yazıcı", "Karagöz'ün Sünnet Düğünü", "Karagöz Aşçıbaşı", "Karagöz Kurban Alıyor", "Yurtta Bayram Var" (23 Nisan Özel Programı), "Mandıra Safası", "Mestan Pehlivan", "Karagöz Balık Avında", "Karagöz'ün Bayram Eğlencesi", "Küçük Bir Karagöz Oyunu" adlı Karagöz oyunlarının ses kayıtlarının yanı sıra "Bir Meddah Hikâyesi", "Dünya Güzeli" adlı Meddah hikâyelerinin ses kayıtları, "Ortaoyunu", "Kavuklu'ya Hile", "Tahir ile Zühre" (Ortaoyunu) ses kayıtları, ayrıca "Ramazan Özel Programı-Eski İstanbul Geceleri" adlı ses kaydı bulunmaktadır[18].

Hayalî Küçük Ali'nin anısına Karagöz Haftası (7-15 Aralık 1983) Broşür'ünde, "Sandıklı Efe" adlı meddah hikâyesinin ses kaydının 1960 yılında Ankara'da Amerikan Haberler Merkezi'nce yapıldığı belirtilmektedir.

Hayalî Küçük Ali'den filme çekilen Karagöz oyunları da bulunmaktadır. "Gülme Komşuna Gelir Başına" adlı Karagöz Oyununun 16 mm, sesli ve renkli olarak çekilmiş, filminin Başbakanlık Basın Yayın Genel Müdürlüğü Film Arşivinde bulunduğu bazı kaynaklarda belirtiliyor.

Yine "Muhavereler" adıyla bir Karagöz filminin Hayalî Küçük Ali tarafından oynatıldığı, Prof. Dr. Nurettin Sevin tarafından İngilizce seslendirilerek Başbakanlık Basın Yayın Genel Müdürlüğü'nce renkli çekildiği, bazı kaynaklarda gösterilmektedir[19]. Ancak yaptığım araştırmada bu arşivdeki filmlerin tamamının 1977 yılında Kültür Bakanlığı Telif Hakları ve Sinema Genel Müdürlüğü ile TRT Genel Müdürlüğüne verildiği söylendi. Adı geçen kurumlarla yaptığım görüşmeler sonucunda Filmlerin nerede olduğu konusunda bilgiye ulaşamadım.

Hayalî Küçük Ali'nin bir filmi de Çelik Sınal tarafından çekilmiş. "Gülme Komşuna Gelir Başına, Kütahya Çeşmesi" oyunu Hayalî Küçük Ali tarafından oynatılmış ve Çelik Sınal tarafından çekilmiş. Amerika'da banyo ettirilen film, çekenin ifadesine göre ülkemizde renkli ve sesi çekim anında kaydedilen ilk film. Süresi 40 dakika. Film hâlâ Çelik Sınal'da bulunmaktadır. Büyük raslantı, Başbakanlık Arşivinde olduğu belirtilen film de aynı oyun.

---

[18] Ses kayıtlarını dinleme olanağım olmadı, kasetleri de görmedim. Sadece kayıt defterinden okunarak bu isimler söylendi. Kayıt sırasında oyun isimlerinde hatalar yapıldığı isimlendirmelerden belli oluyor.

[19] Hayalî Küçük Ali'nin anısına Karagöz Haftası

Milletlerarası Kukla ve Gölge Oyunu Birliği (UNIMA) Türkiye Millî Merkezi arşivinde, Merkez tarafından, Hayalî Küçük Ali'nin fotoğraflarından yararlanılarak hazırlanan yaklaşık üç dakikalık bir sinevizyon filmi bulunmaktadır. Ayrıca ses kasetlerinde kayıtlı "Gözlemeci" adlı Ortaoyunu, "Dünya Güzeli" adlı meddah hikayesi, "Mandıra Safası","Tahir ile Zühre","Abdal Bekçi","Kanlı Nigar", "Karagöz'ün Ağalığı" adlı Karagöz oyunları var. Gözlemeci adlı Ortaoyunundaki bütün tiplerin ses taklitlerini Hayalî Küçük Ali yapıyor. Karagöz oyunlar,ı İlhan Başgöz tarafından 1958 yılında kaydedilen oyunlar. Meddah hikayesi ve Ortaoyunu kayıtlarının TRT de yapıldığı anlaşılıyor. Bu kasetlerde aynı zamanda Karagöz ve Ortaoyunu hakkında bilgiler yer alıyor.

Hayalî Küçük Ali'nin ses kasetleri, filmleri, tasvir ve göstermelikleri dağınık bir şekilde korunuyor. Özellikle ses kayıtlarının, filmlerinin bir araya getirilip birkaç kopyasının yapılarak Başbakanlık, Kültür ve Turizm Bakanlığı, Milli Kütüphane ve TRT arşivlerinde korunması gerekir. Böylece kaybolması, silinmesi önlenmiş, yangın ve sabotaj gibi olaylara karşı korunmuş olur.

Hayalî Küçük Ali gibi büyük bir Karagöz sanatçısına gerekli değeri vermiyoruz. Onun bıraktığı tasvirleri iyi bir şekilde korumalı, filmlerini zaman zaman arşivlerden çıkartıp televizyonlarda göstererek halka tanıtmalıyız ki, ona ve Karagöz'e karşı görevimizi yerine getirelim.

KAYNAKLAR

Ankara Devlet Resim Heykel Müzesi Kataloğu, Kültür Bakanlığı Yayınları.

Borcaklı, Ahmet; "Yitirdiğimiz Hayalî Küçük Ali", TFA, 307, Şubat 1975, Sayfa:

Ebcioğlu, Hikmet Münir; "Radyo ve Karagöz", TF 6 (128), Mart 1960, s. 2106.

Halk Tiyatrosu Dergisi; yıl 1 (Kasım 1995),sayı 11, s; 7.

Hayalî Küçük Ali'nin Anısına Karagöz Haftası 7-15 Aralık 1983, Broşür, 16 s.

Hayalî Küçük Ali; "Eskiden Nasıl Karagöz Oynatılırdı", TFA 6 (140), Mart 1961, s. 2339-2340.

Hayalî Küçük Ali; "Karagöz, Nevrakân, Zırıltı ve Perde", TFA, 8 (163), Şubat 1963, s. 2968-2969.

Hınçer, İhsan; "Hayalî Küçük Ali ve Karagöz", TFA 6 (128), Mart 1960.

Kansu, Ceyhun Atıf; "Hayalî Küçük Ali", Varlık Dergisi, 1975, s. 809.

Karadağ, Nurhan; Halkevleri Tiyatro Çalışmaları, Ankara 1988, Filiz Matbaacılık, 267+60 s. Kültür Bakanlığı Yayınları.

Karagöz Sanatkârları Derneği, TFA 5 (119), Haziran 1959, s. 1936.

Kudret, Cevdet; Karagöz I, Ankara 1968, Bilgi Yayınevi, 1. Basım, 409 s.

Kudret, Cevdet; Karagöz II, Ankara 1969, Bilgi Yayınevi, 1. Basım, 569 s.

Kudret, Cevdet; Karagöz III, Ankara 1970, Bilgi Yayınevi, 1. Basım, 600 s.

Milli Kütüphane Karagöz Kataloğu; hzl. Ahmet Borcaklı, Serpil Soyer, Gülter Koçer, Ankara 1974, Başbakanlık Basımevi, XV+62 s.

Özhan Mevlüt; "Cumhuriyetin İlk Yıllarında Geleneksel Türk Tiyatrosu", I. Uluslararası Atatürk ve Türk Halk Kültürü Sempozyumu Bildirileri, Ankara 2001, Genç Ofset, s. 211-219.

Özhan Mevlüt; Geleneksel Türk Tiyatrosunda Ahilik, TFA 1988/1, Ankara 1988, Öztek Matbaası, s. 45-53, Kültür Bakanlığı Yayınları.

Rasim, Ahmed; Muharrir Bu ya, İstanbul 1969, Milli Egitim Basımevi, 540 s.

Uluç, Hıncal; "Karagöz'ü Bilir misiniz?" Sabah gazetesi, 11.05.2004.

Tan, Nail; "Atatürk ve Türk Halk Kültürü, Ankara 2000, Ekip Grafik Matbaa Hizmetleri Tic. Ltd. Şti. 128 s.

Tercüman Gazetesi İnci eki 4 Şubat 1973.

Yeni Adam; İstanbul 1949, S. 628.

CANLI KAYNAKLAR

Mustafa Kemalettin Sevilen, Hayalî Küçük Ali'nin oğlu. Tasvir yapımcısı. Çanakkale ili Eceabat ilçesinde yaşıyor. Konuşma, Mayıs 2008'de evinde kasete kaydedilmiştir.

Nail Tan, 1941 doğumlu, Kültür Bakanlığı Emekli Genel Müdürlerinden. Halk Kültürü konusunda çok sayıda kitapları, bilimsel yazıları ve makaleleri bulunmaktadır. Ankara'da yaşıyor.

Mustafa Mutlu; 1942 doğumlu, Devlet Tiyatrosundan emekli Karagöz sanatçısı. Karagöz konusunda makaleleri ve kitabı bulunmaktadır. Ankara'da yaşıyor.

Osman Nahya; 1937 doğumlu, Kültür ve Turizm Bakanlığı'nın değişik birimlerinde hizmet ettikten sonra emekli olmuştur. Ankara'da yaşıyor

Fotoğraflar:

Fotoğraflar Kültür ve Turizm Bakanlığı Araştırma ve Eğitim Genel Müdürlüğü Halk Kültürü Arşivi'nden alınmıştır.

1. Fotoğraf EE 1979 0184 Smokinli Karagöz,
2. Fotoğraf EE 1979 0258 Hatay'ın Anavatana katılışı,
3. Fotoğraf EE 1978 0289 Modern kıyafetli Zenne,
4. Fotoğraf EE 179 0208 Modern kıyafetli Tuzsuz

МОДЕЛЬ ЛИЧНОСТИ ГОТОВОЙ К ПОЗИТИВНОЙ МЕЖКУЛЬТУРНОЙ КОММУНИКАЦИИ

OLUMLU KÜLTÜRLER ARASI BİLDİRİŞİME HAZIR KİŞİLİK MODELİ

PERSON S MODEL WHO S READY FOR POSITIVE INTERCULUTAL COMMUNICATION

Prof. Altın Musagalıkızı İBRAEVA*

Аннотация

В данной статье представлены основные положения, разрабатываемые автором при формировании поликультурной личности.

Ключевые слова: английский язык, Изучение, личность, решение задачи, педагогика

Özet

Yazıda; kişinin polikültürel bilimliğinin günümüzdeki talepleri ele alınıyor.

Yazar, İngiliz dilinin polikültürel kişi özelliğinin oluşumundaki önemi ve günümüzde toplumun polikültürel bilimliği rolünün analizini yapıyor.

Araştırma sürecinde yazar olumlu polikültürel bilişime hazır kişinin içerikli yapısal modelini ortaya koyuyor.

Modeli yapmada yazar; kişinin psikolojik yapısal özelliğine dayanmaktadır.

İşlenen içerikli yapısal model; üç bloktan, altı öğe ve altı bilimsel ölçütten oluşuyor. Yazar bunları araştırmasında açıklıyor.

Yapısal model, olumlu kültürler arası bildirişime hazır kişinin standart portresini ve pedogolojik işlemede istenen sonucu ortaya çıkarıyor.

Anahtar kelimeler: İngilizce, öğrenmek, kişilik, sorunu çözmek, pedagojik.

* İbraeva A.M. kpn – assoüiirovannıy professor/KAZAKİSTAN

Abstract

In this work, present demands dealt with towards poly-cultural aspects of a person.

The writer analyzes significance of the role of poly-cultural developments of the English language on the basis of personal characteristics as well as of the poly-cultural aspects of the society at present.

In the process of research, the writer reflects the structural model of a person who is ready for positive poly-cultural informatics.

In creating the model, the writer focuses on the psychological structure of a person.

The model worked on through the content of the structure is composed of three blocks, six elements and six scientific criteria. The writer supplies information on them.

The structural model reaches the desired result in standard portrait and pedagogic processing of a person ready for positive intercultural communication. .

Key Words: Learning English, personality, solve problems, pedagogic

Изучение английского языка в концепции глобального образования направлено на решение задачи формирования культурной образованности обучающихся.

В педагогическом словаре «образованности» дано следующее определение: «качество развивающейся личности, усвоившей опыт, с помощью которого она становится способной ориентироваться в окружающей среде, приспосабливаться к ней, охранять и обогащать её, приобретать о ней новые знания и посредством этого непрерывно совершенствовать себя»[1].

Вместе с тем, современные процессы интеграции Казахстана повысили роль культурной образованности личности и выдвинули на первый план решения проблем, связанных с необходимостью формирования поликультурной образованности личности. Поликультурная образованность предполагает развитие способности понимать и ценить культуру других народов, формирование непредвзятого взгляда на мир, ломку сложившихся стереотипов, искажающих восприятие иной культуры, обучение культуре обшения. В связи с этим встает вопрос о ценности, духовном и нравственном наполнении содержания знаний, о приоритетности тех или иных учебных программ по английскому языку, о развивающем и воспитывающем потенциале иностранного языка как учебного предмета.

Английский язык как язык международного общения предполагает включение разнообразной тематики для диалога с миром: культура, искусство, литература, образование, наука, политика, глобальные проблемы

человечества, среди которых значительное место занимают проблемы состояния и охраны окружающей среды, соблюдения прав человека, преодоления локальных и региональных конфликтов и войн, защиты человека от болезней века и нищеты (т.е. все современные вопросы, касающиеся выживания человека и планеты).

Развивающий и воспитывающий потенциал процесса обучения иностранным языкам можно охарактеризовать с помощью определения следующих целей обучения:

- формирование у обучающегося уважения и интереса к культуре страны изучаемого языка,
- воспитание культуры общения и потребности в практическом использовании языка в различных сферах деятельности,
- развитие языковых, интеллектуальных и познавательных способностей, ценностных ориентации, чувств и эмоций обучающегося, т.е. раскрытие гуманистического и гуманитарного потенциала его личности.

Важным моментом в педагогическом целеполагании в процессе преподавания иностранного языка является сопоставление особенностей

изучаемого языка с родным, включение знаний о роли родного языка в истории и культуре мира, о вкладе Казахстана в общемировую историю и культуру. Развитие у обучающегося языковой культуры при описании реалий казахстанской жизни на иностранном языке.

Среди основных составляющих поликультурной образованности можно выделить:

1. Владение языковыми знаниями. Успех взаимодействия предполагает наличие общего языка общения или, по крайней мере, знание одним из партнеров языкового кода, с помощью которого можно осуществлять взаимодействие.
2. Владение культуроведческимк знаниями. Понимание культуроведческих единиц, помогает выявить и понять концептуальные ориентиры культуры, её ценности, интерпретируя их в коммуникативных кодах.
3. Ориентация в поликультурном пространстве. Определение роли родной культуры в спектре других культур, в осознании относительности норм каждой культуры. Знание универсальных и специфических проявленийодной/неродной и иноязычной культуры (философских понятий, ценностей, традиций, обычаев, норм взаимодействия и т.д.).
4. Социокоммуникативный фактор. Владение национально-специфическими моделями поведения на основе выстраивания родной/неродной и иноязычной картины мира с использованием правил речевого этикета, принятых в другой культуре. Владение национально-специфическими моделями позволяет партнерам взаимодействия корректно вести общение, избегать ситуаций «межкультурного сбоя», и выступать посредником между родной/неродной и иноязычной культурой в процессе межкультурного общения.

5. Демократическая и гуманная позиция. Поликультурная личность должна осознавать, что:

- каждая культура имеет собственный контекст и логику;
- ни одна культура не является лучше или хуже другой, поскольку каждая обладает собственной системой взаимодействующих элементов;
- любая культура жизнеспособна до тех пор, пока она функционирует и развивается.

В последнее время отчетливо прослеживается важность умения соблюдать демократические принципы и гуманное отношение в процессе межкультурного взаимодействия, которое проявляется в признании вариативности культур, в приоритете общечеловеческих ценностей, жизни и здоровья человека, свободного развития различных культур и каждой личности.

6. Личностные качества. Трудности межкультурной коммуникации могут проявляться не только в процессе взаимодействия менталитетов, образов и норм культур, но и на межличностном уровне. Поэтому такие качества личности, как доброжелательность, готовность помочь, чувство солидарности, критичность по отношению к себе - это и многое другое помогает

сформировать личности чуткие социально-нравственные мотивы поведения в отношении к другому человеку.

7. Коммуникативные умения заключаются в способности устанавливать контакт с различными людьми. Мы считаем целесообразным в своем исследовании акцентировать внимание на тех следующих составляющих коммуникативных умений:

- всестороннее восприятие партнера по общению;
- умение вызывать у партнера по общению доверие, сопереживание в совместной деятельности;
- умение предвидеть и ликвидировать конфликт;
- умение справедливо, тактично критиковать;
- умение воспринимать и учитывать критику.

Владение коммуникативными умениями предполагает следующие способности:

- устанавливать контакты с отдельными членами коллектива;
- устанавливать целесообразный тон и стиль общения;
- снимать напряженность во взаимоотношениях, улаживать конфликты;
- использовать как в процессе прямого, так и косвенного общения различные методы влияния или воздействия на людей.

Таким образом, поликультурная образованность - это не просто владение определенным набором стратегий межкультурного взаимодействия и культурная осведомленность, это и определенный стиль мышления и мировоззрения, что в конечном итоге формирует активную жизненную позицию. Активная жизненная позиция в образовательном пространстве реализуется в познавательной и коммуникативной активности,

«эмоциональном интеллекте», т.е. способности личности конструктивно и умело решать проблемы, возникающие в многонациональном коллективе, и создавать в таком обществе комфортную эмоциональную обстановку. Все перечисленные аспекты открывают перед человеком возможность для более продуктивных действий в ситуациях межкультурного «сбоя» и конфликтов, формирует в нем уверенность, что он готов успешно осуществлять межкультурное взаимодействие.

Рассматривая структуру поликультурной образованности необходимо обратиться к общей структуре личности. Как отмечают Богославская В. В., Ковалева А. Г., Степанова А. А. «отвлекаясь от индивидуальных особенностей психического склада, можно установить типическую структуру личности. ...

Первый компонент структуры личности характеризуют направленность личности или избирательное отношение человека к действительности. Направленность включает различные свойства, систему взаимодействующих потребностей и интересов, идейных и практических установок...

Второй компонент определяет возможности личности и включает ту систему способностей, которая обеспечивает успех деятельности. Способности взаимосвязаны и взаимодействую друг с другом. ..

Третьим компонентом в структуре личности является характер или стиль поведения человека в социальной среде...

Четвертым компонентом...будет система управления, которую обычно обозначают понятием «я». «Я» - образное самосознание личности, оно осуществляет саморегуляцию: усиление или ослабление деятельности самоконтроль и коррекцию действий и поступков...»[2, с. 70-71].

Технология моделирования в некоторых аспектах рассмотрена в исследовании Завадской Л., Мажитовой Л., Хмель Н., Чинибаевой Г.[3]. Теоретические разработки по технологии моделирования, а также анализ теоретических исследовании о структуре личности дали возможность выявить типичную модель структуры личности.

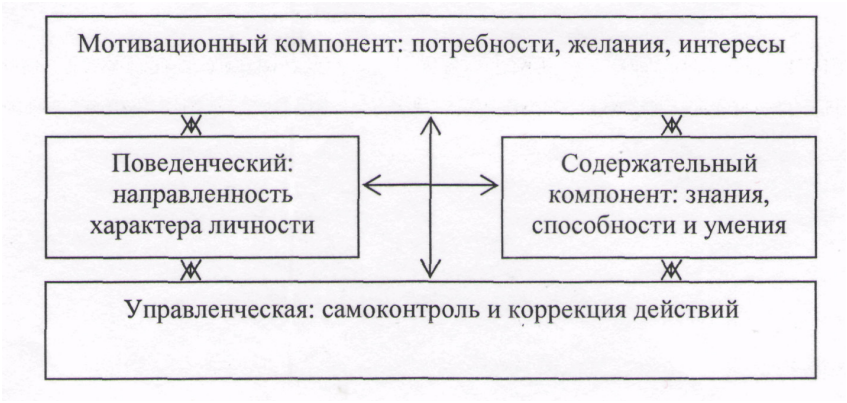

Рисунок 1. Типичная модель структуры личности

Применяя данную модель к модели поликультурной личности с точки зрения обучения языку необходимо сделать несколько отступлений:

- во-первых, содержательный компонент предлагается разбить на два компонента входящие в один содержательный блок. Первый компонент должен содержать непосредственно знания личности, второй компонент - умения и способность личности реализовывать свои знания в межкультурной коммуникации;

- во-вторых, мотивационный и поведенческий компонент предлагается объединить в один психологический блок, в виду их отношения именно к психологической составляющей личности;

- в-третьих, управленческий компонент предлагается разбить на два компонента, внутри одного управленческого блока. Первый будет выражать способность личности к самоконтролю. Второй к способности многоязычной поликультурной личности контролировать внешнюю среду: оценка и контроль коммуникации, ситуации в которой протекает коммуникация, оценка собеседника.

Таким образом, в структурно-содержательном плане поликультурная образованность как психолого-педагогическая категория представляется следующим образом:\

Компонент	Критерии	Показатели
Психологический блок		
Мотивационный	Направленность к профессиональной и познавательной деятельности, позитивной межкультурной коммуникации	1. интерес и стремление к будущей профессии или деятельности; 2. интерес, стремление и потребность к позитивной межкультурной коммуникации; 3. интерес, стремление и потребность изучать иностранный язык; 4. интерес, стремление и потребность к самосовершенствованию.
Поведенческий	Направленность характера личности	1. противостоять эмоциональным раздражителям; 2. проявлять настойчивость в достижении цели; 3. настроиться на эмоциональную волну собеседника.
Содержательный блок		
Когнитивный	Сформированость поликультурной, социокультурной, социальной, языковой, дискурсивной компетенции	1. знание о культурном многообразии цивилизации; знание культуры поведения, его видов и форм, соответствующих поликультурной среде; 2. владение знаниями о системе языка, о правилах функционирования единиц языка в речи; 3. знание способов формирования и формулирования мыслей с помощью языка, обеспечивающих возможность реализовать коммуникативное намерение; 4. знание национально-культурных особенностей социального и речевого поведения носителей языка: их обычаев, этикета, социальных стереотипов, истории и культуры; 5. знание особенностей, присущих различным типам дискурсов; 6. знание особенностей присущих профессиональной деятельности.
Прагматический	Сформированость поликультурной, социокультурной, социальной, языковой, речевой, дискурсивной, стратегической, профессиональной компетенции	1. умение вступать в коммуникацию с другими людьми; 2. умение с помощью системы языка понимать чужие мысли и выражать собственные суждения в устной и письменной форме; 3. умение ориентироваться в ситуации общения и строить высказывание в соответствии с коммуникативным намерением говорящего и ситуацией; 4. умение компенсировать в процессе коммуникации недостаточность знаний языка, а также речевого и социального опыта общения в иноязычной среде; 5. умение пользования социокультурными знаниями в процессе межкультурной коммуникации; 6. умение порождать дискурсы в процессе в межкультурной коммуникации; 7. обладание умениями и навыками необходимыми для профессиональной деятельности.
Управленческий блок		
Само оценка	Сформированность управленческой компетенции	1. знание основ анализа и мониторинга 2. умение проводить самоанализ и самооценку;
Оценка внешней среды	Сформированность управленческой компетенции	1. знание стратегий по предотвращению конфликтных ситуаций 2. умение адекватно оценивать собеседника; 3. умение адекватно оценивать контекст коммуникации

Рисунок 2 - Структурно-содержательная модель личности готовой к осуществлению позитивной межкультурной коммуникации

Как видно из приведенного рисунка разработанная модель представлять стандартный портрет личности готовой к активной и позитивной межкультурной коммуникации и желаемый результат педагогического процесса.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ

1. Коджаспирова Г. М.. Коджаспиров А. Ю. Педагогический словарь - М.: Академия, 2003. - 176 с.

2. Богословский В. В., Ковалева А. Г., Степанова А. А. Общая психология -М.: Просвещение, 1981

3. Завадская Л., Мажитова Л., Хмель Н., Чинибаева Г. Технология матричного моделирования в педагогических исследованиях // Высшая школа Казахстана. - 2000. - № 6. - С. 65-69.

AĞRI SÖZLÜ KÜLTÜRÜNDEN KIRINTILAR

TINY PIECES FROM AĞRI ORAL CULTURE

ОСКОЛКИ СЛОВЕСНОЙ КУЛЬТУРЫ АГРЫ

Dr. Yaşar KALAFAT*

Özet

Millet olma sürecini tamamlamış benzeri diğer modern toplumlar gibi Türkiye Cumhuriyeti de kültürel bütünlüğünü ikmal etmiş imparatorluk bakiyesi millî bir toplumdur. Toplum kesimlerinin kültürel tanışıklığının güçlendirilmesi, sanat ve fikir erbabına ülkenin sosyo kültürel halkbilim değerlerinin taşınabilmesi ile mümkündür. Bu noktadan hareketle yazıda, Ağrı'da yaşamakta olan Hasananlı, İlyalı, Ahıskalı, Karapapaklı gibi Türk toplum kesimlerinin halk inanmalarından örneklemeler yapılmıştır. İrdeleme sürdürülürken ilin kültür kodlarından; Berdel, Kan davası, Adak, Fal, Ziyaret, Tavaf, Hal, Rüya, Aşermek, Süt hakkı, Şeşek, Kırklama, Nazar, Ay, Kurt, Baykuş, Kına Renk, Hıdrellez, Yağmur Duası, Toprak, Garibelg, Meryaman, Gulvurdu, Meriste, Üzerlik, Anık gibi kültür motif ve temalara karşılaştırmaları yapılarak yer verilmiştir.

Anahtar kelimeler: Hasananlı, İlyalı, Ahıskalı, Karapapaklı, Garibelg, Şeşek, Aşermek, Üzerlik

Abstract

Like other similar modern societies which have completed the process of becoming a nation, Turkish Republic is a national society which is a remnant of an empire and has completed its cultural integrity. Strengthening cultural acquaintenance ot the segments of the society is possible through carrying socio-cultural folklore values to the art and thought experts. Based on this approach, in our work, folkloric beliefs have been exemplified in connection with the Turkish society segments such as Turkish people of Hasanan, İlya, Ahıska and Karapapak origin living in Ağrı. While this examination is made, cultural motives and themes have been compared with the cultural codes of the city such as Berdel, Kan davası, Adak, Fal, Ziyaret, Tavaf, Hal, Rüya, Aşermek, Süt hakkı, Şeşek, Kırklama, Nazar,

* Halk Bilim Araştırmaları Merkezi Başkanı/TÜRKİYE

Ay, Kurt, Baykuş, Kına, Renk, Hıdırellez, Yağmur Duası, Toprak, Garibelg, Meryaman, Gulvurdu, Meriste, Üzerlik and Anık.

Key words: Hasananlı, İlyalı, Ahıskalı, Karapapaklı, Garibelg, Şeşek, Aşermek, Üzerlik.

Giriş:

Bu çalışma, 12–14 Ekim 2010 tarihleri arasında Ağrı'da yapılan "III. Uluslar arası Ağrı Dağı ve Nuh'un Gemisi Sempozyumu" münasebetiyle Ağrı ve yakın çevresinde yüzeysel alan çalışması şekliyle yapılabilmiştir. Çalışmamızda, Hasananlı ve Elya/İlya aşiretleri ile Ahıskalılar ve Karapapaklar isimli toplumlar üzerinde çalışılabilmiş, hayatın geçiş dönemlerinden doğum, evlilik ve ölüm safhalarından inanmalar dair bilgiler derlenilebilmiştir. Edinilen yeni ve eski bulgulardan kült oluştur olanların evvelce yapılmış çalışmalardaki yerlerine işaret edilmiştir.

Metin:

Ağrı'da başlık parası ana dili farklılıklarına bakılmaksızın tün halkın geleneklerinde vardır. Ere kaçan kız anadili Türkçe olan ve Ahıska Türkü bilinen ve Kars'ta Bezbaş olarak tanınan halk arasında kan davası sebebi olmaz kız kaçtığı erkeğe verilir. Bu toplumda **kan davası** pek yaygın değildir.[1] **Berdel** usulü evlilik çevre köylerin halkında var. Ancak bu köyde yoktur. Ölen ağabeyinin eşi ile evlenmek levarant yöntemi ile ailenin devamı uygulamasına rastlanılır. Buradaki zihniyet "ağabeyimin eşi benim namusundur, evimizden ocağımızdan dışarı çıkmasın, başka bir erkeğin yatağına girmesin" şeklindedir.[2]

Sünni Hanefi olan bu toplumda Şii inançlı Müslüman kesimle evlilikler yoluyla akrabalık kurulmaz. Onlara kız verip almazlar.[3] Ağrı'da yaşamakta olan Ahıska Türkleri de kızlarını Şii İnançlı Müslüman kesime gelin olarak vermezler. Bu toplum geçmişte anadili Kürtçe olan Türk kesimle de evlilikler yoluyla akrabalıktan kaçınırdı. Şimdilerde bu uygulama kalkmıştır. Bu toplumda da bölgenin diğer toplum kesimleri gibi çift eşlilik vardır. Kocaya kaçan kız af edilir. Kan davası çok sınırlıdır. Bu toplumda da kardeşlerden büyük olan evde iken o üzülmesin diye küçük kız ere verilmez[4]

Sünni Şafii İnancı ana dili Kürtçe olan Elya/İlya aşiretinde bölgenin birçok aşiretinde olduğu gibi gelin kaynanasının yanında konuşmaz. Ağlayan bebeğini susturmak için dahi olsa kayınpederinin yanına kucağına almaz onunla ilgilenmez. Bebeğin ve kayınpederin bulunduğu odadan başka birisi bebeği annesine, annesinin

[1] Kaynak kişi; İbrahim Ağa, Ağrı'nın eski ismi Yekmal olan 93 haneli Çukur Çayır köyünden, 62 yaşında emekli bir kimse. Bu köyün halkı ve bu şahıs geçmişte Yüzbaşı Tiknizli Dervişağa'nın komutasında Hamidiye Alaylarında Kars'tan gelerek görev almışlar.
[2] Kaynak kişi; a.g.ş.
[3] Kaynak kişi; İbrahim Ağa
[4] Kaynak kişi; Godi Ana

bulunduğu yere getirmesi gerektiğine inanılır.[5] Bu inanç ve uygulaması Yaşmaklanmak uygulamasından tamamen farklı değildir.

Ağrı'daki Karapapaklarda kız ere verilirken kardeş çocuklarının niyetleri sorulur ancak bazı toplumlarda olduğu gibi amcaoğlu'nun adaylar arasında önceliği yoktur. Bu toplumda da yakın evlilik vardır. Ölen ağabeyini dul eşi, kaynı tarafından alınır, evlenebilirler. Keza **al değişik** olarak bilinen karşılıklı kız kardeşlerin değiş tokuşu tarzında evlilik de olur.[6]

Hasanan aşiretinde geçmişte birkaç yetişkin kız çocuğu olan aile evlenme yaşı gelmiş ablası var iken ondan küçük kızının kısmeti çıkmış ise onu evlendirmez görücülere olumlu cevap vermezdi. Olumlu cevap verilmesi ablasına karşı yapılmış haksızlık olarak algılar "ablasının bir kusuru olduğu için onun istenmediği" şeklinde bir kanaate yol açarak kısmetinin kesilmesine sebep olduğu düşüncesini doğuracağı için ailenin büyükleri bundan kaçınırlardı.[7] Bu anlayış bir dönem Anadolu kültür coğrafyasında çok yaygın iken, büyük şehirlerde bilhassa yüksek eğitim almış kesim arasında itibarını yitirmeğe başlamıştır.

Karapapaklarda hayır iş, düğün türü şenliklerin daveti saçı ile duyurulur ve buna **namer** denir. Namer mendil, çorap türü hediyelerle yapılır. Batı Anadolu'daki **okundu**nun yerini bu toplumda davetiye olarak namer almıştır.[8]

Çukur Çayır/Yek Mal köyünde gelinin başında ekmek dolandırılır bu ekmek muhtaç birisine verilir. Böylece gelin için sadaka verilmiş, hayır işlenilmiş olunur. Buna "**Başında ekmek dolandırma"** denir.[9] Bu toplumda da kültür coğrafyasının diğer halklarının büyük çoğunluğunda olduğu gibi **adak kurbanı** kesen kimse bu kurbanın etinden kendisi yiyemez. Muhakkak tatmak istiyor ise hayır işleme ve şükür ifadesi olan adak kurban etinden satın almak zorundadır.[10] Halk inanmalarında niyetlenme ile sahiplenme inançları arasında bir bağ vardır. Adak kurban neye niyetlenilmiş ise o kurbanın sahibi artık belirlenmiştir.[11]

Elya/İlya aşiretinde çocukların başına **sıcak ekmek** kırılır. Bu uygulamadaki amaç çocukları nazar ve benzeri belalardan korumaktır. Başına sıcak ekmek kırılan kimsenin **7 bela**dan korunduğuna inanılır.[12] başına ekmek dolandırma başına ekmek kırma uygulamaları aynı inancın tezahürleridir.. Bu uygulama kuzey ve Güney Azerbaycan Kültür coğrafyasında da çok yaygındır.[13]

---

[5] Kaynak kişi; Godi Ana, (Godi Korhan)

[6] Kaynak kişi; İbrahim Yıldırım, Karapapak Türklerinde, 79 yaşında, İlkokul mezunu, Ağrı'nın Küpkıran köyünde yaşamaktadır

[7] Kaynak kişi; Kerem Karakurt, (Karabulut) Anadilleri Kürtçe olan Hasanan/Hasananlı Türk aşiretinden 62 yaşında Ağrı'da yaşamakta ve çiftçi olan bir kimsedir.

[8] Kaynak kişi; İbrahim Yıldırım

[9] Kaynak kişi; İbrahim Ağa

[10] Kaynak kişi; İbrahim Ağa

[11] Yaşar Kalafat, "Kocaeli ve Çevresi Örnekleri İle Türk Halk İnançlarında Adanmışlık/Sahiplilik" **I.Kocaeli ve Çevresi Kültür Sempozyumu, Kocaeli 20–22 Nisan 2006**

[12] Kaynak kişi; Godi Ana,

[13] Yaşar Kalafat, " Van Çevresi Örnekleri İle Türk Kültür Coğrafyasında Ekmek (Nan) Kültürü" **II. Uluslar arası Doğu Anadolu Bölgesi Geleneksel Mutfak Kültürü ve Van Yemekleri Sempozyumu 23–26 Kasım 2010, Van**

Elya/İlya aşiretinde ölen bir kimse için de ölümünden sonra kurban kesilebilir. 7 çocuğu olan bir kimsenin ölümünden sonra bunlar tarafından **7 kurban**ın kesildiği anlatılırdı.[14] Bize göre bu uygulama da hayır hasenat içeriklidir.

Hasananlı aşiretinde çocuk sayısı giderek her nesilde biraz daha azalmaktadır. Dedenin kuşağında 8 olan çocuk sayısı babanın kuşağında 5'e düşmüş ve şimdilerde torunun kuşağında ise 1–2 çocuk sahibi olunmaktadır. Bu duruma eğitim, ekonomik faktörler tesir ederken bir önemli faktör de sezaryenle yapılan doğumların hanımlarda analık yeteneğini olumsuz etkilemesidir. Eskiden doğumlar evde olurdu ve bereketi vardı[15].Geçmişte çocuk bezinden tutun da çocuk pudrasına kadar çok farklı hazırlanırdı. Çocuğun altına verilen toprak tandırda güvecin içinde yakılarak mikrobu öldürülürdü. Çocuk bezi olarak kara bezler olurdu bunlar günde 3 defa değiştirilir yıkanıp sıcak sobada kurutulur kullanılırdı. Toprak mikrobu öldürür hastalığı önlerdi. Bebeği olan aile sırf bu iş için her yıl kapısına bir kamyon toprak döktürürdü.[16]

Hasanan aşiretinde hamile anne adayının doğuracağı **bebeğin cinsiyeti**ni tahmin için bazı yöntemler izlenir. Bunlardan oğlan anasının doğum sancısı uzun sürer kız anasınınki ise kısa sürer inancı vardır. Başka bir tahmin yönteminde de haşlanıp pişirilmiş koyun kellesi ağız kısmından ayrılır. Bunlardan sağ çene bir anne adayı geline sol çene de diğer bebek bekleyen geline verilir. Bunlardan kemiğin baş kısmında et olan çene kemiğini alan gelinin kız ve diğerinin ise erkek çocuk annesi olacağına inanılır.[17] Bu bir nevi **kemik falı**dır. Ve yörede oldukça yaygındır.[18]

Çukurçayır/Yekmal köyünde doğacak bebeğin cinsiyetini tahmin için anne adayının yüzüne bakılır annenin yüzü güzelleşmiş ise oğlunun çillenmiş ise kızının olacağına inanılır. Ayrıca annenin göbek kısmına bakılır. Erkek çocuğu olacak anne adayının karın kısmının dik durduğuna kız annesinin karnının ise sarktığına inanılır.[19]

Elya/İlya aşiretinde çocuğu olmayan, çocuğu yaşamayan, erkek çocuğu olmayan anne adayları, kısmetinin açılmasını isteyen genç kızlar, sıla yolu bekleyen yavuklular hastasına şifa dileyenler **Hani Baba'**ya **Âşık Dede'**ye, **Feyra Ziyareti**, **Aşağı Pamuktaş Ziyareti** gibi kutlu mekânlara giderler. Bu ziyaretlerde orada yatan zattan değil dilekler Allah'tan istenir. Bu ziyaretlere haftanın belirli bir gününde gidilenler olduğu gibi haftanın her günü gidilenler de vardır. Bu ziyaretlere gidenler oraya para bırakırlar çerez türü şeyleri orada dağıtırlar. Orada koyun kesilir ve kesilen hayvanın eti oradaki fakirlere bırakılır.[20] Efsanesi ile bilinen ulu zatlar anlatılırken **Muhammed Fettah** ile **Şeyh Zeynelabidin** ile ilgili olanlar geniş yer tutar. Bunlar için "ağzı eğri giden ağzı düz gelir" denir. Daha

---

[14] Kaynak kişi; Godi Ana,
[15] Kaynak kişi, Kerem Karakurt
[16] Kaynak kişi, a.g.ş.
[17] Kaynak kişi, a.g.ş.
[18]Yaşar Kalafat,"Kızıltepe Yöresinin Sofrada Kelle Geleneği ve Türk Halk Kültüründeki Yeri", **I. Uluslar arası Mardin Tarihi Sempozyumu, (Mardin, 26–28 Mayıs 2006)**
[19] Kaynak kişi; İbrahim Ağa
[20] Kaynak kişi; Godi Ana,

ziyade akıl hastaları, felçliler tarafından ziyaret edilirler, Bunlar gönül işleri sevda gibi konularına bakmazlar.

Bu aşirette niyet inancı çok kuvvetlidir. Evinin eşiğinden dışarı çıkan kimse hocaya, türbeye veya başka bir hayırlı şeye niyetlenerek yönelmiş ise, 3 adım atmış ise o kişi o hayrı yapmış gibi olur.[21] Yüksek tasavvufun derin izlerini halk sofizminde bulmak zor değildir.

Elya/İlya aşireti halkının bölgenin diğer bir kısım halkı gibi türbe ziyaretinde türbenin etrafında **tavaf** edercesine döndükleri olur. Bu dönüş çok kere üç defa ile sınırlıdır. Tavaf esnasında tavaf yapanlar kendileri ile birlikte adanılan koç veya benzeri hayvanı dolandırmazlar. Bu ziyaretler içerisinde bazı bölgelerimizde örnekleri görülebilen gece orada yatılarak şifa umulan ziyaret türü yoktur.[22] Tavaf inanç ve uygulamasının oldukça geniş bir inanç coğrafyası vardır. Göktürk dönemi Yuğ merasimlerinde, hakanların ölümünde atları ile mezarın etrafında yas naraları atarak hızla dönüyor ve yüzlerinden kan akıtabiliyorlardı[23]

Yayladan dönen halk Âşık Dede ziyaretine gider. Ünlü Elya/İlya ziyaretlerinden birisi de **Kızıl Ziyaret'**tir. Bu ziyaretlere geçmişte **çaput bağlama** vardı ama şimdilerde bu uygulama terk edildi, artık bağlanmamaktadır. Bunlardan Hanê/Hani Baba'nın türbe duvarına niyet tutulur taş yapıştırılır. İnanca göre niyeti olanın taşı türbenin duvarına yapışırmış.[24] Niyet Taşı yapıştırma inancı kültür coğrafyamızda yakın geçmişte daha yaygındı.[25]

Ziyaret Halı veya Türbe Beni inancı Elya/İlya aşiretinde de vardır. İnanca göre türbeye giden kimsenin kaşınan yerine hiç dokunmaması gerekir, dokunması halinde dokunulan yerde hal/ben/leke oluşacağına inanılır ve buna **Ziyaret Halı/Türbe Beni** denir. Hal, Kürtçede de haldır.[26]

Rüyasında ziyaret yeri görmek, o ziyaretin rüya sahibi tarafından ziyaret edilmesi anlamına gelir Bu hal "mübarek rüyama girdi" şeklinde anlatılır. Rüyasında ölmüş bir yakının gören kimse o yakının ruhuna bir hayır işleyip göndermek zorundadır. Rüyasında evinin direğini yıkılmış gören bir hanımın çok geçmeden eşinin öldüğüne şahit olunmuştur.[27] Bu inanç Türk kültürlü halklarda çok yaygındır.[28]

Bu aşirette **rüya**da at görmek murat, koç-koyun görmek melek bereket anlamına gelir. Bunlar için "Ağzı var dili yok" denir. Köpek gıybet dedikodu anlamına gelir. Su aydınlıktır. İplik yol, yolculuk anlamına gelir. Halı sıkıntı

---

[21] Kaynak kişi; Godi Ana,
[22] Kaynak kişi; Godi Ana,
[23] Yaşar Kalafat, **Doğu Anadolu'da Eski Türk İnançları İzleri,** Ankara 2010, s. 437–438 6. Bsk. Ankara Berikan yayınlar; Yaşar Kalafat, "Diyarbakır ve Çevresi Örnekleri İle Halk İnançlarında Tavaf/Dönme" **Osmanlı'dan Cumhuriyete Diyarbakır**, editörler Bahaeddin Yıldız-Kerstin Tomenendal, T.C. Diyarbakır Valiliği, Ankara 2008, s. 453–463
[24] Kaynak kişi; Godi Ana,
[25]Yaşar Kalafat, "Ağrı Dağı ve Yakın Çevresi Örnekleri İle Türk Kültürlü halklarda Taş Kültü" **III. Uluslar arası Ağrı Dağı ve Nuh'un Gemisi Sempozyumu, 12-14 Ekim 2010 Ağrı**
[26] Kaynak kişi; Godi Ana,
[27] Kaynak kişi; Godi Ana,
[28] Sedat Veyis **Örnek, Anadolu Folklorunda Ölüm Yas**, Ankara, 1971

anlamındadır. Halı dokunurken o sıkıştırılır. Ayakkabı da keza sıkıntı anlamındadır. Renklerden rüyada kara, ak, yeşil iyi sayılır. Güneş ve ay nurdurlar hayır alameti olarak kabul edilirler. Buğday, un rızk berekettir. Rüyada saçı dökülmüş görmek hastalık işareti olarak algılanır. Sıkıntılı rüya gören kimse bir parça ekmeğin üzerine azıcık tuz koyup onu köpeğe verir.[29]

Ağrı Karapapaklarında **düğün bayrağı** oğlan evinden çıkar ve kız evine getirilir. Kız evinden **Gelin Alayı** ile birlikte tekrar oğlan evine götürülür. **Ergen Başı** veya **Gençler Başı** olarak bilinen görevli damadı zifafa sırtına vurarak sokar.[30]

Ağrı'da yaşamakta olan halklardan ana dili farklılığına bakılmaksızın tümünde **aşermek** vardır. Aşeren anne adayının canının çektiği yiyecek temin edilmelidir. Temin edilmesi çok sevap ilgisiz kalınması ise çok günah olarak kabul edilir. Aşerdiği yiyeceği yiyemeyen annenin kendisine ve bebeğine zarar geleceğine inanılır.[31] Aşermek/Yeriklemek Türk kültürlü halklarda çok yaygındır.[32]

Yaşmaklanmak Ağrı'daki Karapapak Türklerinde de vardır. Bu uygulama gelinler için ölünceye kadar devam eder.[33]

Ağrı Karapapaklarda ana dili Kürtçe olan Türklerden tamamen farklı olarak başlık parası nadiren alınır. Bu toplumda başlık parası "**Süt hakkı**" olarak geçer.[34] Süt hakkı, **Analık hakkı, Ana yolu** gibi isimlerle de bilir ve yaygın bir uygulama olanı bulan bir inançtır.[35]

Elya/ilya aşiretinde dünyaya yeni gelmiş bebek ilk günü ezan ve gametlerle karşılanır. Çocuğa ismini erkek tarafı koyar. Çocuğun bir yatır ziyaretinden sonra dünyaya geldiğine inanılıyor ise çocuğa o yatırın ismi verilir.[36] Çocuğa, götürüldüğü yatırın ismini vermek çocuğun o yatırın koruması altına girdiği inancı ile ilgidir ve sık rastlanır.[37]

Hasanan aşireti halk inanmalarına göre yeni doğmuş bebek **kalbur**un üzerine altı gün kalır. Bununla amaç bebeğin altılar tarafından vurulmasını önlemektir. Buna "**Şeşek Vurması"** denir ve Şeşek vurgunundan korunmak gerektiğine inanılır. **şeşek** bir nevi görünmeyen kara güçtür.[38]

Bu aşirette bebek büyüğünce çiftle çubukla ünsiyet kesp betsin diye göbeğinin parçası kıra ve koma bırakılır, gömülür. Böylece koyunları daha rahat tanıyacağına

---

[29] Kaynak kişi; Godi Ana,
[30] Kaynak kişi; İbrahim Yıldırım
[31] Kaynak kişi; İbrahim Yıldırım
[32]Yaşar Kalafat "Sivas Yöresi Örnekleri İle Türk Halk İnançlarında Aşermek / Yeriklemek" **Türklük Bilimi Araştırmaları** 2002 S. 10 sh. 169–173
[33] Kaynak kişi; İbrahim Yıldırım
[34] Kaynak kişi; İbrahim Yıldırım
[35] Yaşar Kalafat, **Doğu Anadolu'da Eski Türk İnançları İzleri,** Ankara 2010, s. 290-295 6. Bsk. Ankara Berikan yayınlar
[36] Kaynak kişi; Godi Ana,
[37]Yaşar Kalafat "Dedem Korkut Kültür Ellerinde Adlanma" **Prof Dr. Ahmet Bican Ercilasun Armağanı**, Ağ Çağ, Ankara 2008, s.520–541
[38] Kaynak kişi, a.g.ş.

inanılır.[39] Elya/İlya aşiretinde ise bebeğin **göbek parçası** ahıra, koma ve okula bırakılır veya gömülür.[40] Göbek bağının gömüldüğü okul, cami, resmi kurum gibi yerlerle, o çocuğun büyüğünce seçeceği meslek arasında bağ kuracağı inancı çok yaygındır.[41] Van ve Ağrı gibi hayvancılığın yaygın olduğu bölgelerde ahır ve kom duvarları seçilen mekân bakımından ağırlık kazanmaktadır. Bizce bu nokta oldukça önemlidir. Hatta bazı ninnilerde hayvan sesinin çıkarılması, bazı çocuk oyunlarının ve masalların çiftlik hayvanları ağırlıklı olmaları, bizi bir dönemin bazı ongunlarını düşünmeğe sevk etmektedir. Sibirya Şamanlarının ayin türkülerinde tabiat sesleri ile birlikte muayyen hayvanların seslerini de çıkarmaları üzerinde durulan husustan tamamen farklı bir husus değildir. Doğu Karadeniz'de Kırgızistan'da olduğu gibi ahırdaki hayvanını nazlatan çiftçinin o hayvanın özel sesini çıkararak ona yanaştığını biliyoruz.

Hasananlı aşiretinde de yabanda kalan evcil hayvanın kurt tarafından parçalanmaması için onun ağzı **kurtağzı** bağlanır. Bunun için ilgili sure **7 defa** okunur. Her okunuşunda **ip**e bir düğüm atılır. Böylece kurtağzı bağlanmış çiftliğin koyun türü hayvanı parçalanmamış olur. Hayvan ahırına salimen geldikten sonra kurdu ağzı usulünce açılarak aç kalıp ölmemesi önlenilir. İnanca göre onun da rızkına ulaşmaya hakkı vardır. Kısmetine mani olunmamalıdır, inancı vardır.[42]

Bu aşirette de bebeğin ve annesinin **Yarı Kırkı** ve **Kırkı** çıkarılır. Her iki uygulamada da banyo sularına 20 ve 40 adet buğday konur. Kırk suları bebek ve annenin başlarından dökülürken diğer canlılarla bebek ve annenin kırkları karışması diye "Yılanın kırkı yılana, ineğin kırkı ineğe oğlumun veya balamın kırkı da balama" gibi denir.[43] Kırkların karışması bebeklerde çok zayıflama ve cılız olma şeklinde görülür. Başka bir bebeğin veya hayvan yavrusunun kırkının basması hali "**üzerine kırk gelmiş**" olma şeklinde ifade edilir. Kırk basması rahatsızlığının tedavisi için mum veya gümüş eritilir. Hasta olan şahsın baş izasından itibaren yukardan aşağıya içinde su bulunan bir kaba bu eriyik dökülür. Husule gelen şekil bir şeye benzetilir ve o şekildeki canlının kırkının bastığına hükmedilir.[44]

Elya/ilya aşiretinde kırkı çıkmamış bir kız bebek ile kırkı çıkmamış bir erkek bebek bir araya gelirlerse taraflardan anneler kırk basmasının önünü almak için önce konuşmaya çalışırlar. Konuşmada sonraya kalanın basılacağına inanılır. Basılmış bebeğin çiroz kalacağı gelişemeceğine inanılır. Basılan çocuğun baskından kurtulması için teşik, balmumu su ve **kalbur** kullanılır. Eritilen bal mumu teşiğin deliğinden basılan çocuğun altına gelecek şekilde içinde su bulunan leğene dökülür. Burada oluşan şekilden basan gücün kime ait olduğu anlaşılmaya çalışılır. Bu esnada bebek beşiktedir.[45] Mum ve kurşun dökülmesinde kalbur ve

---

[39] Kaynak kişi, a.g.ş.
[40] Kaynak kişi; Godi Ana,
[41] Yaşar Kalafat, **Doğu Anadolu'da Eski Türk İnançları İzleri,** Ankara 2010, s. 290–295 6. Bsk. Ankara Berikan yayınlar
[42] Kaynak kişi, Kerem Karakurt
[43] Kaynak kişi, a.g.ş.
[44] Kaynak kişi, a.g.ş.
[45] Kaynak kişi; Godi Ana,

teşiğin kullanılması, gerekçesi bilinmese de Erzurum halk inançları kültüründe de vardır

Elya/İlya Aşiretinde Ananın ve bebeğin kırkı çıkarılacağı zaman **teberrük tası** kullanılır. Kırk suyuna bu tas kırk defa batırılır her defasında kırklanan şahısın üzerine serpilir. Bu esnada, "kırk gitti kendine çocuk kaldı kendime" denir. **Kırk Suyu** herhangi bir yere değil bir ağacın dibine köküne dökülür.[46] İlya/Elya aşiretinde varlıklı aileler malın davarın bereketi kaçmasın diye onları alenen saymaz sayını net olarak olur olmaz kimselere söylemez. Bu tür varlıkların nazardan korunması ve kurtulması için üzeri ayet yazılı **Teberrük Tası** ile koyunların üzerine kaynak suyu serpilir. Onlara bu sudan içirilir. Bu tasın Kürtçe ismi **tas-ı tebruk'**tür. Bu tasla korkan kimselere su da içirilerek korkusunun gitmesi amaçlanır. Koyun Sürüsünü nazardan korumak için sürünün belirli koçlarına görünecek tarzda nazarlık takılır.[47] Teberrük Tası inanç ve uygulaması Diyarbakır, Orta Anadolu ve Doğu Karadeniz bölgesinde de vardır ve **Korku Tası, Kırk Açar Tası** gibi çeşitli isimlerle tanınır.[48]

Hasananlı aşiretinde kırkı çıkıncaya kadar çocukların kem gözden, görünmeyen varlıkların zararından korunmaları için özel itina gösterilir. **Moriya zara** olarak bilinen **çocuk boncuğu** kırklı bebeklerin üzerine sıkılarak onlara bir musibetin gelmesi veya onların bir musibetten korunmaları sağlanır.[49] Bu aşirette nazara karşı ayrıca koyun ve keçinin kurutulmuş gözü beşiklere koruyucu olarak bağlanır, asılır. **Nazar Bocuğu** kullanılır. Nazardan korunmak istenilen bebek ve güzel gelinin yüzüne kömür isi sürüldüğü sütün üzerine **kömür** atıldığı olur. Namzetler hocaya götürülüp okutulurlar.[50] İlya/Elya aşiretinde kurşun ve mermi kovanı nazarlık yapımında kullanılırlar.[51]

Elya/İlya aşiretinde nazara karşı korunmak için "yumurta kırılır" Bu kırma işi fırlatarak çarpması sağlanmak suretiyle yapılan bir kırmadır. Gelin yeni eşiğinin önüne ilk geldiğinde, yeni evin duvarına yumurta fırlatılarak, karlar ilk erimeğe başlayıp çifte çubuğa ilk çıkıldığı zaman öküzün boynuzuna veya alnına yumurta kırılır.[52] Bu inanç ve uygulama Ağrı'da yaşayan Karapapak Türklerinde de vardır. **Yumurta Kırma'**nın nazardan koruyacağına da inanılır. Daha ziyade yaz başı hayvanlar hamdan/hamlıktan çıkınca onların alınlarında yumurta kırılır.[53]

Hasananlı aşiretinde Ay Çarpması türünden inançlar da vardır. Sürekli titreyen çocuk hasta çocuk için "**Ayağa çarpmış**" veya "**Ay çarpmış"** denir. Bunun Kürtçesi **Hivê Ketiye**'dir. Bu tür çocuklar için gümüşten ay kesilerek çıkarılıp

---

[46] Kaynak kişi; Godi Ana,
[47] Kaynak kişi; Godi Ana,
[48] Yaşar Kalafat, **Doğu Anadolu'da Eski Türk İnançları İzleri,** Ankara 2010, s. 270-275 6. Bsk. Ankara Berikan yayınlar
[49] Kaynak kişi, a.g.ş.
[50] Kaynak kişi, a.g.ş.
[51] Kaynak kişi; Godi Ana,
[52] Kaynak kişi; Godi Ana
[53] Kaynak kişi; İbrahim Yıldırım

onun omzuna veya sırtına takılır.[54] Ay Basması ve Aylık kesme Anadolu Türk kültür coğrafyasında oldukça yaygındır.[55]

Elya/İlya aşiretinde de **Ay Basması/Ay Kesmesi** inancı vardır. Böyle hallerde çocukların ateşlendikleri zayıf kaldıkları gözlenir. Böyle hallerde onların aylıkları kesilerek tedavileri sağlanır.[56]

Hasananlı aşiretinde de akşam gün battıktan sonra eşikten dışarı bilhassa sıcak su dökülmez. Zaruret var ise besmele ile dökülür.[57] Bu uygulama eşik ve güneş inancı ile ilgili olmalı Eşiğin altında olduğuna inanılan iye ocağın/hanenin içindekileri tehditlere karşı korurken eşiğin dışı güvenli olmayan bölgedir. Kara iyeler ise karalık dönemleri ve yerleri faaliyet alanı olarak seçmektedirler, [58]

Bu aşirette **boş beşik** sallanılmaz, sallanılması halinde bebeğin öleceğine inanılır.[59]

Çukur Çayır köyünün anadili Türkçe olan Ahıska Türkü olarak bilinen halkında komşu halklarda olduğu gibi **baykuş** viraneliğin köpeğin **Kurt** gibi uluması da ölümün uğursuzluğun simgesi olarak algılanır.[60]

Bu aşirette çok çocuklu ailenin anasına çok çocuk yapmış anaya farklı bir itibar vardır. Onda adeta bir kutluluk aranır. Böyle anaların beşikleri salıncakları yeni gelinlerde ve bilhassa çocuğu olmayan çocuğu yaşamayan gelinlerde kullanılır ve "darası onun başına olsun" denir.[61] Bu uygulamanın bölge kültüründe çeşitli tatbik biçimleri vardır.[62]

Hasananlı aşiretinde çocuğun değişen ilk **diş**i büyükannesi tarafından yatak denklerinin arkasına atılır ve bu esnada "al sana eski diş ver bana yeni diş" denir.[63]

Elya/İlya aşiretinde bebeğin kesilen ilk **saç**ı onun yastığının altına koyulur. Böylece çocuğun başının ağrımayacağına inanılır.[64]

Bu aşirette gelin eşikten girerken ayağını basarak tabak kırdırması sağlanır ki, gelin yeğin olsun, güçlü kuvvetli olsun, hamarat olsun. Ayrıca evcil olsun, evine eşiğine sahip çıksın, bağlı olsun, ayağının **bereket tozu** evinde kalsın diye, tandırın dışarıya alttan açılan pencere kısmının önünde gelinin ayağı yıkanır.[65] Elya/İlya aşiretinde de bu kültür coğrafyasında çok yaygın olan geline yeni evinin eşiğinin

---

[54] Kaynak kişi, Kerem Karakurt

[55] Yaşar Kalafat, "Akşehir Örnekleri İle Türk Kültürlü Halklarda **Od/ateş/Ocak** İyesi" **I.Uluslar arası Selçuklu'dan Günümüze Akşehir Kongresi ve sanat Etkinlikleri (20–21 Kasım 2008),** Ed. Y.Küçükdağ-M.Çıpan, Konya, 2010, s. 121- 139

[56] Kaynak kişi; Godi Ana,

[57] Kaynak kişi, Kerem Karakurt

[58] Yaşar Kalafat, **Doğu Anadolu'da Eski Türk İnançları İzleri,** Ankara 2010, s. 18185 6. Bsk. Ankara Berikan yayınlar

[59] Kaynak kişi, a.g.ş.

[60] Kaynak kişi; İbrahim Ağa

[61] Kaynak kişi, a.g.ş.

[62] Yaşar Kalafat, **Ahlatşahlar'dan Bitlis ve Çevresi Günümüze Bitlis ve Çevresi Halk İnançları**, Berikan yayınları, Ankara, 2009

[63] Kaynak kişi, Kerem Karakurt.

[64] Kaynak kişi; Godi Ana,

[65] Kaynak kişi, a.g.ş.

önünde bardak kırdırma uygulaması vardır. Bu cam tabak kırılarak ses çıkarılması sağlanır ve bu sesle kötü güçlerin gittiğine inanılır. Bu aşirette bu uygulama bereketi celp etmek amacıyla yapılır ve akabinde geline bir hediye alınır.[66]

Çukur Çayır/Yekmal köyünün halkı bereketi celp etmek için evde, işyerinde, tarlada, her vesile ile besmele getirir ve cümle konu komşuya Halil İbrahim bereketi dilenir. Bu kültürde ambarın dibinde müteakip yıl için mutlaka bir miktar ekin bırakılır ambar tamamen sıfırlanmaz. Buna "**ambarın bereketi**" denir. Aksi halde ambarın bereketi kaçar inancı vardır. Ayrıca esnafların sınadıkları müşteri ve aralarında sınanmış eli bereketli esnaf vardır. Bunların siftah etmeleri istenir. Uğursuz bilinen kimseler vardır. Bunlar erkek veya kadın olabilirler. Sabahleyin bunlarla karşılaşmak istenilmez. Bunları gören kimse "uğursuz yoluma çıtı" veya "uğursuz yolumu kesti" denir. Bunlarla karşılaşılması yolun kesilmesi kısmetin uğurun engellenmesi şeklinde algılanır.[67]

Bu toplumda gelinin kısmetli olması için **kına**sına para ve mümkün ise altın konulur. Gelinin ayağına eşikte cam eşya mesela tabak kırmak, gelin yeni evine gelirken eşikten girmeden evvel başına damdan **saçı** yapmak inanç ve uygulamaları vardır.[68] Ağrı'da yaşayan Karapapah Türklerinin inancına göre gelin alayı geçerken bir koyun sürüsüne rastlanır ise atın üzerindeki gelin sürüden bir kuyunu kapıp kaldırabilir ise o koyun o gelinin olur.[69]

Hasananlı aşiretinde gelinin **kına**sından genç kızlara da yakılır ki kızların kısmetleri açılsın onlar da gelin olup yuva kursunlar[70]

İlya/Elya aşiretinde gelin baba evinden çıkıp erinin evine götürülürken bindirildiği atın erkek olmasına dikkat edilir. İnanmalarda **erkek at**ın farklı önemi olduğuna inanılır. Böylece ilk çocuğunun erkek olacağına inanılır. Aynı amaçla gelini kucağına erkek çocuk oturtulur, böyle erkek çocuk istiyoruz mesajı verilmiş olunur.[71]

Çocuğu olmayan, erkek çocuğu olmayan, çocuğu yaşamayan gelin, hiç konuşmadan **7 hane**den kumaş parçası toplar bunlarla bebeğine giysi hazırlar böylece doğacak çocuğunun yaşayacağına inanılır. [72] Ayrıca çocuğu yaşamayan anne adayları çok çocuklu ailelerden kumaş parçası toplamayı, doğacak çocuk sütten kesilinceye kadar kendisine ait kumaşlardan kendi hazırladığı giysileri giydirmeyeceğini nezir eder.[73]

Bu aşirette yedi ayrı renkten üst üste yedi ayrı giysi giyme inancı vardır. Bu entarileri giyen evin Hanım Ağa'sı 1+7 giysiyi yedi gün giyer. Bunlardan her gün bir renk elbiseyi çıkarır ve yedinci günden sonra tekrar **yedi renk** elbisesini üst

[66] Kaynak kişi; Godi Ana,
[67] Kaynak kişi; İbrahim Ağa
[68] Kaynak kişi; İbrahim Ağa
[69] Kaynak kişi; İbrahim Yıldırım
[70] Kaynak kişi, Kerem Karakurt
[71] Kaynak kişi; a.g.ş
[72] Kaynak kişi, a.g.ş.
[73] Kaynak kişi; Godi Ana,

üste giyer.[74] Bize göre renk kültürümüzün inanç boyutu bakımından bu çok önemli bir tespittir. Ancak hangi rengin hangi mesajı verdiği ve giysi sıralamasının bilinmesi bilgilere mitolojik bir içerik kazandıracaktır.

Hasananlı aşiretinde yılın ve günün muayyen zamanlarında bazı işlerin yapılmasından kaçınılır. Bunlardan İlkbaharda koyunların kuzulama zamanında **yün tarağı** (şey hıriyê), **tuz** (hoy, tuz), **tezek**, **ateş** eşikten dışarı verilmez. Verilmesi halinde kuzuların eriyip telef olacağına inanılır. Bu inancın Yezidilerden, **Hıdır Nebi'**den kaldığı söylenir. Eskiden bu köyde Yezidiler vardı ve fakat şimdi kalmadılar[75]

Yezidi inançlı Müslüman halkın dini inançları ve halk inançları çalışılmış olmakla berber, halk inanmalarındaki hangi inançların Yezidi inançları ile bağlantılı oldukları ve bu inançların yezidi inancında hangi yollardan girdiği konuları bize göre henüz yeterli değildir.

Sinek Dağlarının yaylaları Yezidilere aittir. Bunlar Rusya'ya gittiler Rusya'ya gitmeden evvel Tutak, Ağrı, Taşlıçay'da yaşarlardı. Bunlardan Müslümanlığı seçenleri buralarda kaldılar. Aralarında Kürtçe bilmeyen ve Kürt olmayan Yezidiler de vardı. Bunlar Zado, Dambat, Şelveran, Gevirgev, Birgon, Sofyon gibi köylerde yaşarlardı.[76] Şimdilerde Yezidi İslam toplumu temsil eden bir kesim yoktur.[77]

Amat tarafında da Yezidiler vardı. Elya/İlya aşireti ile Yezidiler arasında kız alıp vermeler olurdu Evlilikler yolu ile akraba Kürt aileler oluşmuştu. Bizin yörenin Yezidileri Kürtçe konuşurlardı Biz, Elya/İlya aşireti I. Dünya savaşından 1914 yıllarında Deşti Revan/Revan düzü tarafından Türkiye'ye gelmişiz. Ağrı'da 15 kadar Digor tarafında da 3 köyümüz vardır.[78]

Nevruzda eskiden kapı pusmak/dinleyerek konuşulanlardan anlam çıkarıp geleceği tahmin etmek, bacadan veya baca penceresinden çorap sarkıtarak armağan vermek hala vardır. Nevruzda gezdirilen Köse'den sonra evlerden yağ toplanırdı. Eskiden Nevruzda lastik yakma yoktu. O adet sonradan çıktı.[79]

Ağrı'nın, Van'ın Bitlis'in ve Hakkâri'nin bir kısım halk inançlarının derinliklerinde Aras vadisi, Kuzey ve Güney Azerbaycan halk inanmaları, sözlü kültürü arasında güçlü bir aynilik gözlenmektedir. Biz tespiti Bitlis ve Hakkâri'de yaptığımız çalışmalarda görmüştük bu kanaatimiz çalışmalarımız ilerledikçe güç kazanmaktadır.

---

[74] Kaynak kişi, a.g.ş.
[75] Kaynak kişi, Kerem Karakurt
[76] Kaynak kişi, Godi Ana
[77] Yaşları altmışı, yetmişi aşmış bir kısım Van eşrafının özel sohbetlerinde, Van kırsalında cereyan eden şiddet olaylarının müsebbipleri aranırken geçmişin Yezidi inançlı Müslüman halkına da ima yoluyla gönderme yapıldığına tekraren şahit olduk
[78] Kaynak kişi; Godi Ana, (Godi Korhan) 90 yaşında anadili Kürtçe olan Şafii inançlı bir ev hanımıdır. Kürtçeden Türkçeye tercümeyi yapan Yakup Korhan'ın annesi Yakup 35–40 yaşlarında Ağrı'da bir devlet kuruluşunda çalışmaktadır.
[79] Kaynak kişi, a.g.ş.

Bu aşirette de doğal olarak kurak havalarda yağmurun yağması, bereketi artması için **Yağmur Duası'**na çıkılır. Duaya katılanlar duanın baş kısmında, ilk bölümünde elbiselerin normal giyilmiş hali ile dua ederler. Bir süre sonra elbiseler ters çevrilerek giyilir duaya o şekilde devam edilir. Duaya kadın erkek çoluk çocuk bütün köy halkı katılır. Allah'a yalvarılıp "âmin" denilir.[80]

Hasananlı aşiretinde **yağmur duası**na çıkılınca koyunlar ve kuzular da dua alanına çıkarılır ve bunların ayrı yerlerde toplanması sağlanılarak meleşmeleri temin edilir. Ayrıca kurak havalarda yağmurun yağması için şeyhlerin mezarından getirilen **Şeyh toprağı** suya atılır.[81] Katılması gibi uygulamalar Yağmur duasında hayvanlara da yer vermek ve ulu zatların mezarlarından alınmış toprakların akarsuya atılmaları kültür coğrafyasının sair kesimlerinde de görülebilmektedir.[82]

Bu aşirette **garibelg** (gari, mantar ve belg ise yaprak demektir) diye bilinen bir pancar veya mantar türü vardır. Bunun kırdan toplanılıp dışarıda yenilmesinde sakınca görülmez ve fakat evin eşiğinden içeri sokulması sakıncalı bulunur, kaçınılır. İnanca göre bu bitki cinlerin bostan bitkisidir.[83] Bu bilgiden hareketle halk inanmalarına göre cinlerin bostanları vardır. Kendilerince ziraat yapabilmektedirler.

Hasanan aşiretinde de "**at binen Cin**" inancı vardır. **Meryaman** olarak bilinen bu varlık ahırdaki atları binmekte terletmekte, yelelerini örmekte, yakalanıp giysisine iğne batırınca esir alınabilmekte, eli bereketli ve becerikli bir esir olarak insanlar tarafından çalıştırılmakta, iğnesi çıkarılınca özgürlüğüne kavuşmakta, kendi âlemine dönünce özeleştiri vermekte ikna edilemez ise ceza olarak hemcinsleri tarafında öldürülmektedir.[84]

Cin Binen At inancı Ağrı'daki Karapapak Türklerinde de vardır. Atları binip terlettiğine onların yelelerini ördüğüne inanılır. Bu toplumda bu varlığın ismi **Cingoloz** olarak bilinmektedir. Ayrıca bölgede Cingoloz deresi vardır.[85] Cingolaz etrafında birbirinden çok da farklı olmayan değişik inançlar oluşmuştur.[86]

Bu toplumdaki bir başka kara iye de **Gul Vurdu'**dur. Bu iyenin vurduğu kimsede kara lekeler oluşur ve vurulan çocuk ise ölür inancı vardır. Gul Vurdu'dan korunmak için iğne, demir türü şeyler takılır.[87]

Diğer bir kara iye de **Erk**'dir. İnanca göre kadınlar doğun yaparlarken erk onların ağzından girip ciğerlerini yermiş. Erkten korunmak için bir lokma farklı ağızlara götürülür sonra hamile hanımın yemesi sağlanır.[88]

---

[80] Kaynak kişi, a.g.ş.
[81] Kaynak kişi, Kerem Karakurt
[82]Yaşar Kalafat "Türk Kültür Coğrafyasında Yağmur Duası" **Yağmur Duası Kitabı**, Hazırlayan M. Sabri Koz, Kitabevi, İstanbul 2007, sf. 195–225
[83] Kaynak kişi; Kerem Karakurt
[84] Kaynak kişi, a.g.ş.
[85] Kaynak kişi; İbrahim Yıldırım
[86] Yaşar Kalafat, **Doğu Anadolu'da Eski Türk İnançları İzleri,** Ankara 2010, s. 110-111 6. Bsk. Ankara Berikan yayınlar
[87] Kaynak kişi, a.g.ş
[88] Kaynak kişi, a.g.ş

Al/Hal Karısı inancı Yek Mal /Çukur Çayır köyünde pek kalmamıştır. Daha ziyade korkutma vasıtası olarak ona başvurulur.[89] Elya/İlya aşiretinde Hal Karısından korunmak için bir tavuk kesilir O tavuğun ciğeri önce çocuğun sonra da annenin karnının üzerine bağlanır. Sonra bu **tavuk ciğeri** bir köpeğe verilir. Köpek kendisine atılan ciğeri yer ise Al/Hal Karısından kurtulduklarına inanılır yemezse kurtulamadıklarına hükmedilir ki ölecekleri anlamına gelir. Bu aşiretin halk inanmalarına göre Al Karısı gibi musibetlerden korunmak için doğum yapılan hanenin eşiği önüne **erkek at** getirilir ve kişnemesi beklenir. Bağlı at kişner ise hasta annenin kurtulacağına kişnemez ise hastalığının ağırlaşacağına inanılır.[90]

Keza böyle evlerin eşiğinin önünde **ateş** yakılır ateşin koruyuculuğa zararlının zararını önleyeceğine inanılır. Bu ateş doğum sonrasında bebeğin eşi gelmediği hallerde eşin gelmesi için de yakılır. Bu aşirette Bebeğin eşini bazıları toprağa gömer ve bazıları da akarsuya veya ahıra atarlar[91] Eşikte erkek at kişnetilmesi ve ateş yakılması suretiyle korunma sağlanabileceği inancı, Doğu Anadolu'dan ve Azerbaycan'dan derlenilmiş bilgilerden biliniyordu. Bu kere bu iki unsurun gelecekten haber de verebilen fal özelliğini görebiliyoruz.

Hasananlı Halk inanmalarındaki bir diğer kara iye de **Mêrîstê'** (yatakların Kocası) dir. Yatak yüklüklerinin üzerinde yaşadığına inanılır ve bununla daha ziyade haylaz çocuklar korkutulur.[92]

Geçmişte Kars'da "Ses Alan" diye bilinen bir kara iyenin varlığından bahsedildiğini hatırlıyoruz. Geceleri bilhsasa eşiğin dışında sesli ağlayan bağrışarak konuşan genç kızları korkutmak için uyarı unsuru olarak kullanılırdı. Tatar Türk halk inançlarında da birçok kara iyenin varlığından hareketle çocuklar korkutularak uslu olmaları sağlanılmak istenirdi

Üzerlik inanç ve uygulaması eskiden Çukur Çayır/Yek Mal köyünde çok yaygındı. Nazardan korunmak ve kurtulmak için başvurulurdu. Şimdilerde bu uygulama kalktı. Duvarına asan çıkabiliyor ama tütsüsünden istifade eden pek kalmadı. Keza eskiden **Kurşun Dökme** vardı o da pek kalmadı.[93]

Hasananlı aşiretinde yiyecek kaplarının un çuvalının yağ ve kavurma tenekesinin ağzı açık bırakılmaz. İçerisinden alındıktan sonra bunların ağzı bereketlerinin kaçmaması için kapatılır.[94]

Çukur Çayır/Yek Mal köyünde ölünün yıkanması için ısıtılan suyun kazanı işi bittikten sonra **ters** çevrilir bununla amaç başka kimselerin ölmesinin istenmediğini anlatmaktır.[95] Kazanın ters çevirmesi uygulaması Ağrı Karapapaklarında da

[89] Kaynak kişi; İbrahim Ağa
[90] Kaynak kişi; Godi Ana,
[91] Kaynak kişi; Godi Ana,
[92] Kaynak kişi; Kerem Karakurt,
[93] Kaynak kişi; İbrahim Ağa
[94] Kaynak kişi, a.g.ş.
[95] Kaynak kişi; İbrahim Ağa

vardır.[96] Ters olgusu etrafında Türk kültürlü halklar arasında mitolojik bir muhteva gelişmiştir.[97]

Ağrı Karapapakları rüyada ölmüş bir kimseden bir şey almak şerre ona bir şey vermek hayra işaret olarak kabul edilir. Bu toplumla ölünün yıkanılma yeri ve cemaatin yemek yeme yerleri tamamen ayrıdırlar. Yas evinin yemek türü masraflarını komşular karşılarlar. Yaslı aileyi yastan çıkarmak için traşa ve hamama götürme işini dostları üstlenir.

Bu toplumun kadınları erkek cemaatle birlikte mezarlığa gitmezler. Mevtanın giysilerinden hatıra olarak saklanılanlar olur. Mezara mevta ile birlikte bir şey konulmaz. Cuma akşamları helva yapılır, dağıtılır, koku çıkarılır[98]

Karapapaklarda yas döneminde kadınlar saçlarını yonmazlar, yüzlerini yırtmazlar. Yaslı aile yas döneminde elbiselerini ters giyinmez.[99]

Hasananlı aşiretinde yas döneminde cenazede elbiseler **ters** giyilir. Yazmalar muhakkak kara olur. Ağlarken yüzlerini yırtarak veya yüzlerine toprak atarak acının büyüklüğünü bu şekilde gösteren ailelere de rastlanır. Acı nişanesi olarak saçını kesen kadınlar da olur. Cenazenin yıkandığı suyun kaynatıldığı ateşin külünü başına atanlar da çıkabilir. Ölen kimsenin giysileri yaslı kadın yakınların kesilmiş **saç**ı ile bağlanır. Taziyeye gelenler bu şekilde karşılanır. Yapmayan yaslı aile kınanır, ayıplanır.[100]

Çukur Çayır/Tek Mal cenaze gece de olsa muhakkak defnedilir. Ölüm olayı, kültür coğrafyasının diğer halklarında olduğu gibi sala verilerek yapılır. Defin için fazla beklemenin uygun olmadığı inancı yaygındır. Ölünün 3'ü, 7'si, 40'ı ve 52 si yapılır. Taziyeye gelen yakınları eli boş gelmezler daha ziyade çay ve şeker getirirler. Bu toplumda yasın belirli bir süresi yoktur. Yastan çıkmak için tıraş olmayan yaslı aileye dışardan bir komşu eve berber getirir. Yaslı ailenin tıraşını yaptırır. Yas süresince işyerleri kapalı olur. Komşusunun yası olan kimse düğün yapmak zorunda ise yas evine özel ziyarette bulunur. Bu ziyarette yas evine şeker götürülür yas evinden düğünü için müsaade alır. Yas evi kendi ailesinde düğün yapmak zorunda ise en az 40 bekler.[101]

Bu toplumda Yasa tekabül eden bayram için **Kara Bayram** denir. Yas esnasında yaslı hanımlar ağlaşırlarken acılarının büyüklüğünü göstermek için yüzlerini tırnakları ile yırtarlar başlarına toprak atarlar. Ancak özel yas giysileri yoktur. Bu toplumda yas döneminde bayanlar bilhassa dul kalan kadın ve bekâr yaslı bayan bir süre banyo yapmazlar. Ölen şahsın giysilerinden en az bir takımı

---

[96] Kaynak kişi; İbrahim Yıldırım

[97] Yaşar Kalafat "Türklerin Dini Tarihi Türk Halk İnançlarında (Ters Motifi)" **Prof. Dr. Abdurrahman Çaycı'ya Armağan,** Ankara 1995. sh. 297–307; **Türk Dünyası Tarih Dergisi** Mart 1997 S. 123, sh. 15–19

[98] Kaynak kişi; İbrahim Yıldırım

[99] Kaynak kişi; İbrahim Yıldırım

[100] Kaynak kişi, a.g.ş.

[101] Kaynak kişi; İbrahim Ağa

özel olarak saklanır. Zaman zaman ölenin çok yakınları bilhassa annesi bu eşyaları açıp onlara bakarak ağıt söyler ağlar.[102]

Ağrı'da aynı kültürün diğer coğrafî kesimlerinde olduğu gibi ana dili ne olursa olsun rüyasında ölmüş bir yakınını gören kimse bir hayır işler onun ruhuna gönderir. Çok kere fatiha okunur, fakire sadaka, kedi ve köpeğe yiyecek verilir. Bu tür sadakalar horlayanlar için de yapılır. Bunların yerlerinde rahat olmadıklarına inanılır hortlayarak çevreyi rahatsız etmemeleri uyumalarına devam etmeleri için onlara da hayır işlenir.[103]

Cuma akşamları hayır işlenir. Bu maksatla "**Devir"** yapılır. Ölülerin bu akşamlarda Kur'an okunmasını beklediklerine inanılır. Yasin okunur. Adem (a.s.) dan Hz. Muhammed'e bütün peygamberlere ve ümmeti Muhammed'in geçmişlerinin ruhuna gönderilir.Eskiden bu akşamlar için "ölüler bacaya gelmiştir bugün onlar için bir yağ kokusu çıkaralım, yanık kokusu beklerler" denirdi.[104]

Bu toplumda **arık/anık** diye bilinen bir koku çıkarma yöntemi vardır. Bunun için soğan ve yağ kavrulur. Bu uygulama muayyen zamanlarda ve farklı vesilelerle yapılır.[105]

Ahıska Türkü olarak bilinen bu toplumda yaslı yakınlarının acısını hafifletmek inancından hareketle **mezar toprağı**ndan bir miktar alınır. Mezara **toprak** atanlar toprak atılan küreği elden ele vermezler yere koyarlar toprak küreği yerden alınır. Mezarın başında 3 gece **ateş** yakılır ve kefenli tabuttan başka herhangi bir eşya sergi falan konulmaz. Kadınlar kabristanda cenaze cemaati ile birlikte girmezler. Mezarlığa defin için giden cemaat eskiden gittiği yoldan evlerine dönmez farklı bir yol güzergâhı izlerlerdi. Şimdi o uygulama kalktı.[106]

SONUÇ

Ağrı halk inanmalarına dair yapılan bu çalışma şüphesiz Ağrı halk inanmalarını yansıtacak boyutta değildir. Derlenilebilen bilgilerden edinilen sonuç bir kısmı ile bilinenlerin teyidi şeklinde iken, bir kısmı bu alandaki veri birikimine zenginlik kazandırmıştır. Bu zenginlik halk inanmalarındaki aynılıklar ve ayrılıklar alanlarında da olmuştur.

Türklüğün yolu Türkiyelilikten geçiyorken, Türkiyeliliğin altını doldurabilmek bilhassa anadili Türkçe olmayan Türkiyeli Türklerin sözlü kültürlerini anlamak ve yorumlamaktan geçer, kanaatindeyiz. Kendilerini halk kültürleri ile tanıyamadığınız ve kendinizi aynı yöntemle tanıtamadığınız halkınızla, nasıl tanış olabilir, nasıl anlar ve nasıl anlatabilirsiniz. Anlayıp anlatılamayan kesimler arsında anlaşma doğmaz ötekileşme oluşur.

---

[102] Kaynak kişi; İbrahim Ağa
[103] Kaynak kişi; İbrahim Ağa
[104] Kaynak kişi; İbrahim Ağa
[105] Kaynak kişi; İbrahim Ağa
[106] Kaynak kişi; İbrahim Ağa

ҚАЗАҚ ЖӘНЕ ТҮРІК ТІЛДЕРІНДЕГІ ТАРИХИ ТҮБІРЛЕС СӨЗДЕР

(Kazak ve Türk Dillerindeki Tarihi Kelime Kökleri)

HISTORICAL WORD ROOTS IN KAZAKH AND TURKISH LANGUAGES

ИСТОРИЧКСКИЕ КОРЕННЫЕ СЛОВА В КАЗАХСКОМ И ТУРЕЦКОМ ЯЗЫКАХ

Doç.Dr. Gulzat M.RAEVA*

Резюме

В данной статье рассматриваются проблемы сравнительно-исторического изучения слов, в корне которых чередуются твердые и мягкие гласные, имеющие одно значение на основе материала современных тюркских языков, в частности казахского и турецкого языков. Автор связывает данное широко распространенное в тюркских языках явление с процессом «опереднение языка» и путем сравнительного анализа определяет, что, в древности в тюркских языках не было слов, звучащих с мягкими гласными, гласные заднего уклада перешли в мягкорядные, в результате таких процесов появились вариантные слова в казахском языке как *ажым\әжім «әжім», қары\кәрі «кәрі», в* турецком языке как *okuz-ögüz «бык», cati-catu «лестница», cakirmak- cikirmak «кричать»* и.т.д.

Анализируются изменения, которые в языкознании называются «историческими соответствиями», автор утверждает что, на сравнительном материале родственных тюркских языков можно установить, какой из рядов является изначальным, первым. Доказывается, что древние твердые варианты слов сохраняются в древнетюркских языках, также в современных тюркских языках и их диалектах.

В статье говорится, что слова *әлеміш, көсе, көк\көгеру и.т.д.* звучащие мягко в казахском языке, сохранились в турецком языке в твердом варианте,

* Kazak Cumhuriyeti Abai Adindaki Kazak Milli Pedagoji Üniversitesi/ KAZAKİSTAN

как *alaca* «пестрый», *koca* «старый, пожилой», kokar «пахучий, вонючий», koku «запах». Также на основе турецких слов, как tay «равный, подобный», («tay durmak»), toz «пыль» раскрываются этимологии некоторых словосочетаний в казахском языке, как «тәй-тәй басу», «із-түссіз жоғалды».

Ключевые слова: «опереднение языка», мягко, твердые, тюркских языков, сравнительно-исторического изучения слов.

Özet

Makalede; modern Türk dili bilgileri bağlamında özellikle Kazak ve Türk dillerindeki tek anlam veren ve kökünde sert ve yumuşak ünlülerin alternatif değişiminde olan kelimelerin tarihsel karşılaştırma çalışmasının sorunları dile getirilmektedir.

Yazar; Türk dillerinde yaygın olan bu olguyu "dilin önde gelme" süreciyle ve karşılaştırmalı analiz yoluyla eskiden Türk dillerinde yumuşak ünlüler ve kelimeler yoktu, arka fonlu ünlüler yumuşak duruma geçtiler. Bu süreç sonunda Kazak dilinde "ayim/eyim, kari/keri" Türk dilinde ise, "okuz/ögüz, cati/catu, cakirmak/cikirmek" varyantlarının oluştuğunu anlatmaktadır.

Yazar; dilbiliminde "tarihsel uyumlar" olarak bilinen kelime değişmelerini analiz ettiğinde; Türk akraba dillerinin karşılaştırmalı çalışma yapıldığında hangi grubun ilk ve diğerlerinden önce olduğunun belirlenebileceğini söylüyor. Kelimelerin eski ve sert varyantları eski Türk dillerinde, bunun yanı sıra modern Türk dillerinde ve lehçelerinde korunduğunu doğrulamaktadır.

Makalede; "alemis, kose, kok/kogeru" kelimeleri Kazak dilinde yumuşak söylenir ama Türk dilinde sert söylenmektedir: Mesela; "alaca, koca, kokar, koku"

Anahtar kelimeler: yumuşak kelime, sert kelime, Türk dilleri, karşılaştırma çalışması, Kazak dili.

Abstract

In the article, issues of historical comparison work are voiced in connection with strong and soft vowels in the root of words going through alternative transformation particularly in the Kazakh and Turkish languages reflecting a single meaning in the scope of the modern Turkish language information.

The writer takes up this as a widely observed fact in the Turkish languages in terms of the process of " a language's leading position" and analyzes this fact comparatively. At the earlier times, there were no soft vowels and words in the Turkish languages; background vowels have turned out to be soft. In the end, this process tells us variants appeared in the Kazakh language with the examples of Ka"ayim/eyim, kari/keri" and on the other hand in the Turkish language with "okuz/ögüz, cati/catu, cakirmak/cikirmek".

When the writer analyzed word changes in linguistics, known as "historical adaptation", he tells us which group is the first and previous group than others can

be determined as a result of the comparative work done towards the Turkish relative languages. Previous and strong variants of the words appearing in the old Turkish languages illustrate and confirm that they have been kept as they are in the modern Turkish languages and dialects.

In the article, it is stated that words “alemis, kose, kok/kogeru” are pronounced softly in the Kazakh language but they are pronounced strongly in the Turkish language; for example: “alaca, koca, kokar, koku”

Key words: soft word, strong word, Turkish languages, Kazakh language

Тілдегі сөз қабаттары түптеп келгенде жалпы халықтың өмір тіршілігінің жемісі. Оның даму кезеңдерін анықтау, қалыптасу, өзгеру, даму заңдылықтарын білу тілдің қазіргі күйін айқындай түсуге жол ашады. Түбі бір түркі тілдерінің фонетикасы мен лексикасында, морфологиясында айырмашылықтарынан гөрі ұқсастықтары көп. Өзгеру, даму заңдылықтары да ортақ. Осы тұрғыдан қазақ тілінің даму жолдарын туыс тілдермен тарихи байланыста зерттеу жалпы түркі тілдерінің фонетикалық жүйесіндегі шешімін таппаған бірталай тілдік құбылыстардың таралу себебін анықтауға түрткі болады.

Түркі тілдерінде, соның ішінде қазақ тілінің сөздік құрамында лексикалық мағынасы бірдей бола тұрса да, түбірлері бірде тіл алды, біре тіл арты дауыстыларымен айтылатын сөздер бар. Мысалы: *ажым\әжім, қары\кәрі, абдыра\әбдіре, абыржы\әбіржі, қаспалтақ\кеспелтек, тапалтақ\тәпелтек, қопсы\көпсі, бары\бәрі, ажал\әжел, бұйымтай\ бүйімтай, қаудыра\кеудіре* т.б. Мұндай сөздер қатары диалектілермен салыстырсақ көбейе түседі. Қазақ топырағының оңтүстік говорындағы жіңішке [ә]- мен айтылатын сөздер әдеби тілде жуан дыбысталады. Мысалы: *жәңәлік (жаңалық), әчі (ащы), кәудіре (қаудыра), жәй- жәпсәр (жай-жапсар), жәйнә (жайна), жәңе (жаңа), жәмән (жаман), шәрші (шаршы), жәйлі (жайлы), жәңбір (жаңбыр), жәйдәрі (жайдары), тәусілмес (таусылмас), кәні (қаны), жәрәйді (жарайды), әулі (аула), кәйдем (қайдам), кәпіл (қапыл).*

Оңтүстік өңірлерден тыс жерлерде де құрамында **ә** дауыстысы тән мынадай сөздер бар: *әрегірек (арағырақ), жәңеше (жаңаша), жәртісі (жартысы), жәйнеп (жайнап), әләйдә (алайда), сәуік (сауық) [*1,35].

Қазақ тілі, жалпы түркі тілдерінің әдеби тілінде де, диалектілерінде де мұндай тарихи сөздер жарысып қолданылып жүр. Мысалы, қаз.т. *абыржы-әбіржі, мыңғырла-міңгірле, тапал-тәпел, дайым-дәйім, қаны-кәні, бары-бәрі,* башқ.т. *аз-әз «аз», айлану-әйлену «айналу», йан-йән «жан», акрын-әкрән «ақырын* , әзерб.т. *огуз-огуз «өгіз», жун-жүн «жүн», чув.т. катре-кетре «бұйра», салта-селте «жоғары», якут.т. сырай-сирэй «шырай», чанчык-*

чэнчик «самай шаш» .татар.т. мачы-мәче «мысық», ачкыч-әчкәч «ашқыш, кілт».

Түбір сөздердегі дауысты дыбыстардың себепсіз алмасулары бұл құбылыстың ертеден келе жатқан тілдік ерекше белгі екендігін байқатады. Көрнекті ғалым Э.В.Севортян: «түрік тілінде өте ерте кезеңнен қалған дыбыс алмасулары бар, тілдегі алмасулардың бұл түрін көнерген немесе тарихи өзгерістер» -деп атайды. Осындай өзгерістер негізінде қалыптасқан сөздер қатарына түрік тілінде:

imizgenmek –imizganmak «тлеть, дремлеть»;

irvelmek-irvalmak «сеять муку»

okuz-ögüz «бык»

cati-catu «лестница»

cakirmak- cikirmak «кричать» [2,123] жарыспалы түбірлері жатады.

Көне түркі жазба ескерткіштерінің өзінде bart-bert «сыну», *tyncy-tinci «тыңшы», cot-cot «шомылу» cog-cog «шөгу», т.б* сөздер жарыспалы қолданылған. Диалектілерде сөздердің жіңішке дыбысталуы татар тілінің мишар диалектісіне де тән: *бәлчәк, әкрән, чәйкә* сөздері татар әдеби тілінде *балчык, акрын, чайка.* Чуваш тіліндегі *япала-епеле, тарна-терне, сахат-сехет, амал-эмел* жарыспалы түбірлеріндегі жіңішкесі чуваш әдеби тіліне тән.

Әрине, территориялық шектестік бар жерде саяси-экономикалық, мәдени қарым-қатынастардың негізінде бір тілге екінші бір тілдің ықпалы болатындығы анық. Мысалы, қазақ говорларына өзбек, қырғыз, қарақалпақ тілдерінің, өзбек тіліне тәжік тілінің, әзербайжан тіліне тат және талыш тілдерінің, чуваш тіліне мари тілінің белгілі бір дәрежедегі ықпалын жоққа шығаруға болмайды. Ал шындығында бөгде тіл ықпалы дегеніміз әр түрл алмасулар, варианттардың пайда болуының бір жолы болғанымен, бірден бір жолы бұл емес. Бұд құбылыстың халық тілінде өмір сүруінің бұдан өзге де себептері бары талассыз. Соның ең бастысы тарихи себеп. Бұл – осы құбылыстың түп төркініндегі ортақтыққа, түрлі тілдерінің генезисіндегі ортаққтыққа апарып саятын себеп.

Жарыспалы түбірлер тіл арты дауыстылары мен тіл алды дауыстыларының еркін алмасуынан қалыптасатын бірлік екендігі белгілі. Тәжірибелдерден байқалатындай дауыстылардың бір-біріне сәйкес келуінің белгілі бір шегі, заңдылығы бар. Өйткені түркі тілдерінің фонетикалық жүйесінде дыбыстар еш уақытта бір-бірімен бей-берекет алмаса бермейді. Нақтылы бір дыбыс екінші бір дыбыспен алмасады.

Көне түркі жазба ескерткіштеріндегі төрт таңба қазіргі тілдердегі барлық дауысты дыбыстардың орнына қолданылған: а өз орнында және тіл алды «ә» дыбысының орнында, ы өз орнында және тіл алды «і» орнында, о жуан дыбыс қалпында, сондай-ақ жіңішке ө - нің орнында, дәл сондай жуан ұ өз

орнында және жіңішке ү орнында қолданылған. Демек, әрбір дауысты дыбыс жуан және жіңішке дауыстының қызметін атқарған.

Түркі тілдеріндегі түбір сөздердегі тіл арты және тіл алды дауыстылардың себепсіз ауысып қолданылу себебін салыстыра зерттеу біріншіден, этимологиялық тұрғыдан бірқатар сыры ашылмаған, күрделі тілдік белгілерді сақтаған жарыспалы сөздердің қай қатары алғашқы екендігін нақтылайды, екіншіден, түбір сөздердегі ауысып қолданылып тұрған дауысты дыбыстардың түпкі тегін көрсетеді, сонымен қатар ерте кезеңде бір түбірден өрбіген уақыт өте келе мағыналары сараланып кеткен тарихи түбірлес сөздерді анықтауға жол ашады. Салыстырмалы-тарихи зерттеудің негізгі мақсаты-ең көне форманы анықтау болып табылады. Қазіргі қолданылып жүрген түбір сөздердегі жуан және жіңішке дыбыстардың ішіндегі көне дыбыс қайсысы екендігін анықтау үшін бірқатар салыстырмалы әдістерді қолдану қажет. Ең бастысы тілді халықтың қалыптасу тарихымен тығыз байланыста қарастыра отырып, белгілі бір тарихи кезеңдердегі тілдік деректерге жүгіну керек.

Жарыспалы түбірлердегі (ажа\әже,ажуа\әжуа) жуан дауыстыларман дыбысталатын қатары алғашқы. Ежелгі түркі тілдерінде сөз басында қолданылған қатаң дауысыздардың ұяндануы қатаң дауыссыздармен үндескен жуан дауыстылардың да жіңішкеру процесіне әсер еткені мәлім. А.М.Щербак «тілдің алға жылжуы» [3,38-39] деп атап көрсеткен бұл құбылыс түркітанушы ғалымдар В.В. Радлов, Д.Г.Киекбаев, Ф.Г.Исхаков, Л.И. Яфаров еңбектерінде жан-жақты талданып, Б.Сағындықұлы жуан тіл арты дауыстыларымен айтылатын түбірлер алғашқы «түркі тілдерінде (оның ішінде қазақ тілінде) құрамында жіңішке дауыстылар келетін сөздер болмаған» [4,81-89] деп дәлелдеп көрсетеді. Мағыналары тепе- тең жуанды-жіңішкелі түбір сөздердің жуанды варианты алғашқы екендігі қазақ тіліндегі ә- мен айтылатын сөздердің өзге түркі тілдеріндегі жуан а- мен айтылатын сөздерге сәйкес келуінен де байқалады. Мысалы:

тоф.т. *даг «крупный, большой, огромный»* , (чув.т *чаал*)- қаз.т. *дәу* «үлкен, зор».

тув.т. *шала* қырғ.т. *саал- паал-* қаз.т. *сәл- пәл* «азғана, шамалы»

ұйғ.т. *азыр-* қаз.т. *әзір* «дайын, әзір»

чув.т. *пасса,* құм.диал. *база-* қаз.т. *мәстек*

як.т. *алан- чалан-* қаз.т. *әлем- жәлем*

қырғ.т. шаан- қаз.т. *сән*

қырғ.т. *маз-* қаз.т. *мәз*

Жуанды- жіңішкелі түбір сөздердегі а тіл арты, жуан дауыстысымен айтылатын сөз- алғашқы түбір. [ә] әуелі а- ның жіңішке фонетикалық варианты есебінде жүрген. Тілдегі дыбыстық фонетикалық варианты тілдің даму барысына байланысты кейде фонемаға өтетін сияқты **ә** дауыстысы соңғы кезде дербес фонема сапасына ауысқан. Қазіргі кейбір түркі тілдерінде

(қарақалпақ, қазақ, ноғай) ә дербес фонема сапасында қолданылса, ал кейбіреулерінде (құмық, гагауз) дербес фонема емес, а- ның жіңішке фонетикалық варианты есебінде жүреді. Оның үстіне жарыспалы варианттардағы жуан а- мен дыбысталатын түбірінің көнелігі- ол тіліміздегі қолданыстан шығып бара жатқандығының белгісі. Мысалы, тіліміздегі *әже* сөзінің жуан *«ажа»* варианты *«ай дер ажа, қой дер қожа жоқ»* мақалында сақталып қалса, *кәні, кәрі, бәрі, тәтті* сөздерінің жазба ескерткіштерінде *қаны, қары, бары, татлыг* жуан түбірлері сақталған . Әдеби тілімізде де *қары- кәрі, бары- бәрі, ары- әрі, ажырық- әжірік, ақ- әк, ажым- әжім* сөздері жарысып қолданылып жүр.

Жуан тіл арты дауыстыларымен айтылатын түбірлер алғашқылығын негізге алатын болсақ, тіл арты *а*-ның жіңішкеруі алтай дәуіріне дейінгі ең ежелгі дәуірде қалыптасқан деп болжауға болады. Қазақ және түрік тілінде сақталған жуан түбірлердің жіңішке нұсқасы тілдік деректерді өзара салыстырғанда анықталады. Демек, ежелгі түркі тілдерінде жіңішке дыбысталатын бірде -бір сөз болмаған. Қазіргі тіліміздегі жіңішке дыбысталатын сөздердің жуан нұсқаларын түркі тілдері мен диалектілері, көне жазба ескерткіштер тілінің деректері негізінде анықтауға болады.

Қазақ тіліндегі *әлеміш* сөзінің жуан нұсқасы қазақ тілінде *ала*, түрік тілінде *alaca* «разноцветный, пестрый», «пятнистый, пегий», «разноцветность, пестрота» [5,27] түбірінде сақталған. Түрік тілінде *alev* «пламя, язык пламени, огонь» [5,30] қазақ тілінде *алау.* Ала\ алау түбірлерінде сақталған көне «от» семасынан отқа ұқсас түс атауы, яғни «қызыл», «ала» кейін пайда болған. Демек, қазақ тіліндегі әлеміш сөзінің түбірі әле\ала, ал –міш көне сөз тудырушы жұрнақ. *а~ә* өзгерісінің басталу мерзімін нақты көрсету күрделі. А.М. Щербак

ататүркі тілдеріндегі дауыстылардың фонологиялық жүйесін қайта қалпына келтіре отырып ата тілде сегіз қысқа және сегіз созылыңқы дауыстылар ажыратылғанын дәлелдейді [3,76]. Ғалым *ә* фонемасын ататүркілік жүйедегі дауысты ретінде анықтайды. Жуан тіл арты дауыстыларымен айтылатын түбірлер алғашқылығын негізге алатын болсақ, тіл арты *а*-ның жіңішкеруі алтай дәуіріне дейінгі ең ежелгі дәуірде қалыптасқан деп болжауға болады. *ә-мен* қатар *а* фонемасына сәйкес келетін жіңішке дауысты *е.* Бір буынды түбірдегі дауыстылардың сапалық тұрақтылығын ескерсек, бір буынды жарыспалы түбірлердегі *а~е* сәйкестіктері тіларалық төмендегідей сөздерден байқалады:

чув.т. *так,* як.т. *таах*- қаз.т, қ.қалп.т, қырғ.т. «*тек* босқа, текке»

қ.қалп.т, қаз.т, қырғ.т. *тақ*- гаг.т. *тек* «жұп сөзіне қарсы мағына»

чув.т. *так,* өзб.т. *така*- қаз.т, қырғ.т, құм.т. *теке*

сар.ұйғ.т. *на?*- қазт, қырғ.т, құм.т, ойыр.т. *не,* түрік т. *пе*

құман т. *саа*- қаз.т, қ. қалп.т, құм.т, тув.т. *сен,* түрік т. *sen* (жік. ес)

МК sakal «борода», қаз., қ.қалп.т. сақал - ұйғыр т. сегел

Тіл арты, жуан а дауыстысының бірде жіңішке ә- ге, бірде жіңішке е- ге сәйкес келуі а дауыстысының көнелігін білдіреді. Осы тұрғыдан келегенде түрік тіліндегі *geri* «назад, обратно» [5,232] қазақ тіліндегі *кері* сөздері көне түркі жазба ескерткіштерінде бағыттық мәнде қолданылған қару\ғару барыс септігінің көне қосымшасымен түбірлес болуы мүмкін.

Қазақ және түрік тілдеріндегі мағынасы тепе-тең тарихи түбірлес сөздерді дауысты дыбыстар сәйкестігі негізінде анықтап, талдап көрсетуге болады. Тілдік деректерді салыстыру қазақ тілінде жіңішке дыбысталатын бірқатар сөздердің түрік тілінде жуан вариантта сақталып қалғандығын дәйектейді. Мысалы:

түрік тілінде *koca* сөзі «муж, мужчина» мағынасымен қатар*, koca* «старый, пожилой» мәнінде қоланылады. Түрік тіліндегі *koca* сөзінің қазақ тіліндегі жіңішке нұсқасы *көсе*. Қазақ тілінде *көк, көгеру* тұлғаларын *қоқыс* түбірімен байланыстырып *көк\қоқ* түбірін анықтауға болады. Түрік тілінде де жуан варианттары *kokar* «пахучий, вонючий», *koku* «запах» [5, 326] сақталған. Сол сияқты қазақ тілінде кішкентай бала талпынып жүре бастағанда «тәй-тәй басты» деген сөз тіркесі қолданылады. «Тәй» сөзінің мағынасы түрік тілінде tay «равный, подобный» мәнінде сақталған[5,499]. Түріктер жаңа жүре бастаған балаға «tay durmak», яғни «аяғымен тең тұрды» деп қолданады. Демек, тау\тәй сөздерін тарихи түбірлес сөздер деп қарастырамыз. Қазақ тіліндегі *«із-түссіз жоғалды»* сөз тіркесінің алдыңғы қатары түсінікті болғанмен, екінші *түз* сөзі түсініксіз. Дегенмен, түрік тілінде toz «пыль» [5, 525] мағынасы бар. Демек, қазақ тіліндегі «із-түссіз жоғалды» сөз тіркесі *ізі де жоқ, шаңы да жоқ* деп анықтала түседі. Түрік тілінде *gergi* «инструмент (приспособление) для растягивания, распялка, рама», *gergin tel* «натянутая струна»[5,231] деген нұсқаларды қазақ тіліндегі *қарғы бау* тіркесімен салыстырсақ мағына ашыла түседі.

Дауысты және дауыссыз дыбыстар сәйкестіктері тарихи дыбыс өзгерістерінің шығу көздерін анықтап, сипаттап беретін әдіс. Мысалы, қазақ тілінде тіс, тісте сөздерінің жуан варианты жоқ. Өзге түркі тілдерінде де тис\тиш\ диш т.б. жіңішке нұсқалары тараған. *Тіс с*өзінің жуан варианты «тыс» түрік тілінде сақталған. Мысалы, ı*sırık (-gı*) «укус, укушенное место», ısırılmak «быть укушенным» [5,265], ısırılmak сөзін көне қалпына келтірсек tısırılmak болады. Демек, (t)ıs-ır-ıl-mak көпбуынды түбір сөздің алғашқы буынында қазақ тіліндегі *тіс* сөзінің түпкі формасы (tıs) сақталған. Сөз басы, ортасында т фонемасы үнемделіп түсіп қалатындығы тіл деректерінде бар: тарби\арби, тоғул\ұл, бүткіл\бүкіл т.б.

Тіл – күрделі құбылыс. Тіл жүйесі толассыз, тоқтаусыз дамып отырады. Даму, өзгеру, өрбу процестері өздігімен жүрмейді, белгілі бір заңдылықтарға бағынады. Мұндай заңдылықтар бүкіл тілдік жүйені қамтумен қатар оның шағын-шағын салаларын да іске қосып отырады. Түркі тілдері дыбыс жүйесіндегі дауысты-дауыссыз дыбыстардың алмасуының өз тепе-тең

варианттар қалыптастыратын жуанды- жіңішке, қатаң – ұяң дыбыстар сәйкестігінің де өз құпиясы бар екені анық.

Түркі тілдері мен диалектілерінде түбірдегі дауысты – дауыссыз дыбыстардың еркін алмасуы делінетін құбылыстың жан-жақтылығы соншалықты, оларды бір ғана құбылыспен немесе басқа да бірнеше себептермен байланыстыру мүмкін емес. Өйткені жарыспалы түбірлердің тілде орнығуы тарихи өзгерістердің нәтижесінен. Сондықтан сингармониялық варианттардың пайда болу себебін ашуда А.М.Щербак, Д.Г.Киекбаев, Л.И.Яфаров, БСағындықұлы сынды ғалымдардың «жарыспалы түбірлер ішіндегі жуан, тіл арты дауыстыларымен айтылатын түбірлер алғашқы» деген пікірлері орынды.

Жуан түбірлердің жіңішкеруі тіл білімінде «тілдің алдыға жылжу процесі» деп нақтылы көрсетілген. Бұл құбылыс адам ағзасының биологиялық мүмкіндіктері шексіз еместігін байқатады. Биологиялық мүмкіндіктер физиологиялық жағынан шектеледі. Адам ағзасы тіл механизмінде пайда болып, ағзадағы физиологиялық ерекшеліктерге сәйкес келмейтін құбылыстарға қарсылық білдіреді. Сондықтан тіл механизмі адам ағзасының ерекшеліктеріне бағынады.

Жуан түбірлердің жіңішкеруі де осы талапқа негізделгені айқын. Тілдердің ұзақ уақыт бойы дамуы нәтижесінде тіл арты, тіл ортасынан айтылатын дауыстылар да дауыссыздар да тіл алды дыбыстарына ыңғайланған. Нәтижесінде бірде жуан, бірде жіңішке айтылатын мағынасы тепе тең жарыспалы сөздер тілімізде орныққан.

ПАЙДАЛАНҒАН ӘДЕБИЕТТЕР

1. Омарбеков С., Жүнісов Н. Ауызекі тіліміздің дыбыстық жүйесі. – Алматы,1985
2. Севортян Э.В. Фонетика турецкого литературного языка. – М., 1955
3. Щербак А.М. Сравнительная фонетика тюркских языков. - Л., 1970
4. Сағындықұлы Б. Таңдамалы туындылар. – Алматы, 2009
5. Турецко-руский. Русско-турецкий словарь. М.: ООО «Дом Славянской книги», 2009.

EMRAH VE EMRAH KOLUNDAKİ ÂŞIKLARDA SÖZ VARLIĞI

VOCABULARY IN EMRAH AND POETS BELONGS TO EMRAH KOLU

СЛОВЕСНОЕ БОГАТСТВО ЭМРАХА И АШУГОВ В СТИЛЕ ЭМРАХА

Yrd. Doç. Dr. Mehmet YARDIMCI*

Özet

Başlangıçtan günümüze âşıklar, doğaçlama söz söyleme yeteneğine sahip, saz eşliğinde çalıp söyleyebilen, halk hikâyeleri anlatan saz ve söz ustalarıdır.

Âşık edebiyatı sadece Türklere özgü olup söyleyenleri bellidir. Âşık Edebiyatı'nda zamanla âşık gelenekleri oluşmuştur. Gelenekte saz çalma, mahlas alma, bade içme, âşık karşılaşmaları, usta-çırak gibi hususlar kültür aktarıcılığı görevini üstlenmiştir.

Bu geleneklerden en önemlilerinden biri de usta-çırak geleneğidir. Usta-çırak geleneği temelinde gözlem ve tembihin olduğu bir eğitim biçimidir. Usta âşık saz çalmaya, söz söylemeye meyilli bir genci kendine çırak edinir. Çırağını saz ve söz meclislerine sokar, bu yolla onu eğitir ve ufkunu açar. Çırağının olgunlaştığına inandığında da sazını eline vererek, " Git artık nasibini ara" der.

Çırak ustasının tekniğinde, onun söz varlığıyla şiirler söyleyerek eserlerinde ustasını hissettirir. Çırak, kendisine çırak aldığında da ona ustasından öğrendiği tekniği ve söz dağarcığını aktarır. Böylece ustanın etkisi çırağın çırağında da gözlenir. Zamanla bu gelenek içerisinde "âşık kolu" ortaya çıkar.

Âşık Edebiyatı içerisinde yer alan âşık kollarından en önemlilerinden biri de Emrah koludur. Emrah kolunda, Emrahla birlikte Gedayi, Meydanî, Nuri, Ceyhunî gibi on sekiz âşık yer almaktadır.

Biz bu bildirimizde Emrah kolundaki âşıklarda söz varlığını ele alacağız. Bu kolda yer alan âşıklardaki;

* Dokuz Eylül Üniversitesi Buca Eğitim Fak. Türkçe Eğitimi Bölüm Başkanı/TÜRKİYE

Hasret ateşiyle sarardım soldum (Ceyhunî)
Bana kaş oynattı, kuyruk salladı,
Bildim ki o dilber Karamanlıdır…(Gedâyî)
Şeriattan aldık ilmü hüneri
Tarikatta verdik can ile seri
Bazı marifetten girdik içeri
Aynı ayan oldu hakikat bize(Tokatlı Nuri)
Bu söz meşhur sözdür söylenir dilde
Kişi bulur mevlasın arayınca(Emrah)

örneklerinde olduğu gibi atasözleri, deyimler, kalıplaşmış sözlerle, dini-tasavvufi unsurları dile getireceğiz.

Anahtar kelimeler: Âşık edebiyatı, Âşık Emrah, Âşık Kolu, söz varlığı

Abstract

From the beginning to present, *âşık*s have been master of *saz* and eloquence who can extemporize, sing accompanied by saz and tell folktales.

Literature of âşık is only belongs to Turks and its teller is definite. In literature of âşık, traditions have been constituted in time. Matters like playing saz, being given a pseudonym, drinking a *bade*, âşık meetings, master-apprentice have taken on a task as cultural transmission.

One of the most important traditions is master-apprentice tradition. Master-apprentice tradition is a training manner bases on observation and admonition. A master âşık apprentices a young person who tends to play saz and eloquence. He takes his apprentice to saz and eloquence meetings, so he trains him and opens up his horizon. When he believes that his apprentice has developed himself he gives over the saz and says "Go and seek your destiny".

An apprentice makes feel his master by extemporizing with his master's vocabulary in his poets. An apprentice transfers technique and vocabulary learned from his master to his apprentice. Thus master's effect is also been spied on apprentice of apprentice. *"Âşık kolu"* occurs in this tradition in time.

One of the most important âşık kolu is *Emrah kolu*. In Emrah kolu, beyond Emrah there are eighteen âşıks as Gedayi, Meydanî, Nuri, Ceyhunî.

In this study we will discuss vocabulary of âşıks in Emrah kolu. We will mention proverbs, idioms, stereotyped statements and religious- sufistic elements in âşık's poets in this âşık kolu as:

Hasret ateşiyle sararadım soldum (Ceyhunî)
Bana kaş oynattı, kuyruk salladı,
Bildim ki o dilber Karamanlıdır… (Gedâyi)
Şeriattan aldık ilmü hüneri
Tarikatta verdik can ile seri
Bazı marifetten girdik içeri
Aynı ayan oldu hakikat bize (Tokatlı Nuri)

Bu söz meşhur sözdür söylenir dilde
Kişi bulur mevlasın arayınca (Emrah).

Key words: Literature of âşık, "Aşık Emrah", "Âşık Kolu", vocabulary

Bir şiirinde "*Bizim esrarımız imlâlara sığmaz*" diyerek gizli dünyasının enginliğini dile getiren ve söz varlığının zenginliğini vurgulayan Emrah, tarikat şairi olduğu kadar yüksek zümre edebiyatının da şairidir.

Bir yandan medrese öğreniminin etkisiyle mistisizme yönelen âşık, diğer yandan Fuzulî, Bakî ve Nedim'in etkisiyle divan şiiri tarzında da önemli eserler vermiştir. Yetiştirdiği âşıkların da hem halk şiirine hem de divan şiirine önemli ölçüde hâkim olduğu görülmektedir.

Âşık tarzı Türk şiirinin tanınmış simalarından Emrah, dost iline giden turnalara:

Uğrar isen yâr yanına
Eyle selâmı selâmı (Ural, 1976: 67)

dedikten sonra gurbetin ve ayrılığın alnına yazılmış bir yazı olduğunu belirtir. Onun tek arzusu vardır, o da yâre kavuşmaktır. Sevgilinin vefasızlığını görüp

Behey güzel senin bî-vefalığın
Duyup işitmedik insan mı kaldı (Alptekin, 2004:121)

diyerek yâre kavuşmanın imkânsız olduğunu anlayınca da:

Sılada sevdiğim öz anam atam
Daha gözlemesin yollarımızı

deyip düşer yollara, kendini halk şiirinin yeline kaptırır, çalar, çığırır.

Emrah, genel görünümü ile âşık edebiyatının rindane bir âşığıdır. Doğu ve İç Anadolu'da yaşayan, sazı ve sözüyle halkın içinde, onlarla içli dışlı bir yaşam süren Emrah'ın şiirlerinde zengin bir söz varlığı kendini göstermektedir.

Şiirlerini düzgün bir Türkçe ile söyleyen Emrah; Arapça, Farsça sözcük ve terkipleri de bir divan şairi ustalığı ile kullanmıştır.

Şiirlerinde yer verdiği terim, deyim ve sözcüklerin yanısıra yer yer kullandığı atasözlerinden, Türkçenin ses ve yapı bilgisine tam olarak hâkim olduğu görülmektedir. Zaten, Emrah'ı ekol yapan, yetiştirdiği âşıklar kafilesiyle *Emrah Kolu* dediğimiz âşık kolunun oluşmasına neden olan ana unsur da, üst düzeydeki söz ve o orandaki saz hâkimiyetidir. Emrah kolundaki Ceyhunî çıraklarından Cemalî'nin :

Coşkun seda ile çalıp çağırmam
Meyl-i dünya değil aşk dalgasıdır

deyişi bu koldaki âşıkların coşkun bir söyleyiş ve iyi bir saz hakimiyetinin âşıklarca da dile getirilmesidir. Emrah da zaten sanat gücünü.

Ne zaman okunsa bir âşık adı
Derler ki Emrah var idi gitti

biçiminde kendine güvenli bir eda ile dile getirmiştir. Emrah kolunun usta âşıklarından Meydanî çırağı Kemalî'deki Emrah tarzı:

Her kim okusa, dinlese erbabı Kemalî
Derler bu senin nazın ile eş arama Tahsin

biçimindeki deyişinde kendine güvenle; *Ne senden kimse incinsin ne sen kimseden incin* gibi rahat ve usta söyleyişleri bu kolun ana işaretlerindendir.

Âşık edebiyatında geleneğe bağlılık en önemli unsurlardan biridir. Usta âşık, saza ve söze yeteneği olan bir genci çırak edinir, yanında gezdirir. Saz ve sözdeki edası çırağa yansır.

Çırağın ustasında hâkim olan tavır kendinde yaşadığı gibi, bu eda kendinin yetiştirdiği çırağına da sirayet eder. Zamanla bu gelenek zinciri içinde aynı tarzda söyleyen bir âşık grubu oluşur. İşte, usta çırak geleneği içinde, bir biri ardınca yetişen âşıklar tarafından odak hüviyetindeki usta âşığa bağlılık duyarak ona ait üslup, dil, ayak, ezgi, konu ve anıları devam ettiren gruba âşık kolu denir. **(** Yardımcı, 2008: 222)

Âşık Edebiyatının yaşatılmasında usta-çırak geleneği içinde oluşan âşık kollarının önemi yadsınamaz.

Çırak, her zaman ustasıyla övünüp usta âşığın çırağı olmasından gurur duyduğunu ifade eden şiirler söylemekten çekinmez. Nuri yıllarca ustasının yolundan giderek gerek onun deyişlerini okumuş, gerekse etkisi altında kalarak adeta Emrah Kolunda köprü görevi görmüştür. (Aydın, 2001:20)

Tokatlı Nurî'nin:

Sevdiğim üstüne faikin kimdir
Benden özge vasfa lâyıkın kimdir
Sorarlarsa âşık, sâdıkın kimdir
Nurî vardır Emrah çıraklarından (Oral, 1936: 24)

deyişi ve:

Sual eylerse nâmım gûş eden ehli marifler
Bana Emrah çırağı derd-keş Nurî Baba derler

ifadesi, yine Emrah Kolu'nun önde gelen âşıklarından Tokatlı Nurî'nin çırağı Zileli Ceyhunî'nin:

Sırrı enel-hakk'ı diyecek kimdir
Kanaat lokmasını yiyecek kimdir
Melamet hırkasın giyecek kimdir
Ceyhunî var Nurî çıraklarından (İvgin- Yardımcı, 1996: 52)

deyişi, Ceyhunî çırağı Sivaslı Pesendî'nin bağlı bulunduğu âşık kolundaki ustasının ustası Emrah'a:

Buyurmuş bu pendi Emrah Pesendî

Ki, nâmeyi sazda Hakk'a niyaz var (M. Sabri Koz, Folklor Edebiyat: 157)

saygı ve sevgisini biçimindeki âşık kollarındaki usta-çırak geleneğinin önemini vurgulayan deyişlerindendir.

Ustasına bu denli bağlılık ve saygı gösteren âşığın elbette ustasının edasına uyup onun söz varlığından yararlanması doğaldır.

Emrah'ın şiirlerine halk kültürü konularını işlerken ustaca yerleştirdiği söz varlıklarından:

Kubbenin altında ne erler yatar
El elden üstündür arşa varınca (Ural, 1976: 50)
Bir âşık-ı zârın bin bir ağyârı
Olur mu gülşende gül dikensiz yâr (Ural,1976: 118)

biçiminde atasözlerini Emrah çıraklarında, büyük bir benzerlikle görmek mümkündür. Örneğin, Emrah çıraklarından Niksarlı Bedrî'nin:

Güneş balçık ile sıvanmaz ey dil
*Bî zeban olsa da bellidir kâmil (*M. Yardımcı özel arşivindeki bir cönk)

deyişindeki atasözü, Tokatlı Gedaî'nin:

Çıkmaz tir-i hicran zahm-ı bedenden
Can çıksa muhabbet çıkar mı tenden (Dağlı, 1943: 75)

biçimindeki atasözü, Emrah Kolu'nun usta âşıklarından Ceyhunî'deki:

Yar ile sine saf olacak çağlar
Bir at bulunur da meydan bulunmaz (İvgin- Yardımcı, 1996: 65)
Darb- mesel herkes nasibin bulur
Sel gider de bıraktığı kum kalır (İvgin- Yardımcı, 1996: 59)

biçiminde örnekleri bulunan atasözleri ve bu kolun usta âşıklarından Meydanî çırağı Kemalî'deki:

Ne senden kimse incinsin ne sen kimseden incin (M. Yardımcı özel arşivi, cönk)

gibi deyişler, Emrah Kolu'ndaki söz varlıklarından atasözü ve deyimlere ilginç örneklerdendir.

Emrah Kolu'nda güçlü söylem, ustaca dizelere aktarılan deyimlerde kendini göstermektedir.

Emrah'ın:

Kanlı felek bizi mahzun eyledi
Diyar-ı gurbette düşkün eyledi
Biçare Emrah'ı Mecnun eyledi
Aklımı şimdiden aldı ağlarım (Ural, 1976: 96)
Bir gün bile dost bağına girmedim
El uzatıp gonca gülün dermedim
Dünya güzeline gönül vermedim
Benim sadakatli yarim var deyü (Ural, 1976: 44)

gibi deyimlere ustaca yer veren dizelerin benzerlerini koldaki bütün âşıklarda görmek ve deyimlerle estetik bir zevk yaratmanın örneklerine tanık olmak mümkündür.

Emrah çırağı Tokatlı Nurî de aşkta ustası gibi aynı akıbete uğradığından konu birliği olan şiirlerinde deyimlere ve deyim konumundaki sözcük kümelerine:

Canlar telef ettim yar yoluna ben
Yar benim kadrimi bilmedi gitti (Ural, 1976: 11)

Ne kara günlerde kapandım kaldım
Zindan oldu mülk-i âdil şah bana (Ural, 1976: 47)

Eğer fark ederse cıbırlığını
Her gün eğlenecek saz eder seni (Talat, 1933: 254)

biçiminde ustaca yer verirken kendi çırağı Ceyhunî de:

Her vechile kabul et Ceyhun'u
Habibin aşkıçün narına yakma (İvgin-Yardımcı, 1996: 10)

Ceyhun'i tıfl iken yandık bu derde
Bin kez boyun eğdik merde namerde (İvgin – Yardımcı, 1996: 28)

Eller bayram eder güler oynaşır
Ben karalar bağlayayım bir zaman (İvgin – Yardımcı, 1996:3)

biçiminde deyimleri dizeler arasına serpiştirmiştir.

Ceyhunî çırağı Niksarlı Bedrî de:

Serdi yatağın seripdi gül-âb sim tenin açtı
Sar dedi Bedrî ol vakit yatağına düştüm (Cönk)

biçiminde söz varlıklarını yerli yerinde kullanarak ustası Ceyhunî gibi deyişlerini deyimlerle güçlendirmiştir. Bu kolun usta âşıklarından Kemalî de:

Dostun cemaline razı ol gönül
Vardır bir celalin cemali derler
Cevr ü cefa çekmek ne yaman müşkül
Çekenin nicolur ahvali derler

gibi rahat söyleyişler içinde deyimlere ustaca yer vermiştir.

Halk şiirinde genellikle yüzünün ya da boyunun güzelliği doğrudan bir bitki ya da çiçekle karşılaştırılarak betimlenir. Genellikle Emrah'ın bir deyişinde görüldüğü gibi:

Bir nevres fidansın bak ey serv-i naz
O cism-i billurun pembeden beyaz (Ural, 1976: 04)

biçiminde söz kalıplarından yararlanılır.

Bu kalıplarda çiçek, renk ve sayı simgelerinin yoğunluğu dikkat çekicidir.

Emrah'ta:

Soldu gül, bozuldu Gülşen-i bostan
Bülbülün gözünde muradı kaldı (Alptekin, 2004:120)

biçiminde yer alan çiçek simgesi Emrah çıraklarından Tokatlı Gedaî'de:

Açıl ey gonce fem, elde ruhsâr-ı lâlezâr olsun
Dağılsun sünbül-ü kisuların fasl-ı bahâr olsun (Dağlı, 1943:52)

biçiminde ustaca kullanılmış, Emrah çıraklarından Tokatlı Nurî'de de:

Geçti bu devranın devri bozuldu
Gülistan bezminin gülleri soldu (Oral, 1936:31)

biçiminde görülen çiçek simgesi aynı kolun usta âşıklarından Nuri çırağı Zileli Ceyhunî'de:

Ne kadar vasfetsem öyle bir Gülnar
Menekşe perçemli gül yanaklı yâr (İvgin–Yardımcı, 1996:19)

biçiminde görülen çiçek motifi benzer söyleyişlerle Emrah Kolu'nun diğer âşıklarında da özgün bir biçimde sıkça kullanılmıştır.

Emrah'ta:

Bir dilberi meth eylerim
Gayet de kara kaşları (Ural, 1976: 69)

Aklımı fikrimi tarumar etti
Fitne bakışların kara gözlerin (Ural, 1976: 05)

Al yanaktan buse alam
Yanak olmaz dudak olsun (Ural, 1976: 107)

gibi bolca kullanılan renk simgeleri Emrah Kolu'ndaki öteki âşıklarca da alabildiğine kullanılmıştır.

Emrah çırağı Nurî'de:

Siyah zülfün ak gerdana dökülür
Teller bayram etsin ben ah edeyim (Ural, 1976: 71)

Siyah ebruların kokusu amber
Yoksa o gözleri mestane misin (Ural, 1976: 80)

Siyah kâkülünü gerdana saçma
Eser bad-ı safa yel yaman olur (Ural, 1976: 95)

biçiminde gördüğümüz renk simgeleri Nuri çırağı Ceyhunî de:

Bir çeşm-i sihirbaz amma ne tannaz
Hem gerdanı beyaz fettanedir bu (İvgin – Yardımcı, 1996: 18)

Bahtı âşık gibi simsiyah olmuş
Hârelenmiş niçin kara gözlerin (İvgin – Yardımcı, 1996: 55)

biçiminde rahatça kullanırken aynı kolun usta âşıklarından Kemalî de:

Yalancı bî ikrar kalbi karanın
Puseyle damenin yalvar ve söyle

Müjgânların susamıştır canıma
Siyah zülfün taktın bu gerdanıma (Yardımcı, Özel Arşivindeki bir cönk)

biçiminde kullanmıştır.

Emrah ve Emrah Kolu'ndaki âşıklarda söz varlıklarından sayı simgelerinin de yoğunluğu belirgindir.

Emrah'ta:

Bana senden gayrı dildar gerekmez
Bir hane, bir halvet, bir de sen gerek (Ural, 2000: 83)

bir sayısı,

Onbir ay gözlersin bezm-i gülzârı
Edersin güllerle sen aşk bazârı (Ural, 2000: 85)

on bir sayısı,

"Rabbi yessir"de var sekiz yanlışı
Dersde, medresede, manâ beğenmez (Ural, 2000: 154)

sekiz sayısı gibi sayı simgeleri kullanılmış, Emrah çağı Tokatlı Gedaî'de:

Her saati hicrin bana bana bin yıl kadar oldu (Dağlı, 1943: 67)

bin sayısı, Tokatlı Nurî'de:

Yüz bin tabip ile bin ilaç eyle
Gitmez bu dert bizde temelli kaldı (Oral, 1936: 61)

yüz bin

Dört kapıdan seyreyledim bu işi
Ettiğim isyana yandım usandım (Oral, 1936: 72)

dört,

Aşk ehline sual ettim bu erdi
Üç harf beş noktadan eser dediler (Oral, 1936: 91)

Üç, beş gibi genellikle dini ve tasavvufi anlamlar içeren sayı kalıpları kullanılmıştır. Nuri çırağı Ceyhunî'de de;

Dünyada hasılı varım Ceyhunî
Elimde bir çubuk bir de saz kaldı (İvgin – Yardımcı,1996:37)

Kimisini düz ovada şaşırttın
Bir derdin arttırıp üç yüz eyledin (İvgin – Yardımcı,1996:69)

biçiminde sayı simgeleri kullanılmıştır.

Aldığı medrese eğitiminin etkisiyle dini ve tasavvufi konulara uzak olmayan Emrah, kimi şiirlerinde tasavvufi konuları:

Yoktan var eyledi kâinatını
Gönderdi âyat-ı beyyinatını (Güney, 105)

Secdeye vardıkta ervah-ı insan
Kâmiller safında sağ yanda idim (Güney, 75)

Hakkın birliğini etmişim ikrar
Zemin ü asuman olmadan evvel (Ural, 1984: 84)

Ben bu susmaklığı ey dil-i dâne
Elestü bezminde hitabdan aldım
Kalp ile tasdiki dil ile ikrarı
Levh üzre yazılan kitaptan aldım (Ural,1976:87)

biçiminde ustaca işlemiş, yetiştirdiği âşıklar da kendisi gibi tasavvufi düşünceleri şiirlerinin zeminine oturtmuştur. Önemli çıraklarından Tokatlı Gedaî:

Men aref sırrına vâkıf olalı lâkaydım
Yok cehennemde yerim cennet-i âlâda bile (Dağlı, 1943:40)

gibi dini ve tasavvufi düşüncelere yer verirken; diğer çırağı Tokatlı Nuri de tasavvufi düşünceleri:

Muhabbet bahrine bandırdı beni,
Aşkı ilahiye yandırdı beni,
Ervah-ı ezelde kandırdı beni
Şarab-ı hakikat Peymanesinde (Oral, 1936: 21)

Sırattan aldık ilmi hüneri
Tarikatta verdik can ile seri
Bazı marifetten girdik içeri
Aynı ayan oldu hakikat bize (Oral, 1936:29)

biçiminde sergilemiş, Nurî çırağı Ceyhunî:

Çarmığa çakıldım âba ile ben
Çok muciz seyrettîm İsa ile ben
Hemdem olup gezdim Musa ile ben
Tur'a çıktım yüzbin serdar ile ben (İvgin – Yardımcı, 1996: 33)

Cennette dört ırmak akar Ceyhunî
Lezzt-i nişanı zemzemde gördüm (İvgin – Yardımcı, 1996:50)

Bir melek eyler nida Mekke'de haccac ehline
Zemzemi altın olukla aktır gû gû deyu (İvgin – Yardımcı, 1996: 92)

biçiminde tasavvufi unsurları dile getirmiş, Emrah Kolu'nun saygın âşıklarından Kemalî de:

Birtakım salisler zahir ilminden
Bâtını mânaya takıldı kaldı
Okur cennet'in ism ü resminden
Anınçün esmaya takıldı kaldı

Muhabbet şemine yangın Kemalî
Hakikat bahrine dalgın Kemalî
Uslanır sanmayın Mecnun Kemalî
Beş nokta üç harfin budalasıdır

biçiminde dizelere aktarılmıştır.

Anadolu'da âşıklık geleneğinin en güçlü yörelerinden Erzurum, Sivas, Tokat ve Kastamonu yörelerinde âşıklık sanatını icra eden Emrah ve Emrah kolundaki âşıkların önemli özelliklerinden biri de söz varlıklarından edebi sanatları ustaca yerli yerinde kullanmalarıdır.

En çok teşbih sanatını kullanıp divan şairleri gibi yüz güzelliğini aya, boyu selviye, dişleri inciye kaşı hilale benzeterek güzelin güzelliğini cilalamış, söze:

Arzuhal eyledim visal bacını
İnci dişlerini dizmeye durdu (Alptekin, 2004:165)

Ey Emrah gönlünü dertliler dinler
Bağrın delik delik ney gibi inler (Ural, 2000:102)

Bir huri bakışlı melek simalı
Meftunuyum o dildare de gelsin (Ural, 2000:111)

Kaz izine benzer yazdığı yazı
Basmahanelerde imla beğenmez(Ural, 2000:155)

biçimindeki söyleyişleriyle kendine özgü bir ahenk katmıştır. Aynı kolun diğer âşıklarında da:

Aşkına düşeli kaşı hilalim
Bana harap ettin hanümanımı (İvgin – Yardımcı, 1996, 40)

biçiminde Ceyhunî de olduğu gibi teşbihler bolca kullanılmıştır.

Bir şiirinde:

Dertli dertli söyler namei sazım (Güney: 129)

diye saza kişilik kazandırarak teşhis sanatının güzel bir örneğini veren Emrah gibi bu kolun diğer âşıkları da teşhis sanatının güzel örneklerini vermişlerdir. Örneğin, İhsan Ozanoğlu'nun:

Deli bir bülbülsün yine bu gece
Dizimde inleyen ağlayan sazım (Can Ozanoğlu)

dizelerinde de benzer teşhis örnekleri verilmiştir. Telmihlere fazlaca yer vermiş,

Hitab-ı "Elesti" kıldıkta Yezdan
Rabbimizsin dedik cümle ol zaman
Secdeye vardıkta ervah-ı insan
Kâmiller safında sağ yanda idim

diyerek Elesti Bezm konusuna telmih yapmıştır.

Aksine çevirdi devranım felek
Hep hebaya gitti çektiğim emek
Sevda çöllerinde Leyla diyerek
Mecnun da ben gibi benzer mi böyle (Ural, 2000:58)

deyişiyle Leyla ve Mecnun hikâyesine,

Gerek bugün hükm-i Süleyman ola
Emrine bağlıyım ferman eylesin (Alptekin, 2004:146)

deyişiyle Hz. Süleyman'a,

Senden gayrı gülüm cemale bakmam
Karşımda Yusuf –i Ken'an olsa da (Alptekin, 2004:109)

deyişinde de güzelliğin sembolü Yusuf'a telmih yapmıştır.

Emrah Kolu'nun bütün âşıklarının telmihleri sık sık yaptığı görülmektedir. Bunlardan Halac-ı Mansur'a telmih yapılan:

Çün enelhak söyledi, Mansur'u berdar ettiler
Hak ile hak olduğun bildirdi, dâvâ etmediler (Dağlı, 1943:37)

biçimindeki Tokatlı Gedaî'nin deyişi, Kerem'e telmih yapılan Tokatlı Nuri'nin:

Bir zaman yaslandım sevda dağına
Kerem gibi Aslıhanın ucundan (Oral, 1936:76)

dizeleri, yine Nurî'nin Ferhat ve Mecnun'a telmih yaptığı:

Ferhat Şirin deldi kayayı
Anın içün yaptırdı köşkü sarayı
Nuri Mecnun gibi bekler serâyı
Sultanlarda belki bir dane çıkar (Oral, 1936: 88)

biçimindeki deyişleri gibi Ceyhunî'nin:

Dilistân-ı aşka girmezden evvel
Çok Mecnun okudum imlâlar ile (İvgin – Yardımcı, 1996: 33)

Yârim bana Leyla ben ona Mecnun
Cefayı cevrine olmuşum meftun (İvgin – Yardımcı, 1996:41)

dizelerinde Leyla ve Mecnun'a yapılan telmihlerden sadece birkaçıdır.

Ali Berat Alptekin'in de belirttiği gibi Emrah'ın divan edebiyatında yaygın olarak görülen pervane-ateş arasındaki ilgiye:

Yanıp yakılmadan pervanelere
Ateşten olurdu imdat olaydı (Alptekin, 2004:93)

biçiminde telmih yapışı dikkat çekicidir. Bu telmih Emrah çıraklarından Nuri'de:

Var şem-i hicrine yandır ağyari
Yanan pervaneyi nâra düşürme (Oral, 1936: 52)

biçiminde ustaca yer almış, Emrah'ın önemli çıraklarından Gedaî de:

Şem-i bezm-i dilde bilmem yâ neler var yâ neler
İntizârım âteşiyle tutuşur pervaneler (Dağlı, 1943: 32)

ve:

Bunca gün âteş-i aşk ile yanarken yârim
Şem-i ruhsârını göstermedi pervânesine (Dağlı, 1943: 35)

biçiminde dizelere aktarmıştır.

Emrah'ın, Hz. Musa'ya yaptığı:

Cânını Musa gibi saldın tecelli şem'ine
Gönlünü pervane- veş yakdun sebebsüz nara ah (Karadağ, 1996:265)

biçimindeki telmih benzerleri aynı kolun usta âşıklarında da sıkça yapılmıştır. Bunlardan Ceyhunî'de görülen:

Çarmıha çakıldım aba ile ben
Çok muciz seyrettim İsa ile ben
Hemdem olup gezdim Musa ile ben
Tur'a çıktım yuzbın semalar ile (İvgin – Yardımcı, 1996: 33)

biçimindeki İsa'nın çarmıha gerilişi ile Musa ve Tur Dağı'na yapılan telmih ilginç örneklerdendir.

Emrah ve Emrah kolundaki âşıkların çoğu medrese öğrenimi de aldıklarından cahil bir âşığın bildiklerinden çok dini ve tasavvufi bilgilerle menkıbelere âşınadırlar. Bu bilgi, görgü ve diğer âşıklara göre oldukça fazla olan geniş kültürleri doğal olarak dizelerine de yansımış ve ilginç menkıbeler telmih sanatlarıyla dizelerde canlandırılmıştır. Bunlardan Tokatlı Gedaî'nin :

Meğer Harut u Marut'tan icazetli iki sahhâr
Bu ilm-i sihri istismale memur oldular tekrâr (Dağlı, 1943: 48)

Harut Marut olayına,

Tayin edemez zâtına bir menzil-i âli
Simurg gibi, evc-i semâlarda sudun (Dağlı, 1943: 69)

Halk arasında Anka kuşu olarak bilinen Simurg efsanesine,

Gelse Lokman dahi edemez timar
Merhem kabul etmez bu aşk yâresi (Dağlı, 1943: 77)

Lokman Hekim'e ve

Velâkin yürütmek cansız divarı
Hacı Bektaş Veli Hünkâr'a mahsus (Dağlı, 1943: 70)

biçimindeki söyleyişiyle Hacı Bektaş Veli'nin cansız duvara binip yürütmesi menkıbesine telmih yapışı bu görüşümüzün kanıtlarındandır.

Emrah ve Emrah Kolu'ndaki âşıklarda görülen söz varlığının zenginliğine saz gücü de katılınca, kolun saz ve söz gücünün cazibesine pek çok âşığın katılarak zengin bir âşık kolu oluşturmasının sırrı gözler önüne serilmektedir.

Bir dilin söz varlığının gelişmesinde ve geçmişle gelecek arasında köprü kurmasında sanatsal ürünlerin büyük bir katkısı vardır. Özellikle o dili, halkın duyuş düşünüşüne yaslayan halk şiirindeki kollar, hem bir geleneği temsil etmekte hem de onun gelişerek devam etmesinde önemli bir görev üstlenirler.

Bu çerçevede Emrah Kulu'nun Türkçenin gelişmesine ve dilimizin bir gelenek içinde sürmesine büyük bir katkı sağladığı düşünülebilir. Dil, âşıkta dile gelir, ama onu geleceğe taşıyan en önemli olgu, bir geleneğin devamıdır. Âşığın dile getirdiğine toplum ruh verir. Bu anlamda dile can verenle onu yaratan, sürekli bir birini etkiler.

Emrah'ın dilinde büyüyen, onun varlığında canlanan Türkçe bir akarsuyun kolları gibi dallanır, budaklanır. Sonra yeniden bir denize dökülür. İşte o deniz de bütün söz varlıklarıyla Türkçenin ta kendisidir.

KAYNAKÇA

1. Ali Berat ALPTEKİN, Palandöken'in Zirvesindeki Âşık Erzurumlu Emrah, Akçağ Yay. Ank. 2004

2. İ. Seçkin AYDIN, Tokatlı Nurî'nin Şiirlerinde Gelenek ve Halk Eğitimi Unsurları, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İzmir 2001

3. Muhtar Yahya DAĞLI, Bektaşi Edebiyatından Tokatlı Gedayî, Hayatı ve Eserleri, Maarif Kitaphanesi, İst. 1943

4. Eflatun Cem GÜNEY-Çetin Eflatun GÜNEY, Erzurumlu Emrah, Hayatı Sanatı Şiirleri, Maarif Küt. İst. 1950

5. M. Zeki ORAL, Tokatlı Âşık Nuri, Köy öğretmeni Basımevi, Ank. 1936

6. Hayrettin İVGİN – Mehmet YARDIMCI, Zileli Âşık Ceyhunî, Hayatı, Sanatı, Şiirleri ve Diğer Ceyhunîler, Ürün Yay. Ank. 1996

7. Metin KARADAĞ, Erzurumlu Emrah, Yaşamı, Sanatı, Şiirleri, 2. bas. Ayyıldız Yay. Ank. 1996

8. Çankırılı Ahmet TALAT, Âşık Tokatlı Nurî, Çankırı Mat. 1933

9. Orhan URAL, Dost Elinden Gelen Turna, Erzurumlu Emrah, Hayatı-Şiirleri, Hürriyet Yay. İst. 1976

10. Orhan URAL, Erzurumlu Emrah, Hayatı-Şiirleri, Özgür Yay. İst. 2. bas. 2000

11. Mehmet YARDIMCI, Özel arşivindeki cönkler

12. Mehmet YARDIMCI, Yaşamları, Sanatları ve Şiirlerinin Yorumlarıyla Âşıklarımız, Ürün Yay. Ank. 2009

THE ISSUES OF THE CRIME INFORMATION REGISTRATION IN THE REPUBLIC OF KAZAKHSTAN

KAZAKİSTAN CUMHURİYETİNDE CİNAYETLERİ KAYDETME ESNASINDAKİ KRİMONOLOJİK BİLGİLERLE İLGİLİ SORUNLAR

ПРОБЛЕМЫ, СВЯЗАННЫЕ С КРИМИНАЛОГИЧЕСКИМИ СВЕДЕНИЯМИ В ХОДЕ РЕГИСТРАЦИИ ПРЕСТУПЛЕНИЙ В РЕСПУБЛИКЕ КАЗАКИСТАН

Prof. Tölegen Muhtar ADİLBEKULİ*

Abstract

In this article, definition towards criminological information is presented on criminology, its reason and personal identity of the criminal. Further, information is communicated regarding the overall scientific and practical features which can orient criminological estimations and planning aiming at removing ambiguity and lack of information on basic structure and its subsidiary fields for criminological information-criminology. in the field of criminology. In addition, occasions are also to be focused on in connection with all the crime indicators as appeared in the statistics of murders targeting criminology. Because we should benefit from such information on these occasions so as to prevent them and protect potential criminals in the future. It is a fact that in some cases, even it is not illegal, some people may harm the society or a property or cause dangers but if a mentally ill person or a child acts illegally or indications of crime are insufficient, these are not recorded as a crime (Penal Code of Kazakhstan Republic Article-7). It is natural that such behaviors are not regarded to be included in the scope of crime category. This fact has been proved many times in theories but we are in the opinion that people should be informed accordingly for the appropriate organization of preventing crimes. Therefore, such cases are to be accepted as examples of crime indications in the statistics of crime, too. Under the circumstances, supplying

* Candidate Of Legal Sciences Al-Farabi Kazakh National University, Doctoral Candidate At Kazakh University Of The Humanities And Law

information in the mass media on such occasions will also help rise of the level of legal awareness of the people.

Key words: recording murders, criminal control, crime, law, statistical data

Özet

Bu makalede; suçbilimi, onun sebepleri ve suçu işleyenin şahsî kimliği hakkında kriminalojik bilgilerle ilgili tarifi sunuluyor. Ayrıca, kriminalojik bilgiler-suçbiliminin temel yapı ve parçaları konusundaki belirsizliği ve bilgisizliği yok edecek ve suçbilimi tahmini ve planlama doğrultusunda yönlendirilecek olan ilmi ve pratik niteliklerin bilgilerinin toplamı ortaya konmaktadır. Kriminolojik amaçlarda cinayet istatistiğine ait tüm suç belirtileri olan olaylar kaydedilmelidir. Çünkü, biz bu olaylar hakkındaki bilgileri onları önlemek, bunun içerisinde suçlu olabilecek şahsiyetlerden gelecekte zarar görebilecekleri koruma amacında kullanabilmemiz gerekir.Gerçek şu ki, bazı durumlarda kanuna aykırı gelmese de, cemiyete tehlike ve zararı dokunanın, belli bir nesneye zararı dokunmuştur, ancak yapısı (ruhsal hasta veya suç için sorumluluk taşıyacak yaşa ermemiş birisi yaptığında) veya suç belirtileri tam olmadığında (Kazakistan Cumhuriyeti Suç Kanunu, 7. madde) bunlar suç olarak kaydedilmiyor. Tabii, bu hareketlerin suç katagorisine girmeyeceği ortadadır. Çünkü bu mesele teoride defalarca ispatlanmıştır, ama suçu önlemenin elverişli organizesi için halk onlar hakkında haberdar olmalıdır diye düşünüyoruz. Bundan dolayı, bu olaylar da, suç istatiğinde suç emareleri olan olaylar olarak zorunlu şekilde görüntülenmelidir. Bu durumda, medya sayfalarında bu tür olaylar hakkındaki malumatları beyan etmek halkın kanuni bilinç seviyesinin yükseltilmesine de yardım eder.

Anahtar kelimeler: cinayetleri kaydetme, kriminal kontrol, suç, kanun, istatistik veriler.

The current dynamics of crime in the Republic of Kazakhstan gives rise to a valid concern. The negative tendencies of crime are especially visible in the economic affairs, organized crime, theft of property and drug business. These are the most alarming factors for the situation in the country said the Prosecutor-General of the RK R. Tusupbekov on the 29 of March, 2002 at the extended session of law enforcement bodies.

Crime control is one of the dimensions of the state legal policy of Kazakhstan. According to the Conception of Legal Policy of the Republic of Kazakhstan approved by the Presidential Decree # 949 dated 20 September, 2002 the priority shall be given to prevention and precaution measures, congruent responsiveness to the actual situation, improvement in dataware and analysis.

Criminological information is essential for the information support of crime prevention. This information enables to link numerous subjects of crime control,

especially those of management functions, into an effective system. The effective use of accurate criminological information is essential for:

- correct and precise analysis of crime rate, basic ratio of crime within certain territories;
- identification of causal conditions;
- elaboration of most effective preventive measures;
- well distribution of the capacities of law enforcement bodies, management and coordination of their work;
- assessment of the work of the structures involved in crime control activities;
- effective organization of crime foresight and preplanning work.

Crime registration is particularly important in initial stages of collecting criminological information. Scholars and politicians have repeatedly mentioned this issue [1]. S. E. Merzlyakov, for instance, outlines four stages of collecting criminological information in technical terms. The first step is the process of detecting and registration. The second step is primary information processing, meaning its categorizing and fusion in order to find the more consolidated indices of crime. The third step is individual analysis of the data and interpretation of the findings. And finally after statistic analysis is conducted, the forth step is the scientifically grounded decisions rendered for crime prevention and elimination of its causal conditions [2].

It is obvious that it is impossible to have complete and accurate information on character and nature of crime, its classification, the distinguishing features of the perpetrator and its causal conditions on the initial stage of crime registration. However this stage, in my view, is particularly important for initial process of collecting criminological information for the purpose of its further interpretation with the view of crime prevention. While an actual criminal act is registered, one may have an access to the information that could be useful for the further crime control measures, such as misdemeanours and administrative offences, as well as certain causal conditions such as drug addition, alcoholism, prostitution and transience. It is worth mentioning here that under the Criminal Procedure Code of the Republic of Kazakhstan when the investigating officers see crime encouraging conditions they have the right to submit the official recommendation to relevant state bodies, agencies and local administration and authorities so that they could take appropriate measures to eliminate them and other law violations. In other words, an on-duty officer has the right to submit the official recommendation immediately after an act of crime has been registered. The lack of the due control and readiness of individual administrators to fulfill these recommendations and undertake appropriate measures impede timely elimination of the crime causal conditions and notification of them to the investigating authorities. Moreover, the busyness of investigating officers and time shortage prevent the implementation of this valid norm of crime control. Therefore, to realize the principle of "processual economizing" the control functions over the fulfillment of the official recommendation shall be imposed on the administrative police within the

Department of Internal Affairs [3]. The latter are able to monitor and control the fulfillment process more effectively. A Eshanov argues that in the cases of more complicated issues or when the administrators are not able and willing to resolve the situation and execute the recommendation and fail to provide an appropriate response to the information provided by the Department, the information shall be conveyed to the governing institutions [4].

On the stage of the registration most of the crime information comes to the call center of a police control room on a 24-hour basis. Police control rooms are responsible for timely and effective response to the crime information to the Main Borough Internal Affairs Department. Under the current legislation of the Republic of Kazakhstan Criminal Investigations Agencies shall register and verify the information on completed or imminent crime and reach the decision within the earlier of three days (article 184 of the Criminal Procedure Code of the Republic of Kazakhstan). The crime information may be presented in oral and written form according to the Instruction for receiving, registering, accounting and consideration of the reports, complaints or any other crime information under the Order of the Prosecutor-General of the RK #106/6 dated 06.06.2000.

However most of the crime information is not registered and recorded in the statistical accounting and remains latent crime. The research conducted in Russia by V. V. Lunyev shows that the number of the registered crime is two - four times lower then the actual crime rate. A, M. Larin argues that the latent crime constitutes an objective law of criminology. There is always a slot between the time when the crime was committed and the time when it was recorded. For how long an actual act of crime is unregistered depends on several factors: its social danger, modus operandi, the discernibility or indiscernibility of its material costs, its impact, its severity and significance for the victim and witnesses. It also depends on the attitude of the law-enforcement personnel toward the maximum, minimum or optimum crime detection and registration rate [5].

In 2001, in the Republic of Kazakhstan the procurators detected and registered 2500 acts of crime which had not been registered before, more then 50 % of the cases were referred to court [6]. In the first half of 2002, 16709 violation of the register procedure were found, 982 notifications were not registered and 152 acts of crime were unaccounted [7]. According to Investigation Department of the Ministry of Internal Affairs of the Republic of Kazakhstan in 2001, 1005 personnel of the law enforcements bodies were brought to disciplinary responsibility for the violation of detection and recording procedures, among them 1005 law enforcements officers, 124 senior officers were called to account for refusal to institute criminal proceedings. In 2002 1034 officers were brought to miscellaneous responsibility [6].

Improper conduct of the duty such as disregard of the order and illegal prolongation of terms of consideration of crime notifications, holding the crime information from being accounted in order to increase the detection rate, unlawful refusal to institute criminal proceedings and other dereliction of duty garbles precise information about criminal situation, discredit the law enforcement

authorities in the eyes of the public, invalidates the results of their work and, therefore, impede the adequate measure of crime fighting. The review made by the Ministry of Internal Affairs of the Republic of Kazakhstan of stae of lawfulness indentified the primary grounds for refusal to institute criminal proceedings in 2001 as the lack of corpus delicti, nonoccurrence of event of crime, insignificance of endamagement, conciliation of parties. In fact, the decisions were prompted by rather different considerations such as incomplete case papers, incorrect determination of the nature of a crime or offense and the acts of the offender, deliberate underestimation of the value of the stolen property and others.

The breach of the crime registration procedure is the subject of numerous reports, statements, position papers and memorandums as well as the mass media publications. It is commonly known that the regular breach of registration procedure leads to the sense of impunity among both law enforcement personnel and criminals and, therefore, fosters further rise of crime rate. We argue here that these days each body and each officer involved in crime registration shall realize that the crime begins not from the moment of its commitment but from the moment of its record. If the crime is not registered, it does not exist, and therefore, there shall be no punishment and no justice. As professor D. S. Chukmaitov rightly remarked concealment of the action of crime is the factual permission to commit them [9].

The accuracy of the crime registration can be monitored through comparison of the records in the police log book with the data from other sources, for instance the medical facilities where they register the cases of treatment of bodily injuries, the correspondence about individual complaints as well as the correspondence with government offices and institutions, organizations, businesses and enterprises which may contain unregistered crime information.

The significant improvement the system of registration and accounting of crime can be achieved, in my view, by two major steps. From one hand, it is essential to pass the Law on " Government Legal Statistics and Special Recordkeeping" stipulating that the government legal statistics shall be based on the number of crime notifications received in each precinct station or law enforcement body not on the number of criminal proceedings instituted. Unless we have an effective mechanism to reveal the real crime situation in the country, we can not expect any good results in crime prevention and crime fighting. From the other hand, we shall significantly increase the level of public awareness and its inclusion into the process of crime prevention. Professor V. I. Kudryavtzev believes that the prophylactic among the public can have two objectives: firstly, in terms of victimology it is to reduce the number of potential victims, secondly, it is to create the atmosphere of zero tolerance towards crime and criminals and voluntary assistance to law enforcement institutions [10].

It is necessary to make organized and meaningful propaganda in state and private organizations and institutions by the means of mass media in order to increase the social awareness of the public and its inclusion into crime prevention and crime fighting and to encourage them to notify the law enforcement agencies

about crime so that the latter could have complete and accurate crime information. It is also essential to improve the practice of crime notification registration and consideration by the law enforcement institutions. The managers at the enterprises and organizations should regularly articulate before their personnel the importance of timely notification to the law enforcement agencies of all offences and illegal activity they are familiar with. Moreover, it is crucial to guarantee the observance of lawfulness as soon as the crime notification is received by law enforcement agencies in order to build confidence among general public who must see the real, irreversible mechanism of operational response to each crime notification, which creates all necessary condition for implementation of the principle of inevitability of punishment.

Statistics on crime which became generally available from 1989, does not constitute the secret of state as it used to yesterday. In this context, there should be well established relations between the research legal and criminology institutions and legal, economic, demographic, medical data subjects so that the research work could be more relevant in terms of practice. In this context, I agree with the legal scholar A. Eshanov who stated the necessity to establish in the republic a national research center which would focus on the issues of crime prevention [11]. The idea itself is not a unique one: there was a similar institution in the USSR All-Soviet Union Institute which studied the origin of crime and means of its prevention and made a great contribution to the development of criminology.

The effectiveness of crime prevention system as a priority dimension of crime fighting depends not only on information support, is should be based on solid regulatory-legal, material and financial, managerial and personnel grounds with significant methodological and scientific sustention and the arsenal of propaganda. The combination of all above mentioned factors is the necessary condition for success in crime prevention and crime fighting.

LITERATURE

1. Volınskiy V.A., Rıjakov A.P. «Priem i reqistraüiə zaəvleniy (soobheniy) o prestupleniy - vajnaə qarantiə zakonnosti» Öridiçeskiy mir. 2002.№2. s.47-49.

2. Merzləkov S.G. İnformaüionno - analitiçeskoe obespeçenie profilaktiki pravonaruşeniy v qorrayorqanax vnutrennix del Dis….k.ö.n. M., 1998. s. 106.

3. Ospanov S.D. Konüeptualğnaə determinirovannostğ realizaüii prinüipa proüessualğnoy gkonomii v uqolovnom proüesse Preduprejdenie prestupnosti. 2002.№1. s.24-26.

4. Ehanov A.E. O nekotorıx aspektax deətelğnosti orqanov vnutrennix del Respubliki Kazaxstan po profilaktike qruppovoy prestupnosti nesoverşennoletnix Preduprejdenie prestupnosti, 2002. №1, s.23.

5. Larin A.M. Prestupnostğ i raskrıvaemostğ prestupleniy Qosudarstvo i pravo, 1999. №4. s.86.

6. Nazarbaev N.A. Zakonoposluşanie i pravoporədok - osnova naşey stabilğnosti Kazaxstanskaə pravda. 30.03. 2002.

7. Lakpaev Z.S. Kontrolğnaə deətelğnostğ orqanov pravovoy statistiki v obespeçenii realğnoqo uluçşeniə uçetno-reqistraüionnoy i statistiçeskoy disüiplinı Zakon i vremə. 2002.№4. s.22

8. Obzor MVD RK «O sostoənii zakonnosti uqolovnıx del» za 2001 qod.

9. Çukmaitov D.S. Neotvratimostğ otvetstvennosti v sisteme borğbı s prestupnostğö Pravovaə reforma v Kazaxstane . 2002. №3 (16). s.46.

10. Kudrəvüev V.İ. Populərnaə kriminoloqiə M., 1998. s.149.

11. Ehanova A.O nekotorıx aktualğnıx problemax borğbı s prestupnostğö Pravo i qosudarstvo.2001.№2. s.39.

Kıbrıs Yöresine Ait Bir Ağıt: "ARAP ALİ" VE VARYANTLARI

A Lament Of Cyprus Region: ARAB ALİ AND VARIATIONS

Причитание С Кипра: «АРАР АЛИ» И ЕГО ВАРИАНТЫ

Şevket ÖZNUR*

Özet

Bu makale, 1943 yılında Kıbrıs'ın Mağusa şehrinde İngiliz askerleri tarafından öldürülen Arap Ali için yakılan ağıtın metin incelemesini içermektedir. Bu ağıt yıllarca halkın dilinde türkü olarak çalınıp söylenmiş ve o kadar beğenilmiştir ki onun Kerkük'te ve Anadolu'da da çeşitli varyantlarına rastlamaktayız. Nitekim bu varyantların hem öyküsü hem de mukayeseli incelemesi ile benzer ve farklı yönleri değerlendirilmiştir. "**Yorum-inceleme-değerlendirme"** çerçevesinde ele alınan incelememizde yöresel folklorik özellikler de tespit edilmeye çalışılmıştır.

Anahtar sözcükler: Türkü, ağıt, Arap Ali, varyantlar.

Abstract

This article is about the research of the lament text lamented for Arap Ali who was killed in 1943 in Famagusta, Cyprus by English soldiers. This lament was sung among people so many times that we encounter(can see) its different variations in Kerkük and Anatolia. As a matter of fact the story, the contrastive analyis and similarity and difference of these variants have been evaluated. Besides interpretation, research and evaluation inthe frame of literature and language evaluation, local folkloric characteristics have been tried to make firm.

Key words: Folk songs, lament, Arab Ali, variations.

* Yakın Doğu Üniversitesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölüm Başkanı Vekili/KKTC

Giriş

Türküler ve öyküler bazen seyahate çıkıp, bazen il il bazen de ülke sınırılarını aşarak dolaşmaktadırlar. Bir yerde dinlediğimiz bir türkü veya bir öykü, her an bir başka yerde karşımıza çıkabilmektedir. Türkü; hoyrat, mani, atasözü, masal, efsane gibi folklorik değerlerin seyahatine sıkça rastlamak mümkündür.

Türkülerin ve öykülerin bu yolculuğu bazı insanları şaşırtmakta, bazen de inanılmaz hayretlere düşürmektedir. Halbuki konu incelendiğinde görülecektir ki, tarih boyunca savaş, askerlik, zorunlu iskân, ekmek parası gibi çeşitli nedenlerle bir yerden bir yere giden insanlarla birlikte türküler ve öyküler de göç etmişlerdir. Bu nedenle aralarında yüzlerce hatta binlerce kilometre mesafe bulunan değişik illerde aynı türkülere veya bir benzerlerine rastlamak mümkün olabilmektedir. Çoğu zaman da türkü ve öykünün kalıbı aynı kalmakta, türküde geçen isimler ve yer adları değişmektedir. [1]

Akdeniz'in doğusunda yer alan Kıbrıs'ta Kıbrıslı Türkler arasında dilden dile dolaşan bir ağıt olan "Arap Ali Ağıtı" da, Ada sınırlarını aşarak, deniz aşırı yolculuğunu gerçekleştirip; başka ülke ve yörelerde varyantları ortaya çıkmıştır. Yakın geçmiş bir tarihte yer almış olan Arap Ali olayı ve ona yakılan ağıtı anlatmaya geçmeden önce; Kıbrıs Türk toplumundaki ağıt geleneğine kısaca bir göz atalım.

Fethedildiği 1571 yılından bu yana adada yaşayan Kıbrıslı Türkler, hem yaşadıkları coğrafyadan hem de adaya Anadolu'dan gelip yerleşen soydaşlarının kültürlerinden önemli ölçüde etkilenmiştir. Tekkelerin, o dönemlerden yakın geçmişimize kadar varlığı, bu Tekkeler'de yapılan ağıt türündeki müziklerin (Mevlevi-Sufi Müziği vb.) Kıbrıslı Türklerin müzikal kültürlerinde yer aldığını ve bu kültürün, daha sonraları geleneksel Türk müziğinin adada kurumsal olarak 1900'lü yıllardan başlayıp yoğunluk kazandığını görüyoruz. Böylesi geleneksel tınılarla yoğrulan Kıbrıs Türk toplumunda "ağıt", "türkü" gibi formların gelişmesi de kaçınılmazdı. Ağıt türüne bakıldığında şu yapısal özellikleri görüyoruz.

Bu konularda önemli araştırmalar yapan Ali Öztürk, bir ağıtın söylenebilmesi için aşağıdaki şartların bir arada ve bir bütün olarak bulunması gerektiğini belirtir:

"1- Ölümün trajik bir olay içerisinde meydana gelmesi

2- Ölen kişinin (kadın veya erkek) mutlaka bazı özelliklere sahip olması

a) Çevrenin ve akranlarının sevgi ve takdirini kazanması

b) Seçkin bir kişiliğe sahip olması"[2]

İşte Ali Öztürk'ün de "ağıt" tanımlamasında yer verdiği birinci madde olan *"Ölümün trajik bir olay içerisinde meydana gelmesi"*, ***Arap Ali Ağıtı*** ile bire bir denk düşmektedir. Temelde hüzünlerin dile getirildiği bir araç olarak kullanılan ve Kıbrıs Türklerinin sosyal-kültürel yaşamında yer alan Ağıt geleneğinin varlığı, yaşanan olayların günümüze kadar ulaşabilmesinde bir köprü vazifesi görmektedir. Günümüzde bu konular üzerine yapılan araştırmalarla, Kıbrıs Türk Ağıt Gelene-

[1] Salih Turhan/Abuzer Akbıyık/S. Sabri Kürkçüoğlu, s: 11, 2003.

[2] Öztürk, s. 383, 1986, İslâmoğlu- Öznur, s. 7, 2006.

ği'nde yer alan olayların detayları daha da belirgin hâle bürünmektedir. Kıbrıslı Türklerin, müziklenmiş şekilde, yani "türkü" formatına sokularak dilden dile dolaşan, kulaklarda yer eden ilk ağıt-türkü ise, 1894 yılında Kıbrıs'ın güneyinde yer alan şehirlerden Limasol, eski söyleniş biçimiyle Leymosun'da vuku bulan bir sel felâketini konu almaktadır. Bu ağıt-türkü; ***"Hanaylar Yaptırdım Döşedemedim"*** ismiyle bilinen Kıbrıs ağıt-türküsüdür.

Kıbrıslı Türklerdeki ağıt, genelde, *Destan* adı ile söylenen veya bilinenlerin özelliğinin de ağıt olduğunu vurgulmakta yarar var. *Destan* adı verilmeden yazılmış manzumelerden tespit edilebilen birkaç "ağıt"a, şu örnekleri verebiliriz : *"Tosun'a Ağıt"*, *"Saydam'a Ağıt"* ve *"Nazım Bey Ağıtı"*[3]

Bu ağıtlarımız yanında *"Doktor Behiç"* ve *"Halid Arab"* destanlarının da aslında birer ağıt olduklarını, vurgulamak isterim. [4]

Üst başlıklarıyla değindiğimiz ağıtlarımızın ya da aslında birer ağıt olan, fakat yazılı kayıtlarda *destan* olarak geçen bu kültür ürünlerimizin melodik yapıları, ne yazık ki günümüze kadar gelememiş, büyük çoğunluğu unutulup gitmiştir.

Kıbrıslı Türklerin "ağıt" geleneği içerisinde, günümüze kadar ulaşmış ve tıpkı "***Hanaylar Yaptırdım Döşedemedim"*** ağıtı gibi popüler hâe gelmiş bir ağıdımız da ***"Arap Ali"*** ağıtıdır. Bu ağıtın en önemli özelliklerinden biri, Kerkük varyantının da var olmasıdır.

Şimdi bu ağıt-türkümüzün metin tespitine ve **yorum-inceleme değerlendirmesine** geçelim.

Arap Ali

Meyhaneden çıgdım sağ selâmed
Yan tarafıma bagdım kobdu gıyamed
Yan tarafıma bagdım kobdu gıyamed

Uyan Alim uyan
Uyanamaz olduŋ
Yeni gamalara
Dayanamaz olduŋ

Meyhaneye girdim üş gonyag işdim
Düşmannarı gördüm gendimden geşdim
Yedi süngü yedim sekizde düşdüm
Uyan Alim uyan
Uyanamaz olduŋ
Yeni gamalara
Dayanamaz olduŋ

[3] Yorgancıoğlu M. Oğuz, s. 406-407, 2000.
[4] Bağışkan, Tuncer, , s. 342-344, 1997.

Meyhaneden çıgdım yan basa basa
Ciyerlerim döküldü gan kusa kusa
Ölümüme sebep oldu Mağusa
Uyan Alim uyan
Uyanamaz olduŋ
Yeni gamalara
Dayanamaz olduŋ

Kaynak kişi: Mahmut İslâmoğlu

Doğum tarihi ve yeri: 1 Mart 1934, Limasol

Kaynak kitap: *Kıbrıs Türküleri ve Oyun Havaları, Lefkoşa 1979.*

Mesleği: Emekli öğretmen, müdür.

Türkünün derlendiği kişi: Limasollu Zehra İbrahim İbrahim

1. 1. yorum-inceleme-değerlendirme

Burada verilen metin, "**ağıt-türkü**" türünde bir eserdir. Türkü, uzunlu kısalı dizelerden meydana gelmiş olup kafiye örgüsü,

----------a
----------a
----------a

----------b (Nakarat)
----------b
----------c
----------b
----------d
----------d
----------d

----------b (Nakarat)
----------b
----------c
----------b
----------e
----------e
----------e
----------b (Nakarat)
----------b
----------c
----------b

tarzında düzenlenmiştir; uzun dizeler 11'li, nakarat ise 6'lı hece ile oluşturulmuştur.

Türküyü yaratan olayın kahramanı Arap Ali, Limasol'un Arnavut Mahallesinde oturan zenci Arap Mahmut Efendi ile beyaz ırktan Hatice Hanımın oğludur.

Arap Ali'nin bir erkek iki de kız kardeşi var idi. Günümüzde hepsi rahmete kavuşmuştur.

Arap Ali, oldukça mert ve cesur bir Türk gencidir. O, yemeyi ve içmeyi seven birisiydi. Olayın geçtiği gün, Mağusa'da gümrükteki işini bitirip biraz eğlenmek amacıyla bir meyhaneye gider ve içmeye başlar. İngiliz askerleri de aynı meyhanede içki içerken Arap Ali'ye sataşırlar ve bu yüzden aralarında kavga çıkar.

Kavga esnasında Arap Ali'nin İngiliz askerlerinden sekiz süngü darbesi aldığı ağıttan anlaşılmaktadır. Yere yığılan Ali, hemen orada can vermiştir. Cenazesi memleketi olan Limasol kentine getirilmiş ve kılınan cenaze namazından sonra Türk kabristanlığına defnedilmiştir. Bu genç ve yiğit delikanlının ölümü o yörede öylesine etkili olmuştur ki adına ağıtlar yakılmış ve bestelenmiştir. Böylece bu "ağıt-türkü", günümüze kadar gelmiş, sürekli okunmuş ve söylenmiştir. Mahmut İslâmoğlu, kendisiyle ile yaptığımız 13 Temmuz 2009 tarihli söyleşide Arap Ali türküsünün söylemede becerisi bulunan Hüseyin Rızkı Bey'e ait olmasının kuvvetle muhtemel olduğunu dile getirmiştir.

Öte yanda türkünün yukarıda sunulan orjinal metni dışında üç varyantı daha bulunmaktadır.

1. 2. varyant I:

Bu türkünün varyantlarından biri Sonay Kuyucuoğluları'na ait olup aşağıda derlediğimiz biçimdedir:

Bohcamı aldım çıktım, karım dedi gitme.
Ya gelirim ya gelmem sakın merak etme.
Meyhaneye vardım üç gonyak iştim,
Düşmanları gördüm gendimden geçtim,
Yedi süngü yedim sekizde düştüm.

Uyan Arabalim uyan uyanmaz olduŋ,
Yediğiŋ süngülere dayanamaz olduŋ. . . [5]
Meyhaneden çıktım yan basa basa
Ciğerlerim döküldü gan kusa kusa
Beni canımdan etti ah o Mağusa

Mağusa deŋizi limandır liman
Yedi mil açığında yatırım aman
Ağlarım inlerim yok mudur duyan

Selâm edin anneme kına yaksın eline
Ali'sin öldürdüler vadı geldi yerine
Üç çocuğum var benim alsın gendi evine
Seniha'mı göndersin geri gendi köyüne

[5] Bu dize zaman zaman,
"Yedi süngü yarasına dayanmaz olduŋ. " biçiminde karşımıza çıkmaktadır.

Bu varyantta biraz sitemkâr ve insafsızca dizeler yer almaktadır. Özellikle son bendin ilk dizesindeki: "Selâm edin anneme kına yaksın eline" deyişi ile onu izleyen, "Ali'sini öldürdüler vadı geldi yerine" sözleri sanki kız ile ailesi arasında bir anlaşmazlık olduğu izlenimini veriyor.

Bu varyantta ilk bakışta şekil değişikliği dikkati çekmektedir. Her bentteki dize sayısı değişikliği yanında bendler arasındaki kafiye örgüsü de farklı bir yapıda karşımıza çıkmaktadır.

Kafiye örgüsü esas metne göre farklı olup şu şekilde düzenlenmiştir.

----------a
----------a
----------b
----------b
----------b

----------c
----------c
----------d
----------d
----------d

----------e
----------e
----------e

----------f
----------f
----------f
----------f

Aynı farklı düzeni hece yapısında da görmekteyiz. Birinci kıta'nın ilk iki dizesi 7+6= 13'lü, diğer üç dizesi 6+5=11'lidir. İkinci kıta 13, 13, 11, 11 hecelidir. Üçüncü kıta 11, 12, 11 hecelidir. Dördüncü kıta: 14 hecelidir.

1. 3. varyant II:

Bu varyant, İngiliz arşivlerinden temin edilen metindir. Söyleyeni belli değildir. Bu varyantın bir özelliği Mahmut İslâmoğlu'nun Zehra İbrahim İbrahim'den 1970'li yıllarda derleyip sonradan Yımaz Taner'in bestesini kayda alıp birlikte 1979 yılında yayınlamış oldukları ve yukarıda esas metin olarak verdiğimiz *"Kıbrıs Türküleri ve Oyun Havaları"* adlı kitapta yer alan örneğine en yakın olan varyant olmasıdır. Bu varyant ise şöyledir:

Mağusa Limanı Limandır

Mağusa limanı limandır liman (aman aman)
Beni öldürende yoktur din iman

Uyan Alim uyan
Uyanmaz olduŋ
Yedi bıçak yarasına
Dayanmaz olduŋ

İskeleden[6] çıktım yan basa basa (aman aman)
Mağusa'ya vardım gan kusa kusa

Uyan Alim uyan
Uyanmaz olduŋ
Yedi bıçak yarasına
Dayanmaz olduŋ

Ölür oldum hey hey bak neler oldu(aman aman)
Elbiselerim de gan ila doldu

Uyan Alim uyan
Uyanmaz olduŋ
Yedi bıçak yarasına
Dayanmaz olduŋ

Ma[ğ]usa Limanı'ndan aldılar beni (aman aman)
Üç mil uzağına attılar beni
Kâfir İngilizler vurdular beni

Uyan Alim uyan
Uyanmaz olduŋ
Yedi bıçak yarasına
Dayanmaz olduŋ

Öte yanda bu varyant, 2008 yılında Türkiye'nin önde gelen ses sanatçılarından Selda Bağca'nın "Güvercinleri de Vururlar" adlı albümünde "Magusa Limanı" olarak yer almış bulunmaktadır.

Bu varyantın kafiye örgüsü

----------a

----------a

----------a

[6] İskelebaşı anlamındadır. İskele kenti değildir.

----------d
----------d
----------d

----------b Nakarat
----------b
----------c
----------b

----------e
----------e
----------e

----------b Nakarat
----------b
----------c
----------b

eşleme tipi olarak karşımıza çıkmaktadır. Vezin 6+5: 11'li olarak asıl metne uyum göstermektedir.

1. 4. Ağıtın bir varyantı da Kerkük Türkleri arasında mevcuttur.

Kerkük varyantı Suphi Saatçi[7] tarafından derlenmiş, yöresi Irak-Kerkük olarak belirtilen ***"Meyhanaya Girdim"*** ağıt başlığıyla belgelenen bir ağıt. Konusu şöyle dile getiriliyordu:

Cinayete kurban giden bir gencin feryatlarıdır bu türkü. Aslen Kıbrıs kökenli olduğu düşünülen türkünün yayılarak Kerkük'e kadar geldiği düşünülmektedir. Kıbrıs'ta İngiliz askerlerince bıçaklanarak öldürülen delikanlının, Kerkük'te uzun hava olarak yakılan ağıtı bugüne ulaşmıştır. İçki içtiği için kendisine saldıranlarla baş edemeyen delikanlı, hiç değilse oradan uzaklaşıp kurtulmak istemiş. Ama onca bıçak darbesine can mı dayanır? Hem yerinden hem canından olmuştur.

Bu "ağıt"ın sözleri şöyle:

1.

Meyhanaya girdim üç konyağ iştim
Düşmanlarım görüb kendimden geşdim
Yeddi bıçak yedim sekkiz de düşdüm
Oyan Alım oyan oyanmaz oldum
Yeddi bıçak yarasına dayanmaz oldum

[7] Bk. Ata Terzibaşı, *Kerküt Hoyratları,* İstanbul 1945.

2.

Meyhanadan çıkdım yol basa basa
Kül oldu ciğerim kan kusa kusa
Meni yardan edeni zalım Mağusa
Oyan Alım oyan oyanmaz oldum
Çok işdim serhoş olub kaçamaz oldum

Ata Terzibaşı'nın özel arşivi olan, 1959 tarihli ve Pakistan baskısı 78 devirli taş plakta, türküyü, A. Küzecioğlu seslendirmekteydi. Bazı dizelerin yerleri değişse de, bazıları birebir denk düşmekteydi. Örneğin; Kıbrıs'ta bu ağıt'ta; "Meyhaneden çıkdım yan basa basa" denilirken, Kerkük Hoyratları bunu "Meyhanadan çıkdım yol basa basa" şeklinde seslendiriyorlar. Bir örnek daha vermek gerekirse; Kıbrıs'taki versiyonunda " Yeni gamalara dayanamaz oldun" denilirken, Kerkük Hoyratları bunu "Yeddi piçak yarasına dayanmaz oldum" şeklinde yorumluyorlardı.

Kerkük'te okunmakta olan Arap Ali Ağıtı, Kıbrıs'takine çok fazla benzemektedir. Farklı olarak, Kerkük'tekinde oraya özgü ağız özellikleri belirgindir.

1. 4. Bu türkünün sözlerinin bir benzeri ***"Mezarımın Taşı Urfa'ya Karşı"*** adlı bir Urfa türküsünde geçiyor. Türkünün hikâyesi de şöyle; Urfalı Zeki, genç ve yakışıklı biridir. Müzik âlemlerini ve eğlenceyi sever. Zaman zaman da saza eğlenmeye gider. Gönül ferman dinlemez. Urfalı Zeki sazda çalışan bir kadına tutulur. Urfa'da kalan kadın, bir müddet sonra Urfa'dan, Antep'e gider. Antep'te çalışırken Musa isminde bir Antepli ona tutulur ve sahip çıkar. Bunu duyan Zeki, Anteb'e gider, sevdiği kadın yüzünden Antepli Musa ile tartışır ve kavga eder. Kavga sırasında Antepli Musa, Zeki'yi kama ile öldürür. Genç ve yakışıklı Urfalı Zeki'nin ölümü Urfalıları üzer, bunun üzerine bir türkü yakılır. [8]

Meyhaneden çıktım yan basa basa
Ciğerim delindi kan kusa kusa
Beni vuran zalım Antepli Musa

Ağlama sen garip anam bu işler olur
Beni vuran zalım Allahı'ndan bulur
Neneyle neneyle Zeki'm neneyle
Cenazem gidiyor kalk şivan eyle"[9]

[8] Bu ağıttın ve olayın bir benzerini Yusuf Ziya Ortaç'ın 1919 yılında yazmış olduğu "Binnaz"adlı oyunda görmekteyiz. Binnaz, Lâle Devri'nin fettan kadınları arasında en çok ün almış olanlarındandır. Ününü bu şöhretini uzaklardan işiten, Rumeli paşalarından birinin oğlu Hamza onu görmeye Tuna kıyılarından İstanbul'a gelir. Binnaz'ın Efe Ahmet isminde bir sevgilisi vardır. Efe Ahmet, Hamza'yı bir hücumdan kurtarmıştır. Karşılaştıkta bir, kahvede vuruşmaya karar verirler, oysa o sıralarda böyle kavgaların ölümle cezalandırılacağı ilân edilmiş bulunuyordu. Efe Ahmet, Hamza'yı yaraladığı için bu cezaya çarpılacaktır. Hamza, bir zaman hayatını kurtaran Efe Ahmet olduğunu, verdiği hatıradan tanır ve dedesinin hatırı için, Ahmet'in affı hakkında bir emir alır. Bunu nefsine ağır bulan Efe Ahmet, kurtarma emrini yakar ve kendini aramaya gelen cellâtlara teslim olur.

[9] Salih Turhan/Abuzer Akbıyık/S. Sabri Kürkçüoğlu, s: 14, 2003.

1. 5. Sadece Urfa yöresinde Arap Ali Ağıt'ının sözlerine benzer sözler, türküler söylenmemiş. Bir başka benzeri de Afyon'a bağlı "Sandıklı"da dile getirilmiş. Develioğlu Asım tarafından derlenen türkü ***"Karakoldan Çıktım"*** adıyla yer almaktadır. Beş dörtlükten oluşan türkünün ilk dörtlüğü önemli benzerlikler taşımaktadır. Sözleri şöyle:

KARAKOLDAN ÇIKTIM

Karakoldan çıktım yan basa basa
Ciğerlerim koptu kan kusa kusa
Beni vuran oğlan Konyalı Musa
Konyalı Musa. . .
. . . . . [10]

Gerek Antep'ten, gerekse Urfa'dan verilen örneklerin ilk kıtaları Kıbrıs'takine çok yakındır. Dikkat edildiğinde, Urfa'da söylenen Türkü ile Afyon'da söylenen Türküde geçen isimler aynı; Musa. . .

1. 6. Anadolu'da Arap Ali Ağıtı'ndan esinlenerek üretilen türküler gerçekten çeşitlilik göstermektedir. Bu kez de Kıbrıs Adası'na çok yakın olan ve 1878, 1914, 1917 ve özellikle 1923'ten '40'lara kadar Kıbrıs'tan Anadolu'ya yapılan yoğun Kıbrıslı Türk göçlerinin uğrak ve yerleşim yerlerinden biri de Silifke idi. Cavit Erden tarafından derlenen ve yöresi Silifke olarak gösterilen bölgeden vereceğimiz örnek ***"Zeytin Dağları"*** adını taşıyor. Özellikle orijinal ***Arap Ali Ağıtı***'mızdaki nakarat bölümleri bozulmadan kullanılmış buna ek olarak en ilginç yanlardan biri de söz konusu türkü'de yer alan mısralarda, yine Kıbrıs Türk toplumunun bağrından doğan ve Kıbrıs Türk Ağıt Geleneği içerisinde müziklenmiş şekliyle bir "ilk" olarak anılan ***"Hanaylar Yaptırdım Döşedemedim"*** ağıt-türkümüzden de alıntıların yapılmış olmasıdır. İşte sözleri:

ZEYTİN DAĞLARI

Zeytin dağlarında tabakam kaldı
Dört yanıma baktım, karakollar aldı
Ali'm kırk kişiden bir haber aldı

Uyan Ali'm uyan, uyanamaz oldun
Keskin kamalara dayanamaz oldun

Odalar yaptırdım bir uçtan bir uca
İçinde yatmadım üç gün üç gece

Uyan Ali'm uyan, uyanamaz oldun
Keskin kamalara dayanamaz oldun [11]

[10] Öztelli, Cahit, s. 449, 2002.
[11] A. g. e, s. 547.

1. 7. Bu kez Afyon'dan Aydın'a geçiyoruz. İbrahim Çilingir tarafından derlenen türkü ***Arap Ali*** ağıtının ilk kıtasıyla çok benzeşir bir isme sahip: ***"Isparta'dan Çıktım"***. . . sözlerine bir bakalım:

Isparta'dan çıktım
Başım selâmet
Çivril köprüsüne gelince
Koptu kıyamet

Çoluğum da çocuğum da Demir Efem sana emanet
Güpe gündüz artıyor benim kederim
Ağlama anam dalburuş kuşak
Candarmaları süngülü

Isparta'dan çıktım
Dalburuş kuşaklı
Ülfet Beyin candarmaları
Süngülü, bıçaklı [12]

1. 8. Son örneğimizde ise Anadolu dışına çıkıyor ve Rodop'a uzanıyoruz. Rodop; Batı Trakya Türklerinin yoğun olarak yaşadıkları ve Yunanistan'ın kuzeyinde bulunan bir bölge. [13]

Bu bölgede ***"Çanakkale İçinde. . . "*** türküsünün ***"İstihkâmın İçinde"*** ismiyle söylendiği görülüyor. Altı dörtlükten oluşan türkünün 2 dörtlüğü, Arap Ali Ağıtımızdaki sözlere yakın benzerlikleri çok ilgi çekmektedir. Özellikle **"Meyhaneden..."** kelimesi değiştirilip **"İstihkâmdan"** şeklinde yorumlanmaktadır. İşte söz konusu 2 dörtlük:

İSTİHKÂM İÇİNDE

. . . . .
. . . . .
. . . . .
İstihkâmdan çıktım yan basa basa
Ciğerlerim çürüdü kan kusa kusa
Of gençliğim eyvah
Eyvah, yandı ya dünya

İstihkâmdan çıktım başım selamet
Selanik'e ermeyince koptu kıyamet
Of gençliğim eyvah
Eyvah, yandı ya dünya
. . . . . [14]

[12] a. g. e, s. 548.
[13] Vikipedia. org/wiki/Rodop

Sonuç:

Toplumlarda her ne maksatla olursa olsun; ister ekonomik, ister savaş, isterse ailevî özel durumlar neticesinde gerçekleştirilen göçler, göç edenler tarafından sadece bedenleri değil, yoğruldukları kültürleri, benliklerindeki geçmişi ve dillerindeki türkülerle, manilerle, ninnilerle de göç etmektedirler. Böyle olunca da türkü örneğinde olduğu gibi hoyrat, mani, atasözü, masal, efsane gibi folklorik değerlerin de seyahatine sıkça rastlamak mümkün olmaktadır, Limasol'dan çıkıp denizleri aşan ***Arap Ali*** ağıtımız gibi.

KAYNAKÇA

Artun, Erman, Türk Halk Edebiyatına Giriş, Kitabevi Yayınları, 2004, İstanbul.

Bağışkan, Tuncer, Kıbrıs Türk Halkbiliminde Ölüm, KKTC MEKG ve Spor Bakanlığı, Yayını. 1997

İslâmoğlu Mahmut, Taner Yılmaz, Kıbrıs Türküleri ve Oyun Havaları, Lefkoşa 1979.

Salih Turhan/Abuzer Akbıyık/S. Sabri Kürkçüoğlu, Notalarıyla Türkülerimiz ve Hikâyeleri, Alfa Yayınları, Ekim 2003, İstanbul.

Ortaç, Ziya Yusuf, Yaşamı-Sanatı-Yapıtları, Engin Yayınları, İstanbul, 1997.

Öznur Şevket, İslâmoğlu Mahmut, Kıbrıs Rum Halk Edebiyatı'nda Türkler İçin Yakılan Ağıtlar, C. I, Mart 2006, Kıbrıs.

Öztelli, Cahit, "Evlerinin Önü-Türküler", Özgür Yayınları, İstanbul 2002.

Öztürk, Ali, Türk Anonim Edebiyatı, Bayrak Yayınları, 1986, İstanbul.

Terzibaşı, Ata, Kerküt Hoyratları, İstanbul 1945.

Yorgancıoğlu M. Oğuz, Kıbrıs Türk Folkloru duydum-Gördüm-Yazdım, kendi yayını, 2000

Vikipedia. org/wiki/Rodop

[14] Öztelli, Cahit, s. 834. 2002.

ARAZ HÖVZƏSİNİN ƏSAS İQLİM ÜNSÜRLƏRİNİN ƏRAZİDƏ PAYLANMA XÜSUSİYYƏTLƏRİ (İRAN ƏRAZİSİNDƏ)

ALLOCATION OF MAIN CLIMATIC CHARACTERISTICS ON THE ARAZ BASIN (WITHIN THE TERRITORY OF IRAN)

ХАРАКТЕР РАСПРЕДЕЛЕНИЯ ОСНОВНЫХ КЛИМАТИЧЕСКИХ ПОКАЗАТЕЛЕЙ НА БАССЕЙНЕ АРАКС (В ПРЕДЕЛАХ ИРАНА)

Mir Mahmood HOSSEİNİ* - Gita EİNOLLAHİ*
Mir Mohammad HOSSEİN*

Özet

Bu makalede; İran'ın Araz havzası bölgesinde asıl iklim değişiklikleri tahlil edilmektedir. Hava sıcaklığının ve atmosfer yağışlarının arazi üzerinde dağılımının araştırması gösteriyor ki; havanın sıcaklığının yükseklik rakımına bağlı olarak azalması anlamlıdır. Yağışlar ise yüksekliğe göre artmaktadır. Ancak bu artış, bütün arazi için aynı değildir. Yerel özelliklerin etkisi ile bir çok bölgelerde bu büyük ölçüde bozulmaktadır.

Anahtar kelimeler: İran, Azerbaycan, Araz, iklim değişiklikleri, yağışlar.

Summary

In this paper allocation of main climatic characteristics on the Araz basin within the territory of İran has been analyzed. The reduction of the temperatures

* İslamic Azad University, pars abad Moghan Branch/IRAN
* İslamic Azad University, pars abad Moghan Branch/IRAN
* İslamic Azad University, pars abad moghan Branch/IRAN

and increasing of the perspirations within the whole territory were observed. However, in some cases these allocations were disturbed by local factors.

Key words: İran, Azərbaijan, Araks, climate changes, perspirations.

Araz hövzəsinin əsas iqlim ünsürlərinin təhlilini aparmaq üçün baxılan ərazidə yerləşən hava temperaturu ölçülmüş. 12 meteoroloji stansiyanın və atmosfer yağıntıları ölşülmüş. 47 məntəqənin məlumatlarından istifadə edilmişdir. Bütün ərazi üzrə temperaturun şaquli paylanması mənfi reqressiyaya malikdir və hündürlükdən asılı olaraq azalır (şəkil 1). Lakin hündürlükdən asılı olaraq temperaturun müxtəlif yüksəkliklər üzrə dəyişmə qradiyenti müxtəlifdir və onun qiyməti hündürlük artdıqca azalır.

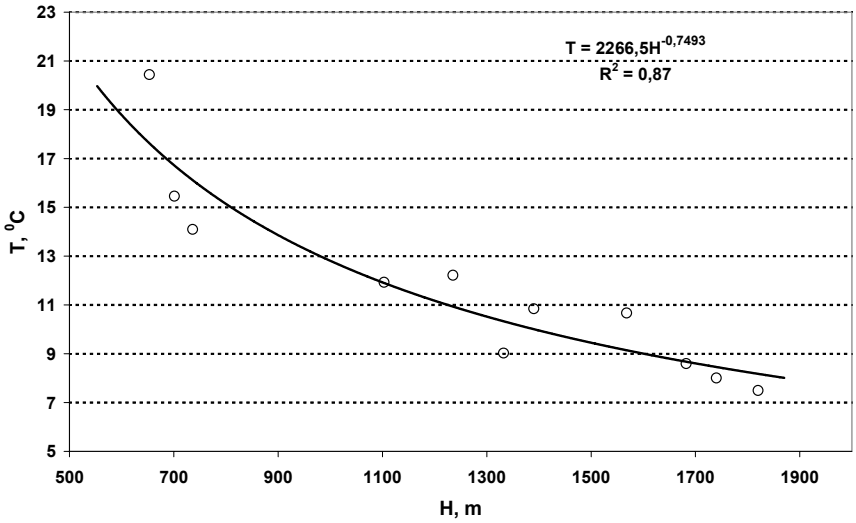

Şəkil 1. Orta çoxillik temperatur qiymətlərinin ərazidə şaquli paylanması

Şəkil 1-dən də göründüyü kimi, nisbətən aşağı hündürlüklərdə tempüraturun şaquli olaraq dəyişməsi daha intensiv müşahidə olunur və burada dəyişmə qradiyentinin qiyməti daha yüksəkdir. Məsələn, əgər 500-700 m yüksəkliklərdə dəyişmə qradiyentinin qiyməti $1,8^0$C/100 m təşkil edirsə, daha yüksək ərazilərə qalxdıqca temperatur qradiyentinin qiyməti azalaraq 900-1100 metr hündürlüklərdə $1,1^0$C/100 m, 1500-1700, yüksəkliklərdə isə $0,4^0$C/100 m təşkil etməkdədir. Müşahidə sıralarının nisbətən qısa olmasına baxmayaraq, temperaturun hündürlükdən asılılığını göstərən qrafikdə əyridən kəskin yayınmalar müşahidə edilmir və əlaqənin sıxlığı kifayət qədər yüksəkdir.

Yuxarıda qeyd olunduğu kimi temperaturun şaquli paylanma qanunauyğunlauqları axıma çox ciddi təsir edən amillərdən biri olub, həm axımın il

ərzində paylanmasına, həm də kəmiyyət baxımından dəyişməsinə çox ciddi təsir göstərən əsas amillərdəndir. Bu da öz növbəsində qış vaxtı may hövzələrində qar örtüyünün yığılmasına və həm də gursulu dövr axımının məhz yaz aylarında keçməsinə səbəb olan əsas amil kimi xarakterizə oluna bilər.

Orta çoxillik atmosfer yağıntıları cəminin ərazidə paylanması daha mürəkkəb xüsusiyyətlərə malikdir. Belə ki, əgər temperaturun şaquli paylanmasında açıq qanunauyğunluq, hündürlükdən asılı olaraq azalma müşahidə edilirsə, digər iki məntəqədə paylanma xüsusiyyətləri daha mürəkkəb amillərin təsirilə formalaşdığından atmosfer yağıntılarının hər hansı bir qanunauyğunluq üzrə şaquli paylanması müşahidə olunmur.

Qərbi Azərbaycan bölgəsində atmosfer yağıntılarının paylanmasında əsas qanunauyğunluq hündürlükdən asılı olaraq artmadır ki, bunun da dəyişmə qradiyentı demək olar ki, bütün regionda eyni olub 40-60 mm/100 m təşkil edir. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, bu dəyişmə hündürlük artdıqca bir qədər çoxalır.

Digər iki rayonda orta çoxillik atmosfer yağıntıları cəminin hündürlüyə görə paylanmasında elə bir ciddi qanunauyğunluq müşahidə olunmur və yağıntıların qiymətləri müxtəlif hündürlüyə malik rayonlarda müxtəlifdir və bu halın müşahidə olunması həmin iki rayon üçün hər hansı bir ümumiləşdirmələr aparılmasını çətinləşdirir. (şəkil 3). Məsələn, Ərdəbil bölgəsində eyni mütləq hündürlüyə (1680 m) malik olan Bileh və Jəfərlo məntəqələrində orta çoxillik yağıntı layının qiymətləri arasında kəskin fərq vardır. Belə ki, Bileh məntəqəsində yağıntı layının orta çoxillik qiyməti Cəfərlidə 276 mm, Biləh məntəqəsində isə 390 mm-dir. Bundan başqa mütləq hündürlüyü 1590 m olan Ərdəbil Kalor meteoroloji stansiyasında atmosfer yağıntılarının orta çoxillik layı 517 mm-dir ki, bu da adı şıkilən məntəqələrin qiymətləri ilə müqayisədə xeyli çoxdur.

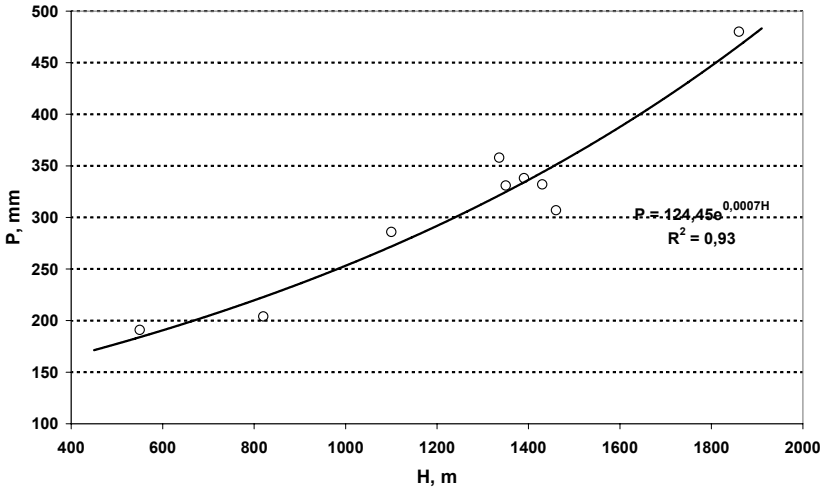

Şəkil 2. Qərbi Azərbaycanda orta çoxillik atmosfer yağıntılarının hündürlükdən asılı olaraq dəyişməsi

Eyni sözləri Şərqi Azərbaycan bölgəsinə də aid etmək olar. Qeyd etmək lazımdır ki, Ərdəbil məntəqəsi ilə müqayisədə bu ərazidə atmosfer yağıntılarının hündürlüyə görə paylanması daha mürəkkəb xarakterə malikdir və buna görə da şaquli paylanma üçün hər hansı bir müqayisə və ümumiləşdirmə aparmaq, və bu paylanmalarda qanunauyğunluq aşkarlamaq mümkünsüzdür. Məsələn, mütləq hündürlükləri 1800-2000 m olan məntəqələrdə yağıntı layı çox böyük intervalda, 210-470 mm arasında dəyişir. Eyni zamanda 300-350 mm-lik qiymətlərə malik olan müşahidə məntəqələrinin hündürlüyü çox böyük intervallarda 1350-2000 m intervallarda yerləşən müşahidə məntəqələrində müşahidə oluna bilər.

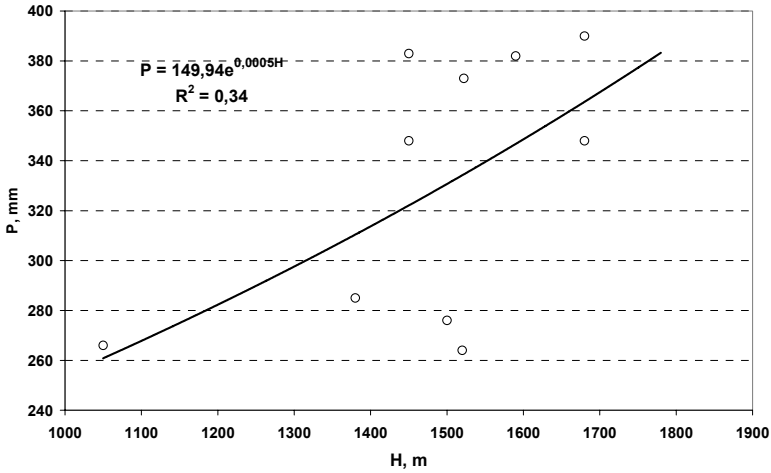

Şəkil 3. Şərqi Azərbaycanda orta çoxillik atmosfer yağıntılarının hündürlükdən asılı olaraq dəyişməsi

Şərqi Azərbaycan ərazisində ayrı-ayrı məntəqələrdə orta yağıntı layları qiymətlərinin region üçün xarakter olamayan və ümumi paylanmalardan kəskin meyletmələrə malik olan bir neçə məntəqə vardır ki, bu məntəqələrdə də yerli amillərin təsiri daha cüclü təzahür etməkdədir. Məsələn mütləq hündürlüyü Guşuçi məntəqəsində yağıntıların orta qiyməti 210 mm-dir. Onu da qey edək ki, digər ərazilər üçün oxçar qiymət 1200-1300 m hündürlükdə müşahidə olunur.

Bütövlükdə götürsək, Ərdəbil və Şərqi Azərbaycan regionları üçün müşahidə olunan qanunauyğunsuzluqları bir çox amillərin təsiri ilə izah etmək olar və bu amillər aşağıdakılardır:

1. Ərazidə yerləşən məntəqələr əsasən ötən əsrin 70-ci illərindən sonra fəaliyyətə başlamışlar və kifayət qədər uzun müşahidə sıralarına malik deyillər. Nəticədə əksər sıralara görə hesablanmış orta qiymətlərin bu sıraların riyazı gözləmələrindən kəskin fərqlənməsinə səbəb olmuşdur və bu da həmin sıraların reprezentativ olmamasına səbəb olur.

2. Qərbi Azərbaycan istisna olmaqla, digə iki bölgədə məntəqələrə yerli amillərin, xüsusilə relyefin təsiri çox güclüdür. Başqa sözlə, ayrı-ayrı ərazilərdə yerləşən məntəqələr məkan baxımındanb biri-birinə çox yaxın olsalar da, yerli iqlim amillərinin təsiri nəticəsində atmosfer yağıntılarının orta çoxillik qiymətləri biri-birindən kəskin fərqlənir. Bu amillərə yamacların istiqaməti, forması, hava kütlələrinin hərəkəti və s. aiddir.

3. Ərazi üzrə məntəqələrin sıxlığının az və məkan baxımından qeyri-qənaətbəxş paylanması bir çox qanunauyğunluqların aşkarlanmasının qarşısını ala bilər. Belə ki, bölgələr üzrə məntəqələrin sayının az olması ərazidə daha çox rayonların ayrılmasına imkan vermir. Başqa sözlə konkret bir ərazidə bu və ya digər iqlim ünsürünün ərazidə paylanması qanunauyğunluqlarının aşkarlanması üçün mümkün qədər daha çox rayonun olması vacibdir. Lakin baxılan ərazi kifayət qədət böyük olsa belə, məntəqələrin sayının azlığı onların ərazi baxımından daha iri rayonlarda birləşdirilməsinə vadar edir ki, bu dah meteoroloji baxımdan çox mürəkkəb olan belə ərazilər üçün yolverilməzdir.

Yağıntıların kəmiyyət baxımından ərazi üzrə paylanması da çox mürəkkəbdir. Baxılan əraziyə düşən atymosfer yağıtılarının ən böyük qiyməti 890 mm olub hündürlüyü 1980 m olan Gushoçi məntəqəsidir. Bu məntəqə Şərqi Azərbaycanın şimal-şərq yamacı hissələrindədir və Xəzər dənizindən gələn hava kütlələrinin təsirinə həssasdır.

Ümumiyətlə, temperaturun və atmosfer yağıtılarının ərazi üzrə paylanmasının təhlili göstərir ki, havanın temperaturunun hündürlükdən asılı olaraq azalması birmənalıdır. Yağıntılar isə hündürlükdən asılı olaraq artır. Lakin, bu artım bütün ərazi üzrə eyni deyil və yerli amillərin təsirilə bir çox bölgələrdə güclü surətdə pozulur.

QAYNAQLAR

1. Abbasov R.K., Smakhtin V.U. İntroducing ecological treshholds into water withdrawal management Hydrolocial Sciences Journal, 2008 (accepted).

2. American Water Works Association (AWWA). 1997. Climate change and water resources. Committee Report of the AWWA Public Advisory Forum. Journal of the American Water Works Association, Vol. 89, No. 11

3. Eynollahi.G.M.Araz çayının İran ərazisi daxilində hidroqrafik və hidroloji xüsusiyyətləri.Hidrometeorologiya və ətraf mühitin monitorinqi.No4-2007, səh. 186-195.

4. Eynollahi G.M.,Hüseyni M.V. Çaylarin axımına insan fəaliyyətinin təsirinin qiymətləndirilməsi (İran ərazisi timsalında)/Bakı:Beynəlxalq elmi-praktiki konfrans,2008,səh.132-134.

5. Əlizadə Əmin. Tətbiqi Hidrologiyanın üsulları. 12-ci nəşr, Firdovsi Universiteti, Məşhəd, 2000. 622 s. (farsca).

«YENİ FÜYUZAT» JURNALI VƏ POEZİYADA NOVATORLUQ

THE JOURNAL OF "YENİ FÜYUZAT" AND NOVATORITY IN POETRY

ЖУРНАЛ «ЕНИ ФЮЗАТ» («НОВЫЙ ФЮЗАТ») И НОВАТОРСТВО В ПОЭЗИИ

Doç. Dr. Hüseyn HEŞİMLİ*

Özet

Bildiride; 1910-1911 yıllarda Bakü'de yayımlanan "Yeni Füyuzat" dergisinde yer almış poyeziya (şiir) problemleri araştırılıyor. Aynı zamanda lirik janrlardan şarkı, marş (harb şarkısı) ve sonet türünün gelişme çağları da inceleniyor.

Anahtar kelimeler: Yeni Füyuzat, poyeziya (şiir), şarkı, marş (harb şarkısı), sonnet.

Abstract

The article investigates poetry issues in the journal of "Yeni Fuyuzat" issued in Baki in 1910-1911. It looks into the development of traditional lyrical genres, as well as works written in the genres of shargy (chant), march, sonnet.

Key words: Yeni Fuyuzat, poetry, shargy (chant), march, sonnet.

XIX əsrin ortalarından etibarən Azərbaycan ədəbiyyatı janr-üslub təkamülünün yeni mərhələsinə qədəm qoyur. Bir tərəfdən, folklordan və klassik ədəbiyyatdan gələn janrlar yeni dövrün tələblərinə uğyun olaraq ideya-məzmun, mövzu-problematika baxımından diqqətəlayiq təkamül keçirir, bir sıra təzə məziyyətlərə yiyələnir. Digər tərəfdən isə cəmiyyətin, dövrün sosial-iqtisadi və mədəni inkişaf mənzərəsinin, yeniləşmə meyllərinin, Avropa ilə artan əlaqələrin spesifikası fonunda Qərb mənşəli bir sıra janrların söz sənətimizə daxil olması prosesi gedir.

* Nahçıvan Devlet Üniversitesi Rektör Yardımcısı/AZERBAYCAN

İyirminci əsrin əvvəllərində janr təkamülü və novatorluğu istiqamətindəki axtarışlar yeni bir vüsət alır. Bu proses lirik janrların timsalında da aşkar müşahidə edilir. Belə ki, bəhs olunan dövrdə həm ənənəvi lirik janrlar müvafiq təkamülə uğrayır, həm də bir sıra yeni janrlar ədəbi mühitdə vətəndaşlıq hüquqi qazanmağa başlayır. Bu da təsadüfi deyildi. Çünki ustad ədəbiyyatşünas, akademik İsa Həbibbəylinin qeyd etdiyi kimi, yeni zaman «ənənəvi poetik formaların üzərində müəyyən yaradıcılıq əməliyyatı aparmağı və ya yeni janrlara müraciət etməyi bir vəzifə kimi qarşıya qoyurdu» (1, s.61).

Lirikanın təkamül və novatorluğu iyirminci əsrin ilk iki onilliyndə «Füyuzat» ədəbi məktəbi nümayəndələrinin yaradıcılığında da qabarıq nəzərə çarpır. 1906-1907-ci illərdə Bakıda çıxan, cəmi 32 saydan sonra bağlanan «Füyuzat» bu baxımdan əhəmiyyətli işlər görmüşdür. 1910-11-ci illərdə Bakıda nəşr olunan «Yeni Füyuzat» jurnalı digər sahələrlə yanaşı, poeziyanın yaradıcılıq axtarışlarına rəvac vermək baxımından da öz sələfinə ədəbi sədaqətini nümayiş etdirmişdir.

İlk sayı 18 oktyabr 1910-cu il tarixdə çıxan «Yeni füyuzat» həmin il oxucularla on bir dəfə görüşmüş, 1911-ci ildə isə on sayın nəşri gerçəkləşmişdir. 15 mart 1911-ci ildə çıxan 10-cu, ümumən isə 21-ci sayından sonra çar hakim dairələri türkçülük, islamçılıq, müasirlik qayəsi daşıyan bu jurnalın fəaliyyətini dayandırmış, onun nəşrinə rəhbərlk edən Əhməd Kamalı və Əlipaşa Səbur Hüseynzadəni Bakıdan sürgün etmişdir.

«Yeni füyuzat»ın «sər mühərrir»i, «Füyuzat»dan tanıdığımız Osmanlı ziyalısı Əhməd Kamal, «sahibi-imtiyazı və müdiri-məsulu» isə Əlipaşa Hüseynzadə idi. «Hər şeydən bəhs edər həftəlik məcmuəyi-müsəvvərə» (şəkilli məcmuə) kimi fəaliyyətə başlayan jurnalda Osmanlı ədəbiyyatından Namiq Kamal, Əhməd Kamal, Cəlal Sahir, Məhəmməd Cəlal, Əşrəf və digərlərinin, M.Ə.Sabir, Ə.Qəmküsar, A.Şaiq, N.Bəsir, Ə.Səbur, B.Seyidzadə kimi Azərbaycan şairlərinin əsərləri ilə yanaşı, dünya klassikasına da müəyyən yer ayrılırdı. L.N.Tolstoy, A.S.Puşkin haqqında məqalələrin, N.A.Nekrasovdan tərcümənin verilməsi və s. bu baxımdan əlamətdardır.

«Yeni füyuzat»dakı şeir nümunələri ilə tanış olduqda onların bir çoxunda təkamül və novatorluğun diqqətəlayiq təzahürü ilə qarşılaşırıq. Hər şeydən öncə, onu deyək ki, jurnalda dərc olunmuş bir sıra şeirlər ənənəvi janrlarda yazılsalar da tematika və problematika baxımından müəyyən yenilik keyfiyyətlərinə malikdir. Belə nümunələrdə ənənəvi mövzuların imkanları daxilində yeni ictimai mündəricənin boy verməsi maraq doğurur. Məsələn, jurnalın 1910-cu ildəki 2-ci sayında dərc olunmuş «Ah, Vətən» şeiri (müəllifi Ə.P., yəni Əlipaşa Səbur – H.H.) ənənəvi poetik formada vətəndaşlıq duyğularının qabarıq ifadəsi ilə səciyyələnir. Şair istibdad məngənəsində əzilən Vətənin yanıqlı halını dilə gətirir:

Olmadıq asudə möhnətdən cahanda bir zaman,
Sıxdı zənciri-əsarət istədikcə bir aman.
Əlaman, zülmündən, ey Zöhhaki-sani, əlaman.
Xanimanlar eylədin viran cahan mülkində sən.
Ah, istibdad ilə məhv oldu əbnayi-Vətən! (2, s.7).

«Yeni füyuzat»çıların qəzəl, növhə, mərsiyə və s. kimi klassik lirika janrlarına müraciətində tematik təkamül, məzmun yeniliyi daha aşkar görünür. 1910-cu ildə çıxmış 8-ci sayda Əli Ricai Daizadənin «Qəzəl»i özündə cəmiyyət və zamanın ictimai bəlalarını, insan təbiətindəki naqislikləri, cəhaləti klassik üslubun imkanları daxilində əks etdirməsi ilə səciyyələnir:

Cahan çeşmim önündə vadiyi-dəhşətnəmun olmuş,
O vadidə bu insanlar giriftari-cünun olmuş.

Edər əfradi-aləm dürlü-dürlü zülmlər icra,
Sərapa gör bu aləm kim, nasıl dəryayi-xun olmuş...

Həmiyyət görməz oldum firqəyi-islamda, heyfa,
Onun üçün rayəti-iqbalü nüsrət sərnigün olmuş... (3, s.6).

Yeri gəlmişkən deyək ki, «Yeni füyuzat»ın redaktoru Əlipaşa Hüseynzadənin bir neçə il sonra yazıb «Düşüncə yarpağı» (Bakı, 1915) kitabına daxil etdiyi eyni rədifli qəzəl Ə.Ricainin bu şeirinə nəzirə təsiri bağışlamaqla ənənəvi janrın yeni məzmun axtarışlarına nümunədir:

Çıxıbdır zülm ərşə, gərdişi-dovran dun olmuş,
Sərasər səfheyi-dünya dönüb bir bəhri-xun olmuş.

Bütün yerlər təzəlzüldə, səmadan yağmada atəş,
Məgər xəlq etdiyin insan, xudavənda, cünun olmuş? (4, s.65).

Lirikanın təkamülünü izləmək baxımından Əlipaşa Səburun «Suziş» şeiri də maraqlı material verir. Müəllif Kərbəla faciələrini, İmam Hüseyn müsibətlərini yanıqlı dillə əks etdirir, «Ən şanlı, şərəfli bir mücahid, övladi –nəbi, Hüseyni-cahid» - deyir. Bununla yanaşı, müsəlman aləminin iyirminci əsrin əvvəllərindəki ağır vəziyyətinə də diqqəti yönəldir: «Batsın, batsın bu çərxi-dövran, islam ağlar, yanar müsəlman». Şeirin sonu isə dini məzmunlu qəmgin ovqatın öz yerini Vətənin ağır halından doğan ictimai kədərə, «Əğyar oxuna amac olan Vətənin» xilasına çağırış qayəsinə verir:

Bir səs gəlir, baxın səmadən,
Məvayi-şəhidi – Kərbələdən.
Qurtar Vətəni, deyir, bəladən.
Bir səs gəlir bana dəmadəm.
Tutmaqda cahan Hüseynə matəm (5, s.7).

Əliqulu Qəmküsarın «Şəhidi-hürriyyət Səid Səlmasinin ruhuna ithaf» şeiri məzmunca mərsiyə xarakterlidir, lakin müəllifin tematik təkamül yönlü poetik kredosu da diqqətdən yayınmır. Klassik lirikadakı dini məzmun daşıyan, yaxud ayrı-ayrı hökmdarların, əyanların ölümünə həsr edilən mərsiyələrdən fərqli olaraq burada Vətən və istiqlal naminə canından

keçən gənc şairin amal və əməllərinə bədii ehtiram əsas leytmotivdir. Yəni mərsiyənin özü dərin ictimai mündəricəyə malikdir:

Ah, ey növcavan ki, qəlbində
Daima bəslədin həvayi-Vətən.
Vətən uğrunda, millət eşqində
Laləgun oldu qanlarınla kəfən.

Maraqlıdır ki, Ə.Qəmküsar nakam dostunun unudulmaz xatirəsini, amal uğrunda həlak olduğunu onun öz misralarından istifadə yolu ilə poetikləşdirmişdir. Belə ki, S.Səlmasi «Füyuzat»ın 1907-ci ildəki 25-ci sayında dərc etdirdiyi «Ləyaliyi-iztirar» sonetinin sonunda yazırdı:

Fədayi-məsləkim olmuş həyati-istiqbal,
Nisari-can edən olmazsa, etməz istikmal,
Fəzayi-ərşi-ilahə üruc edən fəryad (6, s.414).

Ə.Qəmküsar «gələcək həyatını məslək yolunda fəda edən» S.Səlmasinin bu misralarını aşağıdakı kimi işlətmişdir:

Dediyin tək həyati-istiqbal
Oldu axır fədası məsləkinin.
Can nisar etdin, etdin istikmal
Qaim oldu əsası məsləkinin (7, s.8).

«Yeni füyuzat»dakı bir sıra şeirlərdə poetik strukturun təkamülü də qeydə alınır. Xüsusən Azərbaycan şeirində iyirminci əsrin əvvəllərindən işlənməyə başlayan yeni qafiyə modeli – dördmisralı bəndlərin qapalı qafiyələnməsi (yəni abba) «Yeni füyuzat»da da nəzərə çarpır. Abdulla Şaiqin «Cəhalətlə mücadilə» (1910, №7, s.3), Mirzə Ələkbər Sabirin «Ruhum» şeirləri analoji xarakterdədir:

Boşla bu cismi, cism mən deyiləm,
Sənə müşkül olursa hicranım.
Mən sənin, sən mənim dilü canım,
Mən sənin kəndinəm, bədən deyiləm (8, s.4).

Bütün bunlar poetexnik novatorluğun təzahürü idi.

«Yeni füyuzat»dakı bir sıra şeirlər xüsusi ahəngdarlığı, müsiqiyə yatımlılığı ilə diqqəti çəkir. Əhməd Kamalın «Tarzən cənab Zeynala» qeydi ilə çap etdirdiyi «Şərqi» məhəbbət duyğularının lirik-emosional təqdiminə səciyyəvi nümunədir, eyni zamanda, o illərin poeziyasında yenicə möhkəmlənən sərqilərin poetik imkanlarının uğurlu təzahürüdür:

Bir zamanlar mən idim taci-sərin,
Şimdi kimdir, gözəlim, dəmgüzərin?
Nerəyə getdi əcəb vədələrin?
Mənə, ey vah ki, əğyar oldun!
Gözəlim, şimdi kimə yar oldun? (9, s.4).

Azərbaycan ədəbiyyatında ilk nümunələri iyirminci əsrin əvvəllərində yaradılan marş, sonet kimi janrlara da «Yeni füyuzat» biganə qalmamışdır. Əhməd Kamalın «Təraneyi-Vətən» şeiri axıcılığı, çağırış ruhu, səfərbərlik ovqatı, coşqunluğu, emosionallığı ilə əsl marş olmaqla ideya-bədii mükəmməlliyə malikdir. Oxucuları acınacaqlı hala düşmüş Vətənin köməyinə yetişməyə səsləyən şairin çağırışları poetik manifest təsiri bağışlayır:

Vətən əldən gediyor,
Bizə fəryad ediyor,
Yetiş imdadə, diyor.
Yürü, fəryadına gəl!
Vətən imdadına gəl!...
Anamızdır, anamız!
Bunu bizlər qanarız!
Bu uğurda yanarız!
Yürü, fəryadına gəl!
Vətən imdadına gəl!... (10, s.4).

Bu şeir Bakıda 1919-cu ildə çıxmış «Ordu marşları» kitabına da daxil edilmişdir.

«Yeni füyuzat» jurnalında bir sıra sonetlərlə də rastlaşırıq. Diqqətəlayiq nümunələrdən biri Əhməd Kamalın «Gözəlim, açma maziyi» sonetidir (11, s.8). Maraqlıdır ki, bu şeiri Ə.Kamal «Füyuzat»ın 1907-ci ildəki 18-ci sayında dərc etdirmiş, adından sonra da belə bir qeyd vermişdir: «Şekspirin sone təbir olunan nəğmələrinə nəzirədir». Bu isə Ə.Kamalın sonetinin yazılmasında böyük sonet ustadı Vilyam Şekspirin təsirindən danışmağa əsas verir. Lakin bu təsir daha çox ruh, qayə mövzu və ideya səviyyəsindədir, «İngilis soneti»nin forma əlamətlərinə burada əməl olunmamışdır. Daha doğrusu, Ə.Kamalın soneti «İngilis soneti» yox, italyan soneti formasındadır, yəni iki katren (dördlük) və iki tersetdən (üçlük) ibarətdir. Qafiyələnmə belədir: abab qdqd ppm mmp. O da diqqətdən yayınmır ki, bu soneti Ə.Kamal «Yeni füyuzat»da təkrar dərk etdirərkən əvvəldəki qeydi çıxmış, əvəzində axırda şeirin Misirdə yazıldığını bildirmişdir. Bu isə o deməkdir ki, şair həmin əsəri Bakıya, «Füyuzat»da işləməyə gəlməzdən əvvəl, Misirdə çalışdığı zaman yazmışdır. Həmin sonetdə lirik qəhrəmanın təbəddülatlı ovqatı özünün poetik ifadəsini tapmışdır. Niskilli keçmişdən əsən zəhərli havanın qəlb hərarətini söndürəcəyindən ehtiyatlanan lirik qəhrəman keçmişin qəmli səhnələri ilə aranı qapayan qara pərdənin açılmamasını, ötənlərin məchul qalmasını arzulayır. Xatırladaq ki, V.Şekspirin bir neçə sonetində qara rəngin, qara pərdə məfhumunun müxtəlif semantik çalarları vardır. Çox guman ki, Ə.Kamal «Gözəlim, açma maziyi» sonetini yazarkən belə poetik nümunələrdən faydalanmışdır. Onu da xatırladaq ki, bu sonet hələ «Füyuzat»da çıxandan az sonra Səid Səlmasi «Etmə israr» şeirini yazmış, Ə.Kamalın sonetindən bəzi misraları da əsərinə daxil etmişdi.

«Yeni füyuzat»da başqa bir Osmanlı müəllifi Cəlal Sahirin «Son cavab» soneti «Bədaye-əşar» rubrikasında çap olunmuşdur (12, s.5). İtalyan soneti formasında yazılan, abab qdqd ppm eem kimi qafiyələnən bu sonet də məhəbbət mövzusundadır:

Sizi heç şimdi sevmiyor ruhum,
Ürəyim qarşınızda bixəlcan.
Kim demiş, eşqimizlə məcruhəm?
Baxınız, gözlərim nasıl xəndan!

Söndü artıq təhəssüri-mazi,
Həp xəyal oldu, şimdi, ox, sizi
İnanın, sevgilim ki, sevmiyoram!

Bir zamanlar odlu məhəbbətlə sevən, lakin həsrətində olduğu eşqi nazənin gözəldən görməyən lirik qəhrəmanın duyğularındakı dəyişiklik, əvvəlki məftunluqdan uzaqlaşması C.Sahirin sonetində əsas yeri tutur.

«Yeni füyuzat»da Azərbaycan şairlərindən Əlipaşa Səburun, Bədrəddin Seyidzadənin də sonetləri dərc olunmuşdur. Jurnalın 1911-ci ildəki 4-cü sayında Əlipaşa Səburun «Hicran» soneti verilmişdir (13, s.5). Şeirin əvvəlində «Səid bəyə» qeydi vardır. Çox güman ki, bu, Azərbaycan sonetinin ilk yaradıcılarından biri, «Füyuzat»da sonetlər dərc etdirmiş nakam taleli şair Səid Səlmasiyə işarədir. İtalyan soneti formasında, yəni iki vatren və iki tersetdən ibarət olan bu sonetdə lirik qəhrəmanın məhəbbət duyğuları, sarsıntılı ovqatı təsirli bir dillə qələmə alınmışdır:

Ah, Ey sevdiyim, nasıl yaşasın,
Söylə, sənsiz, səni sevən uşşaq?
Ruhumu sənsən eyləyən təskin,
Məni öldür də, məndən olma uzaq!

At üzündən niqabı, ey canan!
Nuri-çeşmindədir bütün əməlim.
Yetişir çəkdiyim qəmi-hicran,
Məni et naili-vəfa, gözəlim!

Sevmişəm, mən səni yenə sevərim,
Sönməsin həsrətinlə nəşələrim!
Məni sən də sevirmisən? Heyhat!

Şad ikən mən neyçin, nədən məhzun
Oldum, olmaqda möhnətim əfzun,
Böylə keçməkdə macərayi-həyat!

Əlipaşa Səburun bu soneti ədəbi mühitdə maraqla qarşılanmış, şair Mir Bədrəddin Seyidzadə eyni adlı sonet-nəzirə yazaraq «Yeni füyuzat»ın son sayında dərc etdirmişdir (14, s.10). Əsərin adından sonra müəllif özü də «Əli Paşaya nəzirə» qeydini vermişdir. Şeirdə məhəbbətin təbəddülatlı duyğuları, hicranın qəlbdə oyatdığı sarsıntılar özünün poetik təcəssümünü tapmışdır:

Ah! Ey sevgilim, nasıl edəyim?
Bunca əsrari-eşqi dildə nihan?
Gəlir cuşa xuni-dil daim,
Qopur dildə sanki min tufan.

O da maraq doğurur ki, M.B.Seyidzadə Əlipaşa Səburun bəzi misralarını eynilə işlətmişdir. Belə ki, Ə.Səburun sonetindəki ikinci katrenin üçüncü və dördüncü

misraları M.B.Seyidzadənin sonetində birinci və ikinci tersetin ilk misraları ilə eynidir. Xatırladaq ki, Ə.Səburun bir sıra digər sonetləri də vardır və həmin əsərlər poeziyamızda bu janrın təşəkkülü mərhələsində mühüm rol oynamışdır.

Deyilənlər göstərir ki, ötən əsrin əvvəllərində Azərbaycan poeziyasının ideya-bədii təkamülündə, novatorluq axtarışlarında «Yeni füyuzat» jurnalının ciddi xidmətləri olmuşdur. Jurnalda həm Osmanlı ədəbiyyatından, həm də Azərbaycan şairlərinin yaradıcılığından dərc olunan müxtəlif janrlı şeirlər (şərqi, marş, sonet və s.) bu baxımdan səciyyəvidir.

İSTİNAD OLUNMUŞ QAYNAQLAR

1. Həbibov İ.Ə. Romantik lirikanın imkanları. Bakı: Yazıçı, 1984, 167 s.
2. Ə.P. Ah, Vətən // «Yeni füyuzat» jurnalı, Bakı, 1910, №2, s.7
3. Daizadə Əli Ricai. Qəzəl // «Yeni füyuzat», 1910, №8, s.6
4. Hüseynzadə Əlipaşa Səbur. Zümzümə, düşüncə yarpağı (çapa hazırlayan və ön sözün müəllifi Hüseyn Həşimli). Bakı: Nurlan, 2004, 72 s.
5. Əli Paşa. Suziş // «Yeni füyuzat», 1910, №11, s.7
6. Səlmasi Səid. Ləyaliyi-iztirar // «Füyuzat» jurnalı. Bakı, 1907, №25, s.414
7. Nəcəfzadə Əliqulu. Şəhidi-hürriyyət Səid Səlmasinin ruhuna ithaf // «Yeni füyuzat», 1911, №2, s.8
8. Sabir Ə. Ruhum // «Yeni füyuzat», 1910, №11, s.4-5
9. Ə.K. Şərqi // «Yeni füyuzat», 1911, №2, s.4
10. Kamal Əhməd. Təraneyi-Vətən // «Yeni füyuzat», 1910, №3, s.4
11. Kamal Əhməd. Gözəlim, açma maziyi // «Yeni füyuzat» , 1911, №5, s.8
12. Sahir Calal. Son cavab // «Yeni füyuzat»», 1911, №3, s.5
13. Əlipaşa. Hicran // «Yeni füyuzat», 1911, №4, s.5
14. Seyidzadə Mir Bədrəddin. Hicran // «Yeni füyuzat», 1911, №10, s.10

FRANSIZ VƏ AZƏRBAYCAN DİLLƏRİNDƏ İŞLƏDİLƏN DÜZƏLTMƏ BİTKİ ADLARININ YARANMASININ BƏZI XÜSUSİYYƏTLƏRİ

SOME CHARACTERISTIC FEATURES OF THE FORMATION OF DERIVATIVE PLANT NAMES USED IN FRENCH AND AZERBAIJAN LANGUAGES

НЕКОТОРЫЕ ОСОБЕННОСТИ ВОЗНИКНОВЕНИЯ ПРОИЗВОДНЫХ НАИМЕНОВАНИЙ РАСТЕНИЙ, ИСПОЛЬЗУЕМЫХ В АЗЕРБАЙДЖАНСКОМ И ФРАНЦУЗСКОМ ЯЗЫКАХ

Gülbəniz Sədullaqızı MƏMMƏDOVA*

Özet

Bu yazıda; çağdaş Fransız ve Azerbaycan dillerinde kelime yaratıcılığı sisteminde mevcut olan eğilimler ve aynı zamanda bu dillerde bulunan bitki adları, morfolojik yönden araştırılıyor.

Araştırma safhasında Fransız dilinde bitki adlarının yalın olmasına rağmen bütün kelimelerin Azerbaycan dilinde ekli kelimeler olarak ifade edildiği ortaya konuluyor.

Anahtar kelimeler: Çağdaş Fransız, Azerbaycan dili, bitki adları, yalın, ekli kelimeler.

Abstract

The article deals with the directions existing in the word formation of modern French and Azerbaijan languages. The author investigates plant names as the object of investigation in these languages out of the morphological aspect. Although most of the words including this category in French are simple nouns but they are derivative in the Azerbaijan language.

Key words: Modern French, Azerbaijan languages, plant names, simple, derivative.

* Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti/AZERBAYCAN

Ad yaradıcılığında, o cümlədən bitki adlarının yaranmasında bu üsulun adlara tətbiqinin spesifik xüsusiyyətlərinin aşkara çıxarılması bütünlükdə ad yaradıcılığına məxsus halın aşkarlanmasına kömək edir. Belə ki, ad yaradıcılığında istifadə olunan vasitələr daha geniş və daha rəngarəng olur, ümumi ədəbi dilə nisbətən adlarda söz yaradıcı əsas kimi sözdüzəldici şəkilçilərdən geniş istifadə olunur və ad yaradıcılığında sözdüzəldici şəkilçilərdən istifadə olunmaqla bərabər, bilavasitə dilin özünəməxsus adyaratma vasitələri fondu da yaranır.

Müasir Azərbaycan dilinin söz yaradıcılığı sistemində aşağıdakı meyllər müşahidə olunur: a) adlandırmanın əsas kateqoriyaları (proseslər, predmetlər, şəxs, mücərrəd əlamətlər və s. üçün bir sıra modelləri məhsuldarlığının və sözdüzəldici müntəzəmliyinin artması; b) müəyyən anlayışların ifadəsi üçün sözyaradıcı vasitələrin xüsusiləşməsi prosesinin genişlənməsi. Belə hesab etmək olar ki, ad yaradıcılığı bütövlükdə dildəki meyllərin həyata keçirilməsini, tətbiqini gücləndirir. Çünki ad yaradıcılığı daha dinamik və fəaldır. Söz yox ki, adların özündə də müəyyən meyllər getdikcə güclənməkdədir.

Ümumi şəkildə götürüldükdə ad yaradıcılığının əsas əlamətləri belə şərh edilə bilər: a) ümumi ədəbi dil vasitələri əsasında formalaşan adlar; b) xüsusi fonda məxsus vasitələr əsasında yaradılan adlar. Ümumi ədəbi dilə məxsus söz yaradıcılığı vasitələri içərisindən ad leksikasının məhsuldarlığını, səmərəliliyini təmin edən vasitələr seçilir.

Morfoloji üsulla ad yaradıcılığına, dildə bu üsulla sözyaratma prosesinin tərkib hissəsi kimi baxmaq lazımdır. Dildə yeni sözlərin yaranmasında istifadə olunan vasitələr danışanın həmin dildə daha geniş söz ehtiyatına yiyələnməsinə imkan yaradır, onun fikrini tam ifadə etməsinə xidmət edir.

Xarici dilin öyrənilməsində söz yaradıcılığı mexanizmləri, sözün quruluşu, onun mənasının öyrənilməsi böyük əhəmiyyət kəsb edir. Leksik materialı, yeni sözlərin mənasını bilmədən dili mənimsəmək qeyri-mümkündür. Söz quruluşunun öyrənilməsi isə məhz söz yaradıcılığı vasitələrinə yaxşı bələd olduqdan sonra həyata keçə bilər.

Belə ki, öyrənilən dilin leksikasını, söz yaradıcılığının geniş tədqiqi olmadan, təsəvvür etmək mümkün deyil. Azərbaycan dilində qrammatikləşmə prosesi, yeni sözyaratma, yeni məna kəsbetmə və s. dil hadisələri təbii ki, özünü bitki adlarının yaranmasında da göstərir. Azərbaycan dilində yeni sözlər daha çox sadə sözlərin sonuna sözdüzəldici şəkilçilər artırmaqla yarandığı kimi düzəltmə bitki adları da əsasən leksik (sözdüzəldici) şəkilçilər vasitəsilə əmələ gəlir.

Dildə sözdüzəltmənin əsasən suffikslər, prefikslər, mürəkkəb sözlər vasitəsilə formalaşmasını nəzərə alsaq görərik ki, fransız dilində olan suffiks və prefikslərin yaxşı mənimsənilməsi öyrənən şəxsə həmin dilin leksikasını asanlıqla qavramağa imkan yaradır. Hər bir dildə olduğu kimi fransız dilində də dilin lüğət tərkibinin zənginləşməsində bir çox üsullardan istifadə olunur. Fransız dili çox zəngin və olduqca mürəkkəb söz yaradıcılığı vasitələrindən istifadə edir. Bu dildə söz yaradıcılığının sözdüzəltmənin əsasən morfoloji (affiksasiya) və analitik yolları

mövcuddur. Bununla bərabər fransız dilində parasintetik, semantik və alınma sözlər vasitəsilə sözdüzəltmə, ixtisarlar vasitəsilə söz artımından da geniş istifadə edilir.

Morfoloji sözdüzəltmə - affiksasiya adı altında tanınan daha çox öyrənilmiş və geniş yayılmış sözdüzəltmə üsullarındandır. Bu üsulun mahiyyəti ondan ibarətdir ki, sözün söz düzəltməyə qabil kökünə əvvəlindən və yaxud sonundan prefiks və suffikslər artırılır. Parasintetik yolla isə söz kökünə həm suffiks, həm də prefiksin eyni zamanda artırılmasılə sözlər düzəldilir.

Analitik yol mürəkkəb sözlər vasitəsilə sözdüzəltmə deməkdir. Buraya iki sözün arasında eyni zamanda sözönünün işlədilməsi ilə yeni sözlər yaratma üsulu da daxildir.

Qeyd etmək lazımdır ki, müasir fransız dilində söz yaradıcılığı daha da yeniləşərək, yeni metod və üsullardan istifadə edilir. Fransız dilçiləri bu və ya digər söz yaradıcılığı üsulunun səmərəli olub-olmaması barədə çox ziddiyyətli fikirlər söyləmişlər. Lakin onların əksəriyyəti affiksasiya və analitik yollara, həmçinin, alınma sözlər vasitəsilə söz artımının daha məhsuldar olduğunu qeyd edərək öz əsərlərində bu sahəyə daha çox yer ayırmışlar.

Bu baxımdan qeyd etmək yerinə düşərdi ki, fransız dili leksikologiyası üzrə tədqiqat aparan bütün fransız dilçiləri söz yaradıcılığının öyrənilməsi məsələsini dilin leksikasının mənimsənilməsində ən vacib sahə olduğu qənaətinə gəlirlər və onlardan bir çoxunun apardığı müşahidələrə görə müasir fransız dilinin zənginləşməsində əvəzsiz rol oynayan söz yaradıcılığı üsullarından daha çox morfoloji yolla, yəni şəkilçilərin artırılması yolu ilə söz yaradıcılığı ən məhsuldar üsul hesab edilir.

Lakin qeyd etmək lazımdır ki, şəkilçilərin artırılması yolu ilə dilin lüğət tərkibinin zənginləşməsi məsələsi müasir fransız dilindəki söz yaradıcılığı sistemində həmin üsulun məhsuldar olub olmaması məsələsi kimi mübahisəli olaraq qalmaqdadır. Bəzi tədqiqatçılar morfoloji üsulu (affiksasiya üsulunu) söz yaradıcılığında ən məhsuldar üsul hesab edirlər. Bu fikri əsasən E. Pişon, F. Brüno, A. Damuret, D. Korbən, K. Nirop, J. Pikoş, N. M. Şteynberg və digərləri müdafiə edirlər.

Fransız dilçisi Eduard Pişon morfoloji yolla sözdüzəltmə barədə çoxlu tədqiqatlar aparmış və belə gənaətə gəlmişdir ki, müasir dövrdə fransız dilində yeni sözlərin yaradılmasında ən səmərəli üsul məhz şəkilçilər vasitəsilə söz yaradıcılığıdır. Eduard Pişon yazır ki, digər söz yaradıcılığı üsulları ilə müqayisədə suffikslər və prefikslərin artırılması yolu ilə söz yaradıcılığı ən məhsuldar üsuldur.

O, söz yaradıcılığı sahəsinə həsr olunmuş çoxlu elmi əsər və məqalə dərc etdirərək söz yaradıcılığının fransız dilinin leksikologiyasında tutduğu yerdən, söz yaradıcılığı üsullarının təsnifi problemlərindən, müasir fransız dili lüğət tərkibinə yeni daxil olan suffikslər və prefikslərdən və onların məhsuldarlığı problemlərindən bəhs etmişdir.

O, yazır ki, fransız dilində suffikslər artırılması yolu ilə sözdüzəltmə müstəqil fəaliyyət göstərən bir hadisə deyil, suffikslər bir çox hallarda eyni dəyərdən çıxış edərək biri digərilə rəqabətə girir, eyni zamanda söz kökünün kiçik ya da böyük dəyişikliyə uğramasına səbəb olur. Onun fikrincə fransız dilinin lüğət tərkibinin zənginləşməsində mühüm mənbə kimi çıxış edən şəkilçilərin artırılması ilə sözdüzəltmə öz aktuallığını heç zaman itirməmişdir.

E. Pişon qeyd edir ki, bəzi söz yaradıcılığı xüsusiyyətlərinə görə fransız dili digər dillərdən fərqlənir. O, suffiksləri yerinə yetirdikləri funksiyalarına görə iki qola ayırmışdır: ***birinci*** halda suffikslər söz kökünün sinfini dəyişir, bir nitq hissəsindən digərinə keçmə imkanı yaradır; ***ikinci*** halda suffikslər söz kökünün grammatik kategoriyasını dəyişmir, ona üslubi yaxud semantik əlamət əlavə edir, buraya kiçiltmə mənasını bildirən suffikslər daxildir [7, p.73]

Digər fransız dilçisi Jan Dübua müasir fransız dilində morfoloji üsulla söz yardıcılığının, xüsusilə də suffikslərin artırılması ilə söz yaradıcılığının daha məhsuldar olduğunu söyləyir və deyir ki, qədim fransız dilində məhsuldar olan suffikslərin müasir fransız dilində məhsuldarlığı azalmış, yaxud tamamilə itmişdir. Buna misal olaraq *–aste*, *–ille*, *–ail*, *–ain*, *–oyer*, *-eur* və sair kimi suffikslərin qeyri-məhsuldar olduğunu yazır.

O, eyni zamanda məhsuldarlığını qoruyub-saxlayan suffikslərdən də bəhs edərək *–iste*, *-tion*, *-ique*, *-emment* kimi suffikslərin həm qədim fransız dilində, eləcə də müasir fransız dilində hələ də məhsuldar olduğunu göstərir. Jan Dübua, suffikslərin mənşəyi barədə külli miqdarda araşdırma aparmış və belə qənaətə gəlmişdir ki, alınma söz ola bilər, lakin "***alınma suffiks***" ola bilməz, bu anlayış düzgün deyildir. Latın, yunan, italyan, ingilis və sair mənşəli suffikslər dedikdə həmin dildən alınmış sözlərdən ayrılmış suffikslər nəzərdə tutulur. Bununla əlaqədar olaraq J. Dübua suffiksləri üç qola ayırmışdır : *latın* mənşəli, *yunan* mənşəli suffikslər və *fransız* dili suffiksləri. [3, p. 69].

J. Dübua, L. Gilber, H. Miteran, J. Pinyonun ümum işlək fransız dili lüğətlərinin təhlilinə həsr etdikləri məqalələrində müasir fransız dilində məhsuldar olan və artıq məhsuldarlığını itirmiş şəkilçilərin siyahısını vermişlər. [4, 86 - 106 et 196 - 210].

Bu siyahıya əsasən şəkilçilərin eyni zamanda hansı sahədə daha məhsuldar və qeyri-məhsuldar olmasını müəyyənləşdirmək mümkündür.

F. Brüno şəkilçilərin işlədilməsi yolu ilə söz yardıcılığının fransız dilinin bütün dövrləri üçün məhsuldar olmasını iddia edir. [1,25].

D. Korbən şəkilçilər vasitəsilə sözdüzəltməyə, başqa sözlə desək *şəkilçiləşməyə* belə tərif verir:

"La dérivation est l'opération par laquelle on crée une nouvelle unité lexicale en ajoutant à un mot existant un élément non - autonome ou affixe"

("*Şəkilçiləşmə artıq mövcud olan sözə müstəqil olmayan element yaxud affiks artırılması yolu ilə yeni leksik vahidin yaradılması hadisəsidir*").

O, affiksasiya yolu ilə söz yaradıcılığına suffikslər və prefikslərlə yanaşı parasintetik yolu da daxil etmişdir.

Söz yaradıcılığına, xüsusilə də şəkilçilər vasitəsilə söz yaradıcılığına həsr etdiyi əsərlərində bu üsulun əhəmiyyətindən danışan Daniel Korbin şəkilçilərin, əsasən də suffikslərin məhsuldarlığını vurğulamışdır. O, məhsuldarlığını qoruyub saxlayan suffikslərdən *-ation*, *-iste*, *-isme* və digər suffikslərin üzərində araşdırmalar aparmışdır. [2, 54].

Digər bir fransız dilçisi J. Peytar özünün "Recherche sur la préfixation en français contemporain» adlı tədqiqat əsərində 40 illik bir müddət ərzində prefikslər artırılması yolu ilə söz yaradıcılığı sistemində baş verən dəyişikliklər üzərində müşahidələr aparmişdır. O yazır ki, *re-*, *anti-*, *contre-*, *para-* kimi prefikslər XVIII əsrdə olduğu kimi, 1960-cı illərdə də eyni tərzdə fəaliyyət göstərmişdir. Bununla bərabər o, əlavə edir ki, isim yaxud sifətlərin əvvəlinə *non-*, *pseudo-*, *quasi-* kimi prefikslərin artırılması daha çox qrammatik hadisədir.

J. Peytar bəzi dilçilərin fikirləri ilə razılaşmayaraq, yunan və latın mənşəli sözləri prefikslər kimi qəbul edir, onları mürəkkəb sözlər deyil, məhz prefikslər vasitəsilə söz yaradıcılığı fəslində tədqiq edir.

O, prefiksləri suffikslərdən fərqləndirən xüsusiyyətlərindən danışarkən ilk növbədə prefikslərin iki fərqindən bəhs edir. İlk növbədə prefikslər əlavə olunduqları söz kökünün sinfini deyil, yalnız onun mənasını dəyişə bilir. Onun fikrincə, prefikslərin ikinci fərqi isə onların söz kökünün formasını dəyişmək imkanına malik ola bilməməsidir. [6, 50].

A. Rey leksikologiyaya həsr etdiyi tədqiqat əsərində, habelə tərtib etdiyi fransız dili lüğətlərində suffikslər və prefikslər vasitəsilə soz yaradıcılığının müasir fransız dilində məhsuldarlığına görə digər söz yaradıcılığı üsullarından seçilən üsul olduğunu qeyd edir. O, müasir fransız dilində daha çox *-iste*, *-ance*, *-isme* suffikslərinin əlavə olunması ilə yaranan sözlərin məhsuldar olduğunu yazır. Buna baxmayaraq onun fikrincə dilin leksikasının zənginləşməsində yalnız prefikslər və suffikslər deyil, eyni zamanda digər üsullara, parasintetik yola, mürəkkəb sözlər vasitəsilə sözdüzəltməyə, ixtisarlar vasitəsilə söz yaradıcılığına da müraciət olunması vacibdir. [10, p. 258].

Digər fransız dilçisi A. Doza hesab edir ki, morfoloji yolla söz yaradıcılığı, xüsusilə də suffikslərin köməyilə sözdüzəltmə fransız dilinin lüğət tərkibinin formalaşması və zənginləşməsində əsas vasitələrdir. Bir çox fransız dilçiləri kimi, Alber Doza da suffiks və prefiksləri müqayisəli şəkildə tədqiq etmiş, onların semantik, leksik xüsusiyyətləri barədə olduqca maraqlı fikirlər söyləmişdir.

O, yazır ki, suffikslərdən fərqli olaraq prefikslər daha müstəqildirlər, artırıldıqları söz kökünə daha az təsir edirlər. Hətta elə prefikslər vardır ki, onlar bir çox hallarda zərf, sözönü kimi çıxış edirlər. Doza onları düzəltmə və mürəkkəb sözlər sırasına daxil etmişdir.

Bununla yanaşı, A. Doza bu deyilənlərə zidd olan digər bir fikir də irəli sürür. Onun fikrinə görə, şəkilçilərin işlənməsi yolu ilə sözdüzəltmənin zəifləməsi

müasir fransız dilində analitizmin (analitik yolla sözdüzəltmənin) güclənməsi nəticəsibndə baş verir [12, стр. 167, 190].

Digər alimlər suffikslərin yeni sözlər düzəldilməsində daha məhsuldar olduğunu dəfələrlə qeyd etmişlər, və hətta müasir dövrdə hansı suffikslərin daha məhsuldar olması barədə də fikirlər söyləmişlər. Onlar morfoloji yolla söz yaradıcılığının sabit daimi olduğu qənaətinə gəlmişlər.

Fransız dilçisi Moris Grövis söz yaradıcılığına eləcə də onun əsas iki forması olan; düzəltmə və mürəkkəb sözlərə önəm vermiş və söz yaradıcılığı mexanizmlərinin konkret işlənmə dairəsini və təsnifatını vermişdir. Məsələn, suffikslərin təsnifatını izah edərkən onları əvvəlcə mənşəyinə, sonra isə rollarına görə, daha sonra isə söz kökünün tərkibinə, formasına görə təsnif etmişdir. Nəhayət isim, sifət, fel, zərf düzəldən şəkilçilərin də təsnifatını vermişdir. Məntiqi ardıcıllığa riayət etməklə təqdim olunan bu təsnifat dilin söz yaradıcılığı sahəsində tədqiqat aparan hər bir dilçiyə lazımı məlumat verməklə onun üçün zəngin və dəyərli mənbə hesab edilə bilər.

Moris Qrövisin fikrincə burada suffikslərin aid olduğu növdən, təsnifatlarından asılı olmayaraq, onların mənşəyi və tələffüz qaydası həmişə onları müşayiət etməkdədir. Grövisin fikrincə suffikslər vasitəsilə söz yaratma müstəqil, ayrıca bir şey deyildir ; bir tərəfdən bir çox suffiks müxtəlif xüsusiyyətlərə malikdir, və eləcə də eyni xüsusiyyətlərinə görə bir-birilə ziddiyyətdədirlər ; digər tərəfdən suffikslər söz kökünün az və ya çox dəyişilməsinə səbəb olur. Prefikslər isə suffikslərlə müqayisədə artırıldıqları sözün təbiətini dəyişmir, onların ancaq mənasını dəyişir, söz kökünün heç bir formal dəyişməsinə təsir etmir [4, 198].

A. Martine şəkilçilər və mürəkkəb sözlər vasitəsilə söz yaradıcılığına kifayət qədər geniş yer ayıraraq, düzəltmə və mürəkkəb sözlər arasındakı oxşar və fərqli xüsusiyyətlərdən, onların məhsuldar olub-olmamasından bəhs edir. O yazır ki, düzəltmə sozlər və mürəkkəb sözlər arasındakı oxşar cəhətlərdən bəhs edərkən, yadda saxlamaq lazımdır ki, onlarda ifadə olunan modallığın ayrı-ayrılıqda düzəltmə və mürəkkəb sözlərin tərkib hissələrinə heç bir aidiyyatı yoxdur. Düzəltmə və mürəkkəb sözlərin tərkib hissələri bir-birindən ayrılmazdır, onları ayırdıqda onların ifadə etdikləri məna itir. Bu üsulların məhsuldarlığı məsələsinə gəldikdə isə, şəkilçilər vasitəsilə söz yaradıcılığının daha məhsuldar olduğunu qeyd edir [5, 131-138].

Digər bir fransız dilçisi Jaklin Pikoş leksikologiyaya həsr etdiyi kitabinda söz yaradıcılığına kifayət qədər geniş yer vermiş, xüsusilə də suffiks və prefikslər vasitəsilə dildə yeni söz yaratmanın daha səmərəli olduğunu vurğulamışdır. O, burada prefikslərin daha effektiv olduğunu vurğulayaraq, bu xüsusiyyətin prefikslərin dilin köhnəlməməsində böyük rola malik olduğundan bəhs edir.

Lakin Pikoş bu xüsusiyyəti suffikslərə şamil etməmiş, prefikslərdən fərqli olaraq suffikslərin köhnəlməyə daha çox məruz qaldığını söyləmişdir. Hətta bəzi suffikslər bu səbəbdən istifadədən çıxmışdır. Belə ki, bu problemlə qarşılaşmayan prefikslər aktuallığını heç bir zaman itirmir və daha işlək olaraq qalırlar. Şarl Bali də göstərilən əsərində sözdüzəltmənin dilin leksikasının zənginləşməsində

əhəmiyyətli rol oynadığını vurğulamışdır. Bali xüsusilə morfoloji və analitik üsulun daha çox səmərəli olduğunu qeyd etmiş, fransız dili dərsliklərində məhz bu sahəyə xüsusi önəm verildiyindən bəhs etmişdir [8, 116 - 127].

J. Pikoşun K.Marçello-Nizia ilə birlikdə tərtib etdiyi fransız dili tarixinə həsr olunmuş əsərdə müasir fransız dilində yeni sözlərin dilin artıq malik olduğu iki üsul vasitəsilə yaradılmasından bəhs olunur; bunlardan birincisi suffikslər və prefikslər vasitəsilə sözdüzəltmə, ikincisi mürəkkəb sözlər vasitəsilə sözdüzəltmədir. Burada bəzi frazeoloji birləşmələr də mürəkkəb sözlər bəhsi daxilində tədqiq olunur və mürəkkəb sözlərin dilin leksikasının zənginləşməsində mühüm rol oynaması qeyd edilir. Bu iki üsul müasir fransız dilində ən məhsuldar və ən çox inkişaf edən üsullardır. Belə ki,dilçilərin fikrinə görə qədim fransız dilində məhsuldar olan suffikslər hal-hazırda da məhsuldarlığını qoruyub-saxlamışdır, onlardan çox azı qeyri-məhsuldar olmuşdur. Bu tədqiqat əsərinin müəllifləri hətta artıq qeyri-məhsuldar hesab olunan ***-ance*** suffiksi vasitəsilə anqlisizmlərin yaradılmasının mümkün olduğunu qeyd edirlər [9, pages 103-104].

Aino Niklas Salminen özünün "Lexicologie" adlı əsərində müasir fransız dilində yeni sözlərin dilin artıq malik olduğu iki üsul vasitəsilə yaradılmasından bəhs edir; bunlardan birincisi suffikslər və prefikslər vasitəsilə sözdüzəltmə, ikincisi mürəkkəb sözlər vasitəsilə sözdüzəltmədir. Burada bəzi frazeoloji birləşmələr də mürəkkəb sözlər bəhsi daxilində tədqiq olunur və mürəkkəb sözlərin dilin leksikasının zənginləşməsində mühüm rol oynamasını qeyd edir. Bu iki üsul müasir fransız dilində ən məhsuldar və ən çox inkişaf edən üsullardır [11, 54-70].

Şteynberq N. M. yazır ki, söz yaradıcılığı üsulları dilin inkişafının müxtəlif dövrlərində məhsuldar və qeyri-məhsuldar hesab oluna bilər. Bu zaman həmin sözyaradıcılığı üsullarının (əsasən morfoloji və analitik yolla sözdüzəltmənin) məhsuldarlıq və ya qeyri-məhsuldarlıq problemi intalinqvistik və ekstalinqvistik amillərdən asılıdır. Onun fikrincə müasir fransız dilində şəkilçilərin artırılması yolu ilə sözdüzəltmə elmi və publisist nitqdə yeni sözlərin yaranmasında olduqca məhsuldardır. Bu baxımdan *-ation*, *-iste*, *-isme*, *-ique* kimi suffiksləri məhsuldar suffikslərin sırasında göstərmək olar [13, стр. 56-59].

Müasir Azərbaycan dilinin qrammatikasında göstərilir ki, Azərbaycan dilində isimlərin böyük bir hissəsi düzəltmə isimlər olduğundan onların yaranması söz yaradıcılığı ilə sıx bağlıdır və onun ayrılmaz hissəsidir. Başqa türk dillərində olduğu kimi Azərbaycan dilində də düzəltmə isimlər üç üsulla əmələ gəlirlər:

1) morfoloji (sintetik) üsul;

2) sintaktik (analitik) üsul;

3) leksik-sintaktik- morfoliji üsul.

Qrammmatik baxımdan söz yaradıcılığında əsas fikir düzəltmə sözün formal təhlilinə verilir və bu formanın semantik və funksional tərəfi tədqiqatçını çox da maraqlandırmır.

Leksik baxımdan söz yaradıcılığında leksik vahidlərin yaranması əsas götürülür (məcazi məna, xüsusi isimlərin ümümi isimlərə keçməsi və s.) [14, 70].

Azərbaycan dilində qrammatikləşmə prosesi, yeni sözyaratma, yeni məna kəsbetmə və s. dil hadisələri təbii ki, özünü bitki adlarının yaranmasında da göstərir.

Azərbaycan dilində yeni sözlər daha çox sadə sözlərin sonuna sözdüzəldici şəkilçilər artırmaqla yarandığı kimi düzəltmə bitki adları da əsasən leksik (sözdüzəldici) şəkilçilər vasitəsilə əmələ gəlir. Baxmayaraq ki, fransız dilində bu kateqoriyaya aid sözlərin bir çoxu sadə isimlərdir. Azərbaycan dilində onlar düzəltmə sözlər kimi çıxış edirlər.

Misallara müraciət edək: fr. dil.: **Achène** // **Achaine** // **Akène**- Azərb. dil: **Toxumca** ; fr. dil.: **Acotylédone** - Azərb. dil: **Toxumsuz** (sporlar vasitəsilə çoxalan bitkilər); fr. dil.: **Aigrette** - Azərb. dil: **Uçağan** (uçağan toxum); fr. dil.: **Euphorbe** - Azərb. dil: **Südləyən-** *Euphorbe de Madagascar* - Madaqaskar südləyəni (kauçuk verən); fr. dil.: **Linaigrette** - Azərb. dil: **Tüklücə** -ona bəzən *jonc des marais* -bataqlıq qamışı*, lin des marais*-bataqlıq ziyərəyi də deyirlər; fr. dil.: **Liseron** - Azərb. dil: **Mərəvcə**; fr. dil.: **Lycoperdon** - Azərb. dil: **Tozanaq**; fr. dil.: **Mélique**- Azərb. dil: **Kalışvər və başqaları**. Göründüyü kimi bir və ya bir neçə leksik şəkilçilərin əlavə olunduğu bitki adları düzəltmə sözlərdir.

Leksik şəkilçilərin köməyi ilə yaranmış bu yeni bitki adlarından fərqli olaraq qrammatik şəkilçilər yeni söz əmələ gətirə bilmədiyi kimi, eyniköklü sözlər də yarada bilmirlər. Biz bu köklərdən hər hansı birinə qrammatik şəkilçiləri əlavə etdikdə həm söz kökləri, həm də eyniköklü sözlər formasına görə dəyişə bilir və bu zaman sözün leksik mənasında heç bir dəyişiklik baş vermir. Eyniköklü sözlərin kökü mütləq eyni nitq hissəsinə aid olur. Eyni nitq hissəsinə və müxtəlif nitq hissələrinə aid olan omonim köklərdən yaranmış sözlər eyniköklü söz sayılmır. Misal üçün **erkəkcik, erkəkcikli, erkəkciksiz, erkəkciksizlik, erkəkləmək, erkəkləşdirmək** sözləri kökə iki və ya daha artıq sözdüzəldici (leksik) şəkilçinin qoşulması ilə əmələ gəlir, yəni düzəltmə sözdən digər bir düzəltmə söz də əmələ gəlir.

Tədqiqat materiallarında düzəltmə sözlərin sayı 84 leksik vahidə, və ya ümumi söz korpusunun 8.4 % -nə bərabərdir.

İSTİFADƏ OLUNMUŞ MƏNBƏLƏR

1. Brunot F. Histoire de la langue française dès origine à nos jours. P. Librairie Armand Collin. Tome I. 1966.- 597 pages.

2. Corbin D. Morphologie dérivationnelle et structuration du lexique français, Lille, Presses Universitaires de France, (1ère éd.1987). 1991. - 254 pages.

3. Dubois J. Etude sur la dérivation suffixale en français moderne et contemporain. P. Librairies Larousse. 1962. - 118 pages.

4. Grevisse M. Le Bon Usage, Grammaire française avec des remarques sur la langue française d'aujourd'hui, Paris, ed. Duculot, 1969. - 1228 pages.

5. Martinet A. Eléments de linguistique générale. Collection Armand Collin, 1970, Paris.

- 224 pages.

6. Peytard J. Recherche sur la préfixation en français contemporain. Lille, Atelier de diffusion des thèses, 1975, vol 3. - 250 pages.

7. Pichon E. L'enrichissement lexical dans le français d'aujourd'hui : les principes de la suffixation en français. P. Artéry. 1942. - 177 pages.

8. Picoche J. Précis de lexicologie française, Paris, Nathan, 1992. - 191 pages.

9. Picoche J., Marchello-Nizia C. Histoire de la langue française. Paris. Nathan. 1992.-387 p.

10. Rey A. La lexicologie, Paris, Klincksieck, 1970. - 323 pages.

11. Salminen A. N. "Lexicologie". Masson & Armand Collin Editeurs. Paris. 1997.-188 p.

12. Доза А. История французского языка (пер. с франц.). М.: изд-во иностр. литер. 1956. - 471 стр.

13. Штейнберг Н. М. Аффиксальное словообразование во французском языке: суффиксация и префиксация. Л. Изд-во ЛГУ. 1970. - 204 стр.

14. Müasir Azərbaycan dili. II cild. Morfologiya. Z. Budaqovanın redaktorluğu ilə. "Elm" nəşriyyatı. Bakı 1980. - 510 səh.

GEOMORPHOLOGIC CONDITIONS EFFECT ON GROWTH AND URBAN DEVELOPMENT (The Case Study Of Germi - North West Of Iran)

GELİŞEN ŞEHİRLERDE ARTMAKDA OLAN GEOMORFOLOJİNİN VAZİYETİ (Germi Şehrinin- İran'ın Kuzey Batısının Sosyolojik Araştırması)

СОСТОЯНИЕ НАРАСТАЮЩЕЙ ГЕОМОРФОЛОГИИ В РАЗВИТЫХ ГОРОДАХ (Социологическое исследование города Герми на северо-западе Ирана)

Mir Mahmood HOSSEİNİ[*] - Dr. Mohammad Reza SERVATİ[**]
Dr. Jamshid Jedari EYAZİ[***]

Özet

Germi şehrinin ve çevresinin dinamik gelişmesinde halkın çoğalmasının etkisi büyüktür. Bu yönde 1:50.000'lik jeoloji haritası hazırlanmıştır. Üretimin öğrenimi pratikleri ve haritaların hazırlığı bölge ortaya çıkarılmış jeomorfolojik olayı ile bu tasvirlere uygun geliyor. Araştırmada Ardebil eyaletinin Meteoroloji bürosunun bölgeye ait ikliminin bilgileri de toplanmış. Pratik toplamalar ve bölgesel jeomorfolojik olaylar gösteriyor ki; insanların nüfus artış faktörleri, küçük şehirlerin gelişmesinde esas neden olan etmenlerdendir.

Anahtar kelimeler: Jeomorfolojik faktörler, insan nüfus artış faktörleri, sürüşme, topografik harita, jeolojik harita

[*] Deparment of Geography, P.H.D Student Science and Research Branch, Islamic Azad Universty-Tehran/IRAN

[**] Associate Professor of Shahid Beheshti University of Tehran/IRAN

[***] Assocate Professor of Tehran Universty/IRAN

Abstract

Due to the warm city population growth and urban development and not the exception in its development of the dynamic natural environment has been affected. In this article, the city's development bottlenecks that often are caused by geomorphologic factors has been studied. In this regard 1: 50 000 topographic maps: 1: 100 000 geological map: an area has been prepared and the field studies and preparation of maps and match these images with geomorphologic phenomena created in the region, the maps in Arc View GIS environment scanned, then being and digital elevation maps Them, slope, slope, litho logy, and ... Is produced. Also, data on the regional climate of Ardabil Province Meteorological Bureau prepared and has been processed. Finally, according to maps of litho logy, fault, network channel, slope, slope direction and thickness of fine-grained matrix and field studies and regional geomorphologic phenomena observed, such is the result of geomorphologic factors such as slip phenomena, earth summit, slope, topography Human Factors and Development of the main bottlenecks in this city are the city.

Key words: geomorphologic factors, human factors, landslide, topographic maps, geological map.

1 - Introduction:

Mainly two types of obstacle and pull the way Urban Development programs there. Studied exclusively in the territory part of the barrier is knowledge, but somehow Geomorphology is associated with it. But other categories of bottlenecks arising directly from Geomorphologic Factors to be considered serious if life should be prosecuted and financial losses for the residents of many cities to bring Time (Rajai 1373). Geomorphological units ever since the dynamics and dynamic natural environment are connected. Any attempt Development and dynamics of cities, so with the dynamism and thus the intersection is Geomorphologic phenomena. The deal, if certain essential points of principle and not respected, balanced environment risks are great, most city facilities will threaten (Rajai 1373). The scope of study is one of the cities of Ardabil province in northwestern Iran and northern province of Ardebil between 38˚ 50' to 39 ˚ 10' latitude north of the equator and 47 ˚ 25' to 48 ˚ 12' during the prime meridian is located (Figure 1). Area of the city's 1725/2 kilometers which is equivalent to 9 / 6 percent is the area of Ardabil province. This mountain range south to the city of Salavat, Mountains to the north of the West River Valley and East Balqarchay (River Wing) is limited (Esfandiari 1382). Figure (1) position shows a warm city.

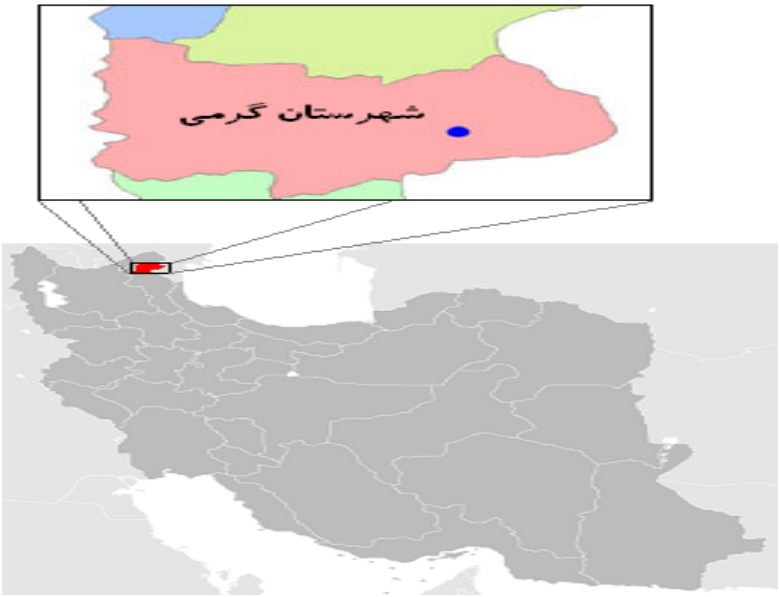

Figure 1: Geographical Conditions of Germi city

2 - geomorphologic factors affect the growth and urban development

2-1 Natural Factors

2-1-1 landslide phenomena: one of the most destructive landslides are natural hazards

that are different causes for their (Keefer 1984, Dai et al., 2002, Line et al., 2004, Bird and Boomer 2004). Sometimes severe earthquakes caused by faults and fractures resulting from damages caused by the landslides are multiplied (Jibson et al., 2000, Keefer 2000, Boomer and Rodrigues2002). This phenomenon in the city warm on the slopes overlooking the city, especially in steep slopes with clay and silt formation and in parts of the fault is seen to eat more.

The most important factors causing landslides in the city include:

2-1-2 Litology

The study area generally clear topography of the two units and South Mountain North Plateau is composed. The plateau north of as building part of the basin Taha and the mountains south part of wrinkles effort - Caucasian little is considered (Esfandiari 1377). Thus the region from the standpoint of morphological to two levels of degradation in South and levels filled north is divided. The northern part (area filled) of sediment erosion from destructive southern part (surface erosion) has been filled. So the constructor is the type of suit. The slip phenomenon in the city most warmly on this material and filled with soft (silt and marl) is created.

2-1-3 Fault Corrosion

gray sandstone formation (OMZS) with the Chilean side layers syncline are warmly by major and minor faults have been severely broken and the gap areas for water infiltration from precipitation and melting Ice the area provides. On the other hand the occurrence of fractures during earthquakes could be much risk. Tectonic currently operating as provocative acts. Highlands's uplift annual rate in the region of about 2 to 10 mm is (Khayyam 1370) the same act provides trigger erosion and sediment is coming.

2-1-4 waterway network

The most important waterway network Germi city, Germi's river from the heights that originated south of the city and after passing through the city northwestwards and now goes to the wings are attached. This river on its way within the city operates under Barry (lateral erosion) and removing the heel slip amplitude over time can intensify the phenomenon. On the other hand seasonal waterways network on the northern slopes that are too fine-grained matrix contains, in addition ribbed erosion influence the formation and increase the time domain, the phenomenon is exacerbated landslide.

2-1-5 slope

slope, including the important studies is Geomorphologic regions. If the slope of the range of potential energy and water can be realized now (Ahmadi 1378). Fig. 2 and 3 respectively map and slope map of the studied area shows.

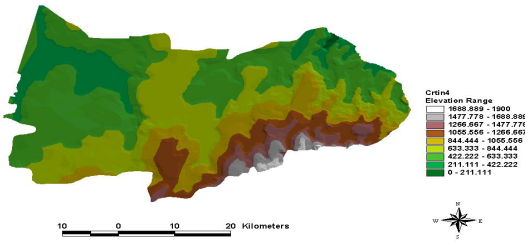

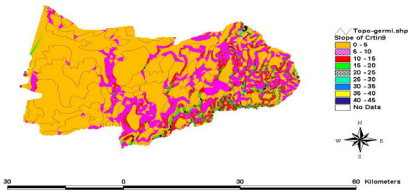

Figure 2: Map of Germi city Figure 3: Map of study area slopes

Based on the above map analysis, the slopes between 28-30, 30-38 and 41-42 degrees and altitudes over 1200 meters, the phenomenon of more landslides occurred.

On the other hand the increased population in recent years, expanding the scope city (especially the northern range) has advanced in this case by removing the slope Domain (Category Terrace) caused me balance in this section and following the financial losses it has many. Also because of a foot in this city,

always one of the steep ranges of barriers to the development of streets and sidewalks in the area and traffic in ice cold season makes it difficult.

2-1-6 Rainfall

Based on regional climate chart component Trent White is considered semi-arid climate. But according to climate zone climate between view between the semi-humid climate is cold and damp cold (Esfandiari 1385). Average annual rainfall in the region is about 450 mm rainfall with the amount of water from snowmelt with constructively influence the phenomenon of weak and fine slip domains are created.

2-2 human factors

Landslides and other processes domain, including specifications and features are the mountainous regions and hills dale (Kohv 20008) that human settlements and population centers are threatened. They can make buildings, residential and infrastructure on which layers of loose and made and have good strength, is destroyed (Katz and Crouvi 2007). Obviously in these areas due to increased load range constructions and water injection (water wells and sewer construction) and the balance struck me domain has provided slip phenomenon. On the other hand with the construction and operation of communication means by the Department of Transportation the slip phenomenon in the region has intensified.

3 - Conclusion

According to geological maps, topographic slope and area of study, reviews and field observations can be said that the lower floor of the condensation in this region contains 1600 m of younger sediments, including silt and clay marl (silt plaster) which is slopes of 25-30, 30-38 and 41-42 degrees phenomenon is due to slip. In fact, the phenomenon of Landslide and Earth Summit of the main bottlenecks in the development is considered Germi city, which are part of geomorphologic factors. Steep topography of the land according to the foothills of a city and also among the bottlenecks developing human factors is considered. Population increase in recent years has caused the city to expand towards the vertical slopes is drawn. Hydrographic Hydrology on this deployment so that the domain elements they often consist of young and clay and silt is enhanced by time domain or by injecting water in the formation (through construction of water wells and sewage) to intensify the process of sliding. Or surgery to remove heel and scope by the river, warm tea or communication ways in the construction area has been done, has caused the phenomenon to be caused by landslides. Thus the lack of constructive assessment of the characteristics of the Earth Geomorphology material flaw causes the walls broke the front platform buildings and streets have been destroyed. Building so many schools, hospitals and office buildings completely evacuated and the University of Payam Noor Earth Summit in Danger. Homes located in the northern foot of the slopes due to ground old and new are at serious risk. And this has caused to the house and land prices in the region dropped sharply and even someone willing to buy houses in this neighborhood is not. This in turn large financial loss to the residents of the area has arrived.

In this respect the following basic steps required:

1 - not create the junction point with the range of what the ground or fully synthetic, naturally.

2 - Considering that the range is wide slip construction and operation has been carried out on the operation of any structural transition is impossible, and does not have any economic justification. Retrofitting structures therefore must consider the social and economic issues seem logical.

3 - Establishment of appropriate protective walls at the foot domain.

4 - Reduction of moisture measurement slider mass.

5 - Full drainage and principled to lead the water out of the vulnerable environment.

6 - Create Barbakan (gutters Rate) - scheme in the area.

7 - Classify Terrace range (step down) and resuscitation appropriate vegetation, including willow, poplar and oak trees in the city, which is found in abundance gram indicating compatibility with the environment and the need for water is much that can be additional water from the soil and the range of the sliding mass will cause drying.

8 - Avoiding any land change.

SOURCES AND REFERENCES

1 - Ahmadi, Hasan - 1378. Applied Geomorphology - the first volume, water erosion - Tehran University Press.

2 - Esfandiari, F. -1385. Research in the eastern range Sabalan morphogenesis systems - PhD Thesis - University of Tabriz.

3 - Esfandiari, F. - 1377. The role of surface water in lowland agriculture Wiki - Masters Thesis - Islamic Azad University - Central Tehran Branch.

4 - Esfandiari, F. -1382. Catchment - Department of Geography National Conference - Islamic Azad University of Astara.

5 - Khayyam, purpose - 1370. Effort on the project construction status and morphology of Azerbaijan volcanic plateau with an emphasis on volcanic mass Sabalan - Journal of Faculty of Literature and Humanities University Complex - No. 27.

6 - Rajai, Abdul -1373. Geomorphology in land preparation and application of environmental management - Published Qvms.

7 - Rajai, Abdul - 1373. Applied Geomorphology in Planning and Development District - Qvms publication.

8 - Bird and Boomer, 2004 JF Bird and JJ Boomer, Earthquake losses due to ground failure, Eng. Geol. 75 (2004), pp. 147-179.

9 - Boomer and Rodrigues, 2002 JJ Boomer and CE Rodrigues, Earthquake-induced landslides in Central America, Eng. Geol.63 (2002), pp. 189-220.

10 - Dai et al., 2002 F.C. Dai, C.F. lee and Y.Y. Ngai, Landslide risk assessment and management: an overview, Eng. Geol. 64 (2002), pp. 65-87.

11 - Jibson et al., 2000 R.W. Jibson, E.L. Harp and J.A. Michael, A method for producing probabilistic seismic Landslide hazard maps, Eng.Geol.58 (2002), pp. 271-289.

12 - Keefer, 1984 D.K. Keefer, Landslides caused by earthquakes, Geol. Soc. Amer. Bull.95 (1984), pp. 406-421.

13 - Keefer, 2000 D.K. Keefer, Statistical analysis of an earthquake-induced Landslide distribution-the Loma Prieta, California event, Eng. Geol.58 (2000), pp. 231-249.

14 - Kohv M, 2009. Slope stability and Landslides in Proglacial Varved clays of Western Estonia, volume 106, Issues 3-4, pp. 315-325.

15 - Katz O, 2007. The geotechnical effects of long human habitation (2000 <years): Earthquake induced Landslide hazard in the city of Zefat, northern Israel, volume 95, Issues 3-4, pp. 57-78.

16 - Lin et al., 2004 C.W. Lin, C.L. Shieh, B.D. Yuan, Y.C. Shieh, S.H. Liu and S.Y. Lee, Impact of chi-chi earthquake on the occurrence of Landslides and debris flows; example from the Chenyulan River watershed, Nantou, Taiwan, Eng. Geol. 71 (1,2) (2004), pp. 49-61.

ERKƏN ƏKİNÇİLİK DÖVRÜ AZƏRBAYCANIN TARİXİ- MƏDƏNİ İRSİNDƏ YENİ MƏRHƏLƏ KİMİ

EARLY- AGRICULTURAL EPOCHS AND THE NEW FORMATION IN HISTORY-CULTURAL HERITAGES OF AZERBAIJAN.

РАННЕЗЕМЛЕДЕЛЬЧЕСКАЯ ЭПОХА, НОВЫЙ ЭТАП В КУЛЬТУРНО-ИСТОРИЧЕСКОМ НАСЛЕДИИ АЗЕРБАЙДЖАНА

Pərvin ƏLİZADE*

Özet

Geçtiğimiz yüzyılın 1960-1970'li yıllarında yapılan arkeolojik kazıları Azerbaycan arazisinde erken tarım döneminin bir çok gerekli bilgilerini de açığa çıkardı. Hali hazırda elimizde Azerbaycan'ın kültür mirasının eski katlarını öğrenmeye imkân sağlayan ve İ.Ö VII-V. yüzyıllarda, bu topraklarda binyılları gösteren Şomutepe, Kültepe ve Leylatepe komplekslerinde, eski iskân yerleşim kültürünün mevcudiyetini ortaya koymaktadır. Bunların arasında bilimsel önemi olan Nahçıvan'a ait çok yönlü yaşam tarzı ve ölü gömme abideleri, Gencebay havuzu, Orta Kür Çayı akımı, Mil, Muğan, Karabağ Dağı, eski Azerbaycan yurdu olan Urmiye çevresi havuzları bulunmaktadır. Şüphesiz ki bütün bunlar eski tarım işlemleri olan kurganlar Azerbaycan'ın serveti, kültür mirasının kaynağı idi.

Anahtar kelimeler: kültür mirası, abide, tarımcılık, üretim, ekonomi.

Summary

Archeological investigation of 60-th and 70-th years of the past century in Azerbaijan territory, there was discovered a several important complex of early agricultural epochs. Nowadays in our disposable there are valuable artifacts, which are allowing to definite ancient layer of cultural heritage of Azerbaijan and reconstructed the picture of the development and generating economy on its

* Bakü Devlet Üniversitesi Doktora Öğrencisi./AZERBAYCAN

territory in VII-V century b. c. In pointing of thousand millennium at Azerbaijan territory there was laid together ancient sedentary farming culture which is concerns to Shoumutepe, Kultepe and Leylatepe complex.

Among of these complex are having scientific importance, as it present multi several economical domestic and funeral monument of Nakhchewan, Milsk-Garabakh and Mugan mountain, basin Ghanjachay, middle flowing river of Kura and also complex of historical territory of Azerbaijan – Priurmian basins. There is definitely that ancient agricultural layer was source of the riches cultural heritages of Azerbaijan.

Key words: Cultural heritage, monuments, agriculture, manufacturing, economy.

İbtidai insanlar tərəfindən ilkin əkinçilik və maldarlıq istehsal təsərrüfat formalarının mənimsənilməsi bəşər tarixində ən böyük kəşflərdən sayılır. Bu kəşf ibtidai cəmiyyətlərin iqtisadi, ictimai və mədəni strukturlarında əsaslı dəyişiliklər yaratmış, onların gələcək inkşaf yolunu müyyən etmiş, yeni və yüksək tarixi dövrün başlanması ilə nəticələmişdi (1,s.58-63). Neolit dövrü (Yeni daş dövrü) ilə bağlı olan bu əlamətlər tarixi prosess elmdə "Neolit inqlabı" kimi qiymətləndirilmişdir (2)."Neolit inqlabı" Azərbaycanın tarixi torpaqlarından yan keçməmiş, inkşaf etmiş və özünün misilsiz izlərini çoxsaylı maddi mədəniyət abidələrində saxlamışdır (3, s.81-93). XX əsrin ortalarında Ön Asiya ölkələrində, eləcə də Azərbaycan ərazisində Erkən əkinçilik dövrünə aid çox təbəgəli abidələrin üzə çıxarılması və öyrənilməsi əsrin ən böyük arxeoloji nailiyyətləri olmuş, bəşər tarixinin bu mühüm mərhələsi haqqında mövcud təsəvvürləri əsaslı şəkildə dəyişmiş və zənginləşdirmişdir.Yeni arxeoloji tədqiqatlar Şərqdə, o cümlədən Azərbaycanda eramızdan əvvəl VII-V minilliklərdə erkən əkinçilik mədəniyyətlərinin yaranması, təşəkkülü və çiçəklənməsi ilə səciyyələnən tarixi bir mərhələnin – Erkən əkinçilik dövrünün varlığını müəyyənləşdirmişdir. Erkən əkinçilik dövrü eyni zamanda paleometal dövrünə keçidin başlanğıcı olmuşdur (4, s.98-100).

İbtidai mənimsəmə təsərrüfat formasından yeni və daha üstün istehsal iqtisadiyyatına keçid prosesi mövcud cəmiyyətlərin həyat tərzində əsaslı dəyişiliklər yaratmışdı. İbtidai insanlar sabit qida məhsulları əldə etməklə həmişəlik təbiətin asılılığından çıxmış, oturaq həyat tərzinə keçmiş, təkcə iqtisadi həyatda yox, ictimai- mədəni sahələrdə də böyük uğurlar qazanmışdı. Hələ qədim daş dövründə əldə edilən mədəni nailiyyətlər - daş alətlərin hazırlanma texnologiyasındakı müvəffəqiyyətlər və yeniliklər erkən əkinçilik dövrünün mədəni irsində öz yüksək və mütərəqqi təzahürünü tapmışdı.

Tarixi Azərbaycan ərazilərində erkən əkinçilik dövrünün ilk arxeoloji kompleksi 1948-ci ildə Cənubi Azərbaycanda, Urmiya gölünün qərb sahilində üzə çıxarılmışdı. Bu ingilis arxeoloqu Tomas Burton-Braun tərəfindən aşkar olunan və arxeoloji qazıntılarla tədqiq edilən Göytəpə abidəsi olmuşdur (5,

p.250-264). Qazıntılar zamanı Göytəpə abidəsindən erkən əkinçilik dövrünə aid yaşayış evlərinin qalıqları, daş və sümükdən hazırlanmış müxtəlif əşyalar, ibtidai gil qab nümunələri, eləcə də bir neçə mis əşya tapılmışdı. Gil məmulatı içərisində Ön Asiya kompleksləri üçün səciyəvi sayılan ən qədim boyalı qab nümunələrinin varlığı xüsusilə dəyərli olmuşdu. Belə qabların üzəri sadə həndəsi naxışlarla bəzədilmişdir. Həmin naxışların çəkilməsində açıq və ya tünd qəhvəyi rəngli təbii boyalardan istifadə edilmişdi. Qablar əldə hazırlanmaqla çox bəsit formalara malikdir. Maraqlıdır ki, Göytəpə abidəsinin boyalı qab nümunələrinin oxşarlarına sonralar Şimali Azərbaycanın bir sıra abidələrində də təsadüf olunmuşdu. Naxçıvan şəhəri yaxınlığındakı I Kültəpə abidəsinin alt laylarında, Mil-Qarabağ və Muğan düzlərinindəki bir çox qədim yaşayış yerlərindən adi qab nümunələrilə yanaşı boyalı qablar da üzə çıxarılmışdır (6, s.3-14).

Göytəpə abidəsində üzəri qara rənglə bəzədilmiş ibtidai qab nümunələrinə də rast gəlinmişdi. Belə qablar Mesopotamiya ərazisindəki Ubeyd mədəniyyətinə aid komplekslər üçün daha çox səciyyəvi olmaqla tarixi Azərbaycan ərazilərinin Ümumşərq əkinçilik mərkəzinin ayrılmaz hissəsi olduğunu bir daha əyani şəkildə sübuta yetirmişdir.

1951-ci ildə arxeoloq Osman Həbibulla oğlu Həbibullayev tərəfindən Naxçıvan şəhəri yaxınlığındakı Kültəpə abidəsində kəşfiyyat qazıntılarının başlanması və sonraki illərdə genişlənlndirilməsi Azərbaycanın qədim əkinçiliklə bağlı zəngin mədəni irsinin dərin köklərinin üzə çıxarılması ilə əlamətdar olmuşdur(7). Kültəpə abidəsində 22 m-ə yaxın qalınlıqda mədəni təbəqə üzə çıxarılmış, mədəni irsimizin eramızdan əvvəl VII minillikdən I minilliyə qədər davam edən tarixi inkişafının bütün ardıcıl mərhələləri izlənilmişdir.Qədim yaşayış yerinin qalıqlarından ibarət olan Kültəpə kompleksi hazırda bütün Qafqaz, eləcə də Ön Asiya arxeologiyası üçün etalon abidə kimi qiymətləndirilir.

Qazıntılar zamanı Kültəpə abidəsində ulularımızn oturaq həyat tərzini əks etdirən yaşayış və təsərrüfat binalarının qalıqları, ibtidai əkinçilik və maldarlıq məşğuliyyətilə bağlı müxtəlif əmək alətləri, dənli bitki qalıqları, ev heyvanlarına aid sümüklər, dulusçuluq, daş və sümükişləmə, toxuculuq, eləcə də ilkin metal istehsalına, qədim dövrlərin adət və ənənələri, dini görüşləri və ayinlərinə aid saysız-hesabsız tapıntılar üzə çıxarılmışdır. Kültəpə abidəsinin alt mədəni qatlarından 7 ədəd mis əşyanın tapılması təkcə Azərbaycan üçün yox, bütün Qafqaz üçün elmi dəyərli olmuşdur. Aşkar olunan tikinti qalıqları Erkən əkinçilik dövründə Azərbaycan ərazisində bütün Qədim Şərq ölkələrində olduğu kimi çiy kərpic memarlığının geniş yayıldığını göstərmişdir. Qədim mədəni irsimizin ayrılmaz hissəsi olan bu ulu memarlıq sahəsi ənənəvilik və varislik prinsipiləri ilə minilliklər boyu nəsllərdən nəsillərə ərmağan edilmiş, yaşamış, dövrümüzə gəlib çatmışdır. Naxçıvan ərazisində, Muğanda, Gəncəçay bölgəsində, Qazax və Ağstafada, Mil və Qarabağ düzlərində ki bütün memarlığ kompleklərində çiy kərpiclərdən tikilmiş müxtılif formalı binaları qalıqlarına rast gəlinmişdir. Belə abidələr içərisində Şomutəpə, Qarğalartəpə, Töyrətəpə,

Əlikömək tə pə, İlanlıtəpə, Leylatəpə, Kamiltəpə kimi arxeoloji abidələr bu cəhəttən daha zəngin arxeoloji dəlillərlə seçilirlər (8).

Ağstafa bölqəsinin payına düşən Şomutəpə abidəsi Kür çayının orta axarındakı yerlərdə üzə çıxarılmış ilk aidələrdəndir. Ağstafa şəhərinin şərq qurtaracağında yerləşən bu abidə qazıntılardan əvvəl 1 hektara yaxın sahəni tutan yastı təpədən ibarət olmuşdu. Təpədə 1960-cı ildə ilk kəşfiyyat qazıntısı aparılmış, 1961-1964-cü illərdə bu qazıntılar daha da genişləndirilmişdir (9, s.15-17). Qazəntılar Şomutəpənin 400 kv. metrlik sahəsini əhatə etmişdi. Qazıntılar zamanı Şomutəpədə divarları 1 m-dən artıq hündürlükdə qalmış dairəvi evlərin qalıqları, təsərrüfat tikintiləri, ocaq yerləri, çoxlu sayda sümük və daş alətlər, eləcə də ibtidai gil qab nümunələri tapılmışdışdır. Abidənin mədəni təbəqəsi eyni dövrü əks etdirən bir tikinti layından ibarətdir. Üzə çıxarılan tikinti qalıqları yaşayış yerinin xarakterini, onların yerləşmə xüsusiyyətlərini müəyyən etməyə imkan vermişdir. Bütün binaların inşasında çiy kərpiclərdən istifadə olunmuşdur. Əldə edilən əmək alətlərinin əsas hissəsini ibtidai əkinçiliklə bağlı toxalar, quraşdırma biçin alətləri, dən daşları və s. təşkil etdir. Bunlardan başqa abidədən bir neçə növ mədəni dənli bitki qalınları da tapılmışdır. Onların içərisində çoxcərqəli arpa, yumşaq və bərk buğda növləri vardır.

Şomutəpənin gil məmulatı əldə hazırlanmış arxaik xüsusiyyətli və sadə formalı qablarala təmsil olunmuşdur. Onların piçirilmə keyfiyəti aşağıdır. Bununla əlaqədər Şomutəpə kompleksinin qil məmulatı *Kültəpə* abidəsindən tapılmış qil qab nümunələrindən seçilir.

Azərbaycan ərazisində, qədim əkinçiliklə bağlı mədəni irsin qiymətli abidələrindən biri adı yuxarda çəkilən *Əlikömək tə pə* kompleksidir. Qədim yaşayış yerinin qalıqlarından ibarət olan bu abidə Muğan düzünün cənubunda, İncəçayın sağ sahilində yerləşir. Əlikömək tə pə abidəsi 1965-ci ildə qeydə alınmışdır. Sonrakı illərdə abidədə F.R.Mahmudov tərəfindən geniş ölçülü qazıntılar aparılmış və onun stratiqrafik strukturu, topoqrafik xüsusiyyətləri və dövrü haqqında dəyərli dəlillər əldə edilmişdir (10, s.53-80).

Qazıntılardan əvvəl Əlikömək tə pə sahəsi 1 hektara, hündürlüyi isə 5 metrə yaxın uzunsof formalı təpədən ibarət olmuşdu. Aparılan arxeoloji qazıntılar zamanı abidənin 600 kv. metrlik sahəsi tədqiq olunmuş və burada erkən əkinçilik dövrünə aid 6 tikinti qatı üzə çıxarılmışdır. Tapıntılar dövr üçün özəl sayılan tiknti qalıqlarından və maddi mədəniyyət nümunələrindən ibarət olmuşdur. Diqqəti cəlb edən cəhət ondan ibarətdir ki, Əlikömək tə pə qədim yaşayış yerindən sabit oturaq həyat tərzi, əkinçilik və maldarlıqla bağlı tapıntılarla yanaşı küllü miqdarda boyalı qab nümunələri də əldə edilmişdir. Gilin tərkibinə və texnoloji xüsusiyyətlərə görə boyalı qabların böyük hissəsi sadə qablarla eynidir. Lakin boyalı qabların daha mükəmməl hazırlanması, keyfiyyətli bişirilməsi nəzərə çarpır. Boyalı qablar içərisində kiçik ölçülü piyalə və camlar, küpələr və badyalar üstünlük təşkil edir. Müşahidələrə görə belə qabların səthi əvvəlcə ağ və ya qırmızı anqobla örtülmüş, sonra isə qəhvəyi və

zoğalı rənglə naxışlanmışdır. Naxış motivləri müxtəlifdir. Geniş yayılmış motivlər üfüqi xətt boyu düzülmüş üçbucaqlar cərgəsindən, bir-birinin içərisində yerləşdirilən bucaqlardan, romblardan və dalğavari xəttlərdən ibarəttir üçbucaqlardan. Əlikömək tə pə də bütün səthi qırmızı boya ilə örtülmüş qablara da rast gəlinmişdir. Belə qabların simmetrik biçimə malik olması onların dülüs çarxında hazırlanması haqqında mülahizə doğurur. Onu da nəzərə çatdırmaq lazımdır ki, Əlikömək tə pə kompleksindən üzə çıxarılan boyalı qabların oxşarlarına Mil düzündəki abidələrdə də təsadüf olunmuşdur. Boyalı qabların Cənubi Azərbaycandakı abidələrdə də geniş yayılması müşahidə olunmuşdur.

Məlumdur ki, II Dünya müharibəsindən sonrakı illərdə Cənubi Azərbaycan ərazisində – Təbriz yaxınlığında və Urmiya gölünün ətrafında erkən əkinçilik dövrünə aid onlarca zəngin arxeoloji komplekslər: yaşayış yerləri və qəbir abidələri üzə çıxarılmışdır. Onların içərisində Göytəpə, Yanıqtəpə I və Yanıqtəpə II, Dəlmətəpə, Pijdelitəpə, Firuztəpə, Dingətəpə, Həsənlitəpə və digər abidələr çoxtəbəqəli olmaqla tarixi Azərbaycan ərazilərində eramızdan əvvəl VII-V miniliklərdə yüksək bir əkincilik mədəniyyətinin təşəkkül tapmasını qöstərir. Bu cəhəttən Həsənlitəpə kompleksi xüsusi əhəmiyəttə malikdir. Komplesk Urmiya qölündən cənubda, Solduz düzündə yerləşmişdir.

Həsənlətəpə abidəsində ilk qazıntılar ötən əsrin 30-cu illərinə təsadüf etsə də onun əsaslı arxeoloji tədqiqi 1956-1975 illərlə bağlıdır. Böyük elmi əhəmiyyətli bu abidənin və onun ətrafındaki digər komplekslerin tədqiqi üçün amerikanlı alim R. Dayson tərəfindən hətta xüsusi layihə də hazırlanmışdı. Ümumilikdə, Həsənlitəpədə neolit dövründən tutmuş erkən dəmir dövrünədək uzun bir tarixi mərhələnin dəqiq stratiqrafik cədvəl müəyyənləşdirilmişdir. Həmin stratiqrafik cədvəl İran yaylasının şimal-qərb bölgələri – xüsusən Cənubi Azərbaycan üçün etalon olmaqla böyük zaman kəsiyindəki mədəni-tarixi inkişafın ardıcıllığını əyani şəkildə əks etdirmişdir. Pensilvaniya Universitetinin arxeologu doktor R. Daysonun başçılığı altında təşkil olunan arxeoloji ekspedisiya apardığı geniş axtarışlar nəticəsində Həsənlitəpədə 21 metr qalınlıqda mədəni təbəqə aşkar olunmuşdur, həmin mədəni təbəqənin alt qatları erkən əkinçiliklə bağlıdır (12, s.129).

Arxeoloji qazıntılar zamanı Həsənlitəpənin alt qatlarında saman qatışıqlı gildən hazırlanmış sadə və boyalı qab nümunələrinə, daş baltalara, kiçik ölçülü qadın heykələrinə, çaxmaq daşından düzəldilmiş kəsici alətlərə, çoxlu sümük məmulatına və digər tapıntılara rast gəlinmişdir. Tədqiqatlar Urmiya gölü hövzəsindəki əkinçilik kompleksərinin Kültəpə abidəsi kimi cənub qrupuna aid olmasını üzə çıxarmışdır.

Şimalı Azərbaycanda cənub qrupuna, ayrılıqda isə səciyyəvi xususiyyətləri ilə seçilən yeni bir mədəniyətə aid maraqlı komplekslərindən biri də Qarabağ düzündəki Leylatəpə qədim yaşayış yeridir. Leylatəpə abidəsi keçən əsrin 80-ci illərində qeydə alınmış və öyrənilmişdir. Abidənin tədqiqi zamanı əldə edilən gil məmulatı ümumilikdə Erkən əkinçilik dövrünün gil məmulatı ilə müəyyən

yaxınlıq təşkil etsə də daha yüksək keyfiyyətləliri: dulus çarxında hazırlanması, yaxşı bişirilməsi və diqər müsbət xüsusiyyətləri ilə diqqəti cəlb etmiş və daha çox Mesopatamiya ərazisində təşəkül tapan Ubeyd mədəniyyətinin gil məmulatını xatırlatdırmışdır. Belə xüsusiyyətlərə görə abidə yeni bir arxeoloji mədəniyyət – Leylatəpə mədəniyyəti üçün əsas olmuşdur(13, s.47-48).

Son vaxtlarda Leylatəpə tipli abidələrin Azərbaycanın qərb bölgələrində aşkar olunması bu mədəniyyətin daha geniş yayıldığını üzə çıxarmışdır. Bu cəhətdən Qazax rayonu ərazisində aşkar olunmuş Böyük Kəsik, Poylu I və Poylu II və digər abidələr Leylatəpə mədəniyyət haqqında təsəvvürləri xeyli genişlətmişdir. Diqqəti cəlb edən yeniliklərdən biri ondan ibarətdir ki, arxeoloji axtarışlar zamanı Azərbaycanın qərb bölgələrində Leylatəpə mədəniyyətinə aid qəbir abidələri də üzə çıxarılmışdır. Bunlar kurqan tipli qəbirlərdən və uşaqlara aid küp qəbirlərindən ibarət olmaqla bu qədim əkinçilik mədəniyyətinin dəfn mərasimləri haqqında təsəvvürləri tamamilə dəyişmişdir (14).

Beləliklə, tarixi Azərbaycan ərazilərində keçən əsrin 50-60-cı illərində başlamış, sonrakı illərdə daha da genişləndirilmiş arxeoloji axtarışlarla Erkən əkinçilik dövrünə aid zəngin arxeoloji komplekslər aşkar olunmuşdu. Diqqəti cəlb edən cəhətlərdən biri ondan ibarətdir ki yeni komplekslərdə geniş özəl xüsusiyyətləri ilə eyni bir dövrün bir-birini əvəz edən 3 müxtəlif mədəniyyəti əks olunmuştur: *Şomutəpə* mədəniyyəti; *Kültəpə* mədəniyyəti və *Leylatəpə* mədəniyyəti.

İSTİFADƏ OLUNMUŞ ƏDƏBİYYAT

1. Массон В.М. Первые цивилизации. Ленинград. Наука .1980.

2. İsmayılzadə Q.S. Əsrin arxeoloqu – Vir Qordon Çayld. Azərbaycan Arxeoloqiyası Bakı. Xəzər. 2000, №1-2.

3. Azərbaycan tarixi (7 cilddə), I c., Bakı. Elm. 2007.

4. İsmayılzadə Q.S. Azərbaycanın qədim tarixində Erkən əkinçilik dövrü. Azərbaycanşünaslar müstəqil birliyinin elmi – nəzəri yubiley konfransının materialları. Bakı 2004.

5. Буртон – Брown T. Ехсаватионс ин Азербаижан, 1948. London, 1951.

6. İssen A.A. Kavkaz i Drevniy Vostok v IV-III tısəçeletiəx do n.g. KSİA, vıp.93. Moskva.

7. Abibullaev O.A. Gneolit i bronza na territorii Naxçvanskoy ASSR. Baku, Glm, 1982.

8. Narimanov İ.Q. Kulğturı drevneyşeqo zemledelğçesko-skotovodçeskoqo naseleniə Azerbaydjana. Baku. Glm. 1987.

9. Yenə orada.

10. Mahmudov F.R. Əlikömək təpəsində arxeoloji qazıntıların ilkin yekunları. Azərbaycanda daş dövrü və eneolit (məqalələr toplusu). Bakı, ADU.1984.

11. İsmailzade Q.S. Rannezemledelğçeskie kompleksı Priurmiyskoqo basseyna i Kavkaza v voprosax vzaimosvəzey i vzaimodeystviy. Azərbaycan Arxeologiyası. Bakı., Xəzər, 2001, №1-4.

12. Dayson R.H.Hasanlu and Early İran. «Arsheology», vol.13 №2, 1960,.

13. Nərimanov İ.H. Göstərlən əsəri.

14. Nərimanov İ.Q. , Axundov T.İ., Leylatepe. Baku, 2007; Müseyibli Nəcəf. Böyük Kəsik eneolit dövrü yaşayış məskəni. Bakı. Nafta-Press 2007.

KING LEAR, ADAPTION FROM THE EAST

DOĞUDAN İKTİBAS EDİLMİŞ KRAL LİR

КОРОЛЬ ЛИР, ПЕРЕНЯТЫЙ С ЗАПАДА

Jelili Kohne Shehri KHOSROV*

Summary

Shakespeare was not the creator of King Lear. There was such story before Shakespeare too. Some researchers of Orient noticed the similarities between this play and some eastern stories and especially the Azerbaijani stories. After translation of this play in Iran in 1963, some comparisons between it and some related Iranian stories have been done and according to the similarities it seems that the story of king Lear has been rooted in the eastern lands.

Key words: King Lear, Shakespeare, play, Eastern, motifs

Özet

"Kral Lir" piyesi Şekspir tarafından konulu olarak yazılmış ve Avrupa'da yaygın olan bir oyundur. Bu piyes Doğu ülkelerinde tanındıktan sonra, araştırmacılar piyesteki konuların benzerinin Doğu hikâyelerinde de olduğunu belirtmişlerdir. Konuların tip araştırması sonunda "üç" sözünün ve kavramının (üç bacı) veya "küçük kız kardeşin kahramanlığı" motiflerinin Doğu'dan geldiği kanısı ortaya konmuştur.

Anahtar kelimeler: Kral Lir, piyesi, Şekspir, konu, Batı, Doğu, motifler.

No playwright as famous and adroit as "William Shakespeare" has emerged before and after him. Apart from the unique features of his works over these four hundred years, his great knowledge of political, historical, legal, medical, and geographic fields and also his detailed knowledge about other non-English

* Iran- Islamic Azad University.Astara Branch/IRAN

communities and especially the eastern lands are significant. Not only his knowledge but also his interest in the east was to the extent that eastern features can be traced in most of his plays. Some researchers believe that the stories of some of his plays such as Hamlet, Romeo and Juliet, and King Lear - although indirectly – are adaptations of Eastern stories.

Tragedy of King Lear is perhaps the most exellent masterpiece presented to the world of art by Shakespeare. The story is ancient and is related to the time when people called *Selt* lived in this world. [1. s 11] This tragedy was first written by Geoffrey of Monmouth, then Hellinşed adapted it, and later an unknown playwright staged it with the name of The Real History of King Lear, and eventually Shakespeare used it in writing a beautiful play around 1605.[1.S,12]

"King Lear" is the story of an old King who decides to divide his realm among his three daughters. His criterion of division is the extent of affection each daughter shows to him. Two older girls won their father's heart with flattering, but Cordelia, the third daughter, in response to the father who asks how she loves him simply says: "It's my duty to love you." In his anger he disinherits her and divides his kingdom between the other two. Soon the girls are disgusted with their father and treat him cruelly and throw him away from their territories. And at the end of the story Cordelia is the only one who helps and protects King Lear. Story ends with a series of terrible events like the death of King Lear and his three daughters [1].

The Effect of Eastern Stories on the Thought of Shakespeare in Writing King Lear

Considering the present elements in "King Lear", Shakespearean experts have raised the hypothesis that Shakespeare has used the Eastern legends in writing "King Lear". For example, one of the South Azerbaijan folklores very similar to King Lear is "the story of a king who has three daughters. One day he asks his girls how much they love him. The older daughter says "I love you as much as the seas of the world". The middle girl says "I love you as much as the forests of the world". And the youngest girl says "I love you as much as salt". King is enraged by her honest words and banishes her from the palace. The youngest girl gets marry a prince after many adventures. Accidentally one day the king becomes the guest of the prince. The daughter orders a meal with no salt for his father. The king cannot eat that insipid food; he remembers the words of his daughter and realizes how much she loves him and…"

Among other stories structurally similar to "King Lear" is the story of King Mohammed. In this story a king has a golden apple tree from which one apple is stolen every night. The eldest and middle sons look after the tree in turn but they fall sleep at midnight and fail to get the thief. But the youngest son manages to injure the thief which is a giant. In pursuit of the giant, the brothers abandon him in a well and come back and divide the Kingdome between themselves but finally the youngest son kills the giant, comes back and gives the power back to his father again.

Besides oral Azerbaijani literature, some stories of Iranian literature are similar to king Lear in some respects too:

In Shahnameh of Ferdowsi, the myth of Fereydoun states that "he decides to divide the world under his command among his sons, Salm, Tur and Iraj. So he plans to confront them with a dragon to test them. The older son runs away, the middle son defends himself, but the youngest son attacks the dragon. According to Shahnameh, Iraj inherits Iran and this leads to jealousy of his brothers and their plots and conspiracies against the younger brother and at the end they kill him. "[2. S, 70]

As can be seen King Lear story is very similar to this myth. And certainly the myth of Fereydoun, based on its mythic properties, can precede King Lear story.

Other story in Shahnameh of Ferdowsi which could be inspiring for Shakespeare in writing King Lear is the story of selecting husband by Katayoun, the daughter of Gheysar. "She selects Goshtasb in peasant clothes from all princes who were all her suitors and enrages her father [3. S,131].The dissatisfaction of Gheysar of his daughter's choice and banishing her is similar to the first stage of "King Lear and his anger toward Cordelia" due to lack of exaggeration in expressing her love to her father. [4. S, 151].

Including other famous stories of Iranian oral literature which could have been inspiring for Shakespeare is the story of "an old man who finds a warehouse of wheat in a cave. Selling some of the wheat every day he spends its income to pass his own life and his three daughters'. One day he goes to the cave to bring the wheat but he sees a black snake. The snake says "you took all my wheat, now give them all back or I marry one of your daughters, otherwise I'll eat you". The old man returns home and tells the story to his daughters. The older and middle girls reject to marry the snake, but the youngest girl says "if the snake eats me is better for me to see my father full of sadness, I'll marry the snake and …."[5. S,1988]

Comparison typology

Although, despite the similarities between the story of King Lear and some of eastern works we cannot claim that these stories have the same source, but its appearance is more close to the East. As can be seen in above legends, one of the common elements is number "three" which appeared in the story of King Lear as 'three' daughters. Most researchers believe that the subject of "three" originated in the orient and then spread over Europe, for example: three rings by Bukachio, and Divine Comedy by Dante which has divided the universe into three parts. Dante has very likely adapted his comedy from Ardaviraf Name. Ardaviraf Name was written in 9th century and is about the journey of a Zoroastrian priest called Ardaviraf to heaven and hell. This work has been translated to English too [6. S,34]. As it was mentioned in the story of King Mohammad, the king has three children. In the story of the Old Man and the Snake, the old man has three

daughters. Also in the myth of Fereydoun, he owns three sons named Touraj, Salm and Tur, and so on.

Regarding this subject, although we cannot say that Shakespeare has borrowed King Lear story from the East, but we can claim that the origin of this story was from the east.

The second motif is the heroine of the "little sister"(the smallest child in the family). Based on the categorization of "Ulrich Marzlof", the contemporary German researcher in the structure of the Eastern folklores, "the antagonist of stories is usually the youngest child in the family" [7.s, 41]. Therefore the stories with such structure have probably gone from east to west and have spread in those lands. As was mentioned in the story of King Mohammed, it's the youngest brother who kills the giant and saves his father. In the story of the Old Man and the Snake, the youngest sister accepts to marry the snake to save the life of her father. Also in Myth of Fereydoun the youngest son stands against the Dragon and becomes the successor of the king…

Differences

Apart from the similarities between the story of King Lear and the Eastern stories, there are some differences too. For example, in the story of King Mohammed, the children of the King are boys, but in King Lear the children are girls. In the story of King Mohammed, the king asks his sons to protect the golden fruits without any promise of a reward. But in King Lear the children know that satisfying their father will be rewarded greatly. This point can be seen in the story of the Old Man and the Snake too. The old man doesn't offer any reward for devotion he asks his daughters. King Lear ends in death of its main characters but other tales have happy endings.

Results

According to the eastern motifs in King Lear written by Shakespeare it can be concluded that this story had roots in eastern lands. These motifs include "number three" (three sisters) and the championship of the youngest child (Cordelia) and also the existence of similar stories such as Old Man and the Snake story, the story of a King and his Three Daughters, Fereydoun story and also Katayoun story in Shahnameh of Ferdowsi. The influence of eastern motifs on the work and thought of western authors was mainly because of the communication between East and West which especially intensified in the Renaissance with the crusades, religious missioners like "John Plato Karpiny", and "Frayar Benedict" , also tourists, ambassadors and politicians and their travel accounts like Marco Polo, Richard Hakliot" and "Shirley brothers" travelling in Silk Road...; and Shakespeare that was the child of this age used these subjects in writing his plays.

REFERENCES

1-W.Shakespeare. (1963). King Lear. Trans. by Javad Peyman. Tehran: Institute of Translation and Publication of books.

2- Shahnameh of Ferdowsi, 1363, Pocket Books Inc., Volume 1

3- Forouzan, Farnaz. 2005. Shabah-e Eghvagar-e Shakespeare (Enchanting Phantom of Shakespeare). Trans. by Ahmad Yazdani. Tehran:yazdani.

4- - Shahnameh of Ferdowsi, 1363, Pocket Books Inc.,Volume 4

5- Book of Koocheh entitled "Bi Bi Negar and Mirza Khaste Khomar", 1377, Ahmad Shamlou , Mazyar Publication, 2nd Ed.

6- Literature History of Iran, Zabihollah Safa, 1378, A Summary of the 1st volume, Tehran, Ferdows Publication

7- Marzlof Ulrich: Classification of Iranian Stories, 1371, translated by Kaykavous Jahandari, 1st Ed., Tehran, Sorush Publication

ARAPÇA VE İBRANİCEDE KONJUGE YAPIDA OLAN İFADELERDE ADLARIN KULLANIMI

USE OF NAMES IN THE CONJUGATIONAL STRUCTURE IN ARABIC AND HEBREW

УПОТРЕБЛЕНИЕ ИМЕН В СОПРЯЖЕННОЙ КОНСТРУКЦИИ В АРАБСКОМ ЯЗЫКЕ И В ИВРИТЕ

Teymur Kocaoğlu SADIGOV *

Özet

Makale, Arap ve İbranice'deki ad tamlamalarının kullanımından söz etmektedir. Sami dillerinde "Bağdaşmayan Tamlama" karakteristiktir. "Bağdaşmayan Ad Tamlamaları" Arapça gramer kitaplarında «إضَافة» (bağlamalı, eklemeli), İbranice'de ise "סְמִיכוּת" (yakın, bitişik) olarak adlandırılmıştır.

Makalede söz konusu tamlamaların, tüm çeşitleri ve yapılma metodları gözden geçirilmektedir.

Anahtar kelimeler: dil, Arapça, İbranice, ifadeler, isim.

Summary

This article is devoted to the use of names in the conjugational structure in Arabic and Hebrew. For the Semitic languages is typical uncoordinated combination of two names. Uncoordinated adjective phrases in Arabic grammar is called «إضافة» - «accession», «adding», and in Hebrew "סְמִיכוּת" -" closeness"," adjacency ". This article discusses all kinds, as well as all the methods of formation of such phrases.

Key words: language, Arabic, Hebrew, phrases, noun

* Bakü Devlet Üniversitesi Doktora Öğrencisi/AZERBAYCAN

Sami dillerde bağdaşmayan ad tamlamaları karakteristiktir. Söz konusu yapı "bağdaşmayan" ve yahut "bağdaşamıyan" ismini almasının yanısıra Arapça`nın gramerinde «إِضَافَة» "İzafet"-"eklenme", "birleşme" olarak adı geçer, İbranice'deyse «סְמִיכוּת» "yaklaşım", "katışım" denir. Ad Tamlamasının belirteni Bağdaşmayan Ad Tamlamasının ilişik halindeki belirteni Tamlamanın iyeleri arasında ilişki kurmakla çeşitli anlam ilişkisini ifade etmeye yarar. Ve iyelik ve sahibolma anlamları başta gelir (örneğin, Rusçadaki "Dom uçyonıx","Student Universiteta","Pomestye Vorontsova"ve b.). bağdaşmayan Tamlamalar, Rusça`da sontakı yardımı ile belirtilen Nesnenin Adıyle Nesnenin Kendisi arasındakı ilişkiyi de bildirir.

İki adın arasındakı sıkı ilişki söz konusu birimin önemli vurgusuyle ifade edilir. Ve hem de Belirten sözcüğün bazı şekil değiştirmeleriyle belirtilir. Söz konusu değişimler sözcük gövdesindeki ünlü sesin düşmesi (İbranice`de) ve Bükün'ün bazı değişmeleridir (Arapça`da). [2.295]

Belirten görevini yapan Ad`ın şekli, bahsettiğimizden de anlaşıldığı üzere Status Constructus (إِضَافَة - İzafet) "Durumun Belirten sözcüğünün eklenmesi" «סְמִיכוּת» ismini almıştır.

Arapça`da daha sık sık kullanılır çok da katışımı olmayan Ad Tamlaması şekli Status Constructus şeklidir. Tekil şeklinde olan veya Bükün yoluyle çoğul şeklini almış isim soyundan bir sözcük söz konusu şeklinde sonu ünlüyle biter ( Yalın hal – "u", İlişik hal– "i", Varımlı İşlenmiş hal – "a"), Arapça`da Belirlilik anlamı belirten «أَلْ» öntakısı alır (sözkonusu sorun 1. bölümde açıklanmıştır), yahut isim olan sözcük belirsiz şekli alarak nun'lanır, ya da iki hal eki alır (Yalın hal – "u", Belli İşlenmiş hal eki – "a") [2.295]

İkilik ve çoğul anlamı bildiren erkek cinsi (Eril) anlamı belirten isimlerde eklemeler yoluyle yapılmış çoğul anlamı bildiren isimler Status Constructus`ta ya uzun ünlüyle biter, ya da diftong`la biter, bunların yanısıra "ni" ve "na" yardımıyle anlamı daha abartılır.

Kadın cinsi (Dişil) grubuna ait sözcüklerin salim çoğul şekli üç hal durumu yerine iki halle ifade edilir. [2.295]

İbranice`de vurgu, vurgusuz ve vurgulu hecelerde ünlünün furumunu etkiler. İki sözcüğün bir araya gelerek tamlama kurma durumunda başlıca vurgu Belirten sözcük üzerine düşer. Belirten görevini yapan sözcük, kendi vurgusunu kaybederek ünlülerinde herkesçe bilinen değişmelere uğrar. Yani uzun ünlü kısalabilir, tam şekilli ünlüler aşırı kısalarına geçer. - שָׁוָא (İbranice`de), şu veya diğer ünlüsü düşer.Demek ki Status Constructus`ta Ad`lar, Status Constructus`tan farklı olarak, çoğu hallerde özel şekil alabilir. Bilindiği üzere Bükün olmadığından, ikinci sözcük İyelik halin anlamını belirttiğinden, Status Constructus`ta idare eden sözcük şeklini alarak, görev yapar.

Basit şekilli tamlamalar (Bağdaşmayan Tamlama) iki üyeli olur: Belirten, Belirtilmiş.Üç ve daha çok üyeli Tamlamalar Tamlama içerisinde sıralamayla yer işgal ederek Belirtilen üyenin belirtenleri görevini yapar. Böylesine tamlamalara

“Bileşik İzafet” (yahut zincirleme Ad Tamlaması) adı verilmiştir. Birinci belirtilen üye belirttiği anlama uygun halde bulunur (aynen Rusça`da olduğu gibi: “dom knigi”, “dom knigi akademii”, “dom knigi akademii nauk” ve b.).

İzafetteki belirten görevini yapan sözcüğün tenvini (nunlanması) ve öntakısı olamaz. Kendisini takibeden sözcüğün öntakısı varsa veya özel Ad`sa söz konusu sözcük tamamen belirtilen sözcüktür, aksi takdirde “belirtilmeyen”, daha doğrusu, “Tam belirtilmeyen” görevini yapar.Öreğin (belli olmayan) öğrencinin (belirsiz) kitabı **كِتَابُ تِلْمِيذٍ**, (-סֵפֶר תַּלְמִיד), (Belli öğrencinin (belli) kitabı **كِتَابُ التِّلْمِيذِ** (סֵפֶר הַתַּלְמִיד)

Yanyana gelerek yapılan tamlamanın basit ve bileşik olabildiğinden yukarıda bahsetmiştik. Bileşik olanlarının bir çeşidi ikiden fazla sözcükle yapılanlardır. Üyelerinin sayısına göre izafetlerden üçüyeli, dörtüyeli ve altıüyeli Status Constructus`tan ayrıca bahsedilir. Bunlar zincirleme izafetler adını almışlar. Burada belirten görevini yapan sözcük belirli veya belirsiz durumda olur. Sözkonusu sözcüklerin herkesçe bilinmesi veya bilinmemesine bağlıdır. Veya konuşma sırasında sözcükten bahsedilmemesine bağlıdır. Örnek: öğrencinin belli olmayan kitabının adı **إِسْمُ كِتَابِ تِلْمِيذٍ** שֵׁם סֵפֶר תַּלְמִיד

Öğrencinin belli kitabının adı:-**إِسْمُ كِتَابِ التِّلْمِيذِ** שֵׁם סֵפֶר הַתַּלְמִיד

Bunun yanısıra İbranice`de nismaxim de yapılabilir: מָוֶת ר֑אש הַמֶּמְשָׁלָה smert glavı pravitelstvo (Hükumet başkanının ölümü) מָוֶת ve ר֑אש `de iki “nismaxini”den mürekkeptir. Ama bu tür Zincirleme Tamlamasının arasına «שֶׁל»: מָוֶת של ר֑אש הַמֶּמְשָׁלָה sontakılarını eklemek daha uygundur.[5.31]

Aramice`de, örneğin, isimler üç açıdan gözden geçirilebilir: ayrıca sözcük şeklinde, diğer sözcüğe yaklaşma yoluyle ve belirlilik öntakısıyle;

Vavilon Talmut`unda “א” le biten ve belirlilik öntakılı sözcüklerin aynı bir şekilli olması birer kuraldır. Yaklaşma Ad Tamlamalarındaki sözcük öntakısızsa, bunu kuraldışı durum olarak kabul etmeliyiz. Örneğin רֵיש (ayrıca bir sözcük [8.160], yaklaşmalı tamlama şekli רֵיש גָּלוּתָא “glava diaspori”, רֵישָׁא (belirtilik öntakılı, aynı zamanda tek haldeki sözcük şekli) רֵישִׁין (çoğul anlamı belirten bir sözcüğün şekli) רֵישֵׁי ,רֵישָׁיָא (çoğul anlamlı yaklaşma yolu ile yapılan tarn. şekli) [8.160].

Yaklaşmalı tamlamayı doğru bir şekilde belirlemek için şunları dikkate almak gerek:

I. Sözcük sonluğunun değişmesi şu durumlarda olabilir:

1) İbranice`de erkek cinsli (Eril) sözcüklerin çoğunluğunu bildiren ִים ve tesniyenin ַיִם ־ַי geçer sonuçta da sondaki “ם” düşer, Arapça`daysa «**ُونَ**» sonluğunda (Belli işlenmiş hali «ِينَ») ve «َان» (Belli İşlenmiş hali «َيْنِ»)) .. sonluğu imiyle düşer).

Arapça`da çoğul ve ikilik (tesniye) bildiren sözcüklerin sonuncu hecesinin kısaltılması zamanı sözcüğün başlıca vurgusu değişmesi görülmekte. Sonuncu uzun ünlüler (u:), (i:), (a:) «**النون**» olan sonra kalarak yerini korur ve vasleli iki sözcük birleşiminde uzun ünlülerin birleşerek kısa ünlüye dönmesi kuralına

uyulmaz. [3: 105]. Buna göre de sözkonusu uzun ünlüler izafetin ikinci sözcüğü ad oldukta (Belirleme öntakısının belli durumunda)

2.a) İbranice`de kadın cinsi (Dişil) sözcüklerinin tekilinin sonluğu ה, Status Constructus`ta ilk sonluğunu kaybetmez ת_; Arapça`daysa تاء المربوطة [10; 156] kadın cinsinin tekilini – iki değişmez.

b) kadın cinsli (Dişil) isimlerin tekili değişmez ת .

3) Arapçadaki «ات» ekinde olduğu gibi, çoğul eki וֹת de değişmez.[1: 156]

II. Tamlama türeten üyeler (Belirtilen Ad ve Belirtilen Ad (مُضَافٌ - נְסְמָךְ ve مُضَافٌ إِلَيْهِ - סוֹמֵךְ) ayrı ayrı isim olan sözcüklerin veya isim grubuna girmiş sözcüklerin yanısıra sözcük gruplarıyla da ifade edilebilir. Tamlama yapılı durumda üyelerin bağdaşan belirtileri olur (Sıfat ve İşaret Adıllarıyla ifade edildikte). Sözkonusu Belirtenlerin basit (ikiüyeli tamlamada) kullanımının şu kuralları vardır:

1.a) Tamlamaya girmiş ikinci üyeyle bağdaşan belirten bize belli kurallara göre kullanılır (Sıfat tam olarak isimle bağdaşma durumunda olur); Sıfatla ifade edilirse Belirtilen üyeden sonra gelir.

b) Birinci üyenin bağdaşan sıfatla ifade edilen Belirteni ikinci üyeden veya üye grubundan sonra gelir ve birinci üyeyle bağdaşma halinde olur.

c) Tamlama üyeleri sıkı bir bağlantıya sahip. Sözkonusu bağlantı Tamlamanın ayrılamaz Sentaks Birimi olmasıyle ilgili. Yani onlar tümcenin diğer üyelerine bağlanamazlar (Arapça`daki İşaret Adılları hariç). Bu kurala göre de Tamlamayla bağdaşan sıfat tüm velime grubundan sonra gelir.

ç) Bağdaşan Belirten bazen belirli, bazen de belirsiz durumda olur (tam belirli olmayan birinci üyeye aitse). Tam belirli olmama ikinci üyenin belirsiz durumuyle ilgilidir. [4,49 -50]

d) Tamlamanın her iki üyesi de ortak cinste bağdaşan Belirten gramer açıdan birinci üyeye de, ikinci üyeye de ait olabilir.

2. Yuxarıda da ifade ettiğimiz üzere, Tamlamaya giren her bir üyenin bağdaşan belirteni olabilir.

Tamlamanın ikinci üyesinin belirlilik öntakısı oldukta Işaret Adıllarıyla ifade edilen bağdaşan Belirten belirttiği üyenin yanıbaşında gelir (Tamlamanın ikinci üyesinin önünde).

Arapça`dan farklı olarak İbranice`de İşaret Adılları isimden sonra gelir. Bu İbranice`de Tamlamanın birinci sözcüğüne ait işaret adılı tamlamanın tümüne bağlı;

III. İkiüyeli tamlamalar eşgörevli sözcükler yardımıyle genişletilebilir. Eş gramer görevli sözkonusu sözcükler de İkiüyeli Tamlama kurallarına uygun.

İbranice`de belirlenen sözcük (üye) iki taneyse onlardan biriyle Belirten yerdeğişmesine uğrar, belirlenen sözcükten biri sona geçer ve iyelik eki alır. Örneğin: “sınavya i doçeri çeloveka” (adamın oğul ve kızları) şöyle yazılabilir:

“Adamın oğulları ve onun kızları” בְּנֵי הָאִישׁ וּבְנוֹתָיו

"Adamın oğulları ve onun kızları" أَبْنَاءُ الرَّجُلِ وَ بَنَاتُهُ

Ama çağdaş dilde bu kural sık sık bozulabilir ve eşgörevli sözcüklerden mürekkep tamlamaların çeşitli varyantlarından faydalanır.

IV. Enüstünlük derecesi, sıfatın ve ondan sonra gelen ismin biraraya gelmesiyle yapılır. İsim iyelik hal durumunu alır. Bu zaman şu çeşitleri mümkün:

1) Elatif izafet أَفْعَلُ yanıbaşındaki isimle tekilde tesniyede (ikilik bildiren) ve çoğulda olup belirtme öntakısı almaz.

2) Elatif (çıkımlı haldeki) izafet أَفْعَلُ Tamlama`ya giren yanıbaşındaki sözcükle (isimle) belirtili durumda ve çoğulda olur.

3) Elatif izafetinin فُعْلَى modelinde ikinci sözcükle kadın cinsinde (Dişil), çoğul şeklinde, belirtili şeklindedir;

4) Çıkımlı haldeki ve çoğul şekilli yahut ikinci sözcüğü belirli ve çoğul şekilli tamlama (izafet) أَفَاعِلُ ve ya فُعْلِيَاتٌ [4: 241 – 242]

İbranice`de de enüstün derece bildirme smihut yardımıyle yapılır. Yani nesne bildiren sözcüğün tekil şekliyle belirli durumdaki, çoğul şekliyle [7:47]

V. Gramer özelliğine göre Arapça`nın asıl sayıları dört gruba bölünür:

1. a) ikinci guruba giren 3`ten 10`a sayılardır, ki diğer asıl sayılar gibi sayısı belirtilen sözcüğün önünde gelir. Isim özelliğine sahip sözkonusu sayılar Tamlamaya (izafete) sayılanın adı olarak girer ve belirsiz çoğul şeklinde olur. Sayıların kendisi ise sayısı belirtilen isimle ters cinste olup tekil şekli ile kullanılır.

b) Dördüncü grup sayılar (100`den başlayarak) tekil şeklinde ve belirsiz durumdakı isimle tamlama yapar.

2. Bileşık sayılar kendilerinden önde gelen isimle tamlama kurar.

3. Arapça`da "yıl" anlamı asıl sayılar yardımıyla ifade edilir. Seneler «سَنَةٌ» ve «عَامٌ» sayılarla tamlama kurarak ve sayılardan önde gelerek tamlamalar gibi izafet yaparlar, ve de eşgörülü sözcüklerde Zincirlemeler türetir. Bileşik sayıların hepsi İyelik hal durumunda olur. [4: 156]

4. Gramer kitaplarında "portatif" ismini almış bir durum, yani bir bütünün parçasının bütüne aitliği, tek bir anlamın çoğuluna olan aitliği Arapça`da ya tamlamalarla, yada مِنْ öntakısıyle ifade edilir. [4: 246]

أَغْلَبِيَّةٌ، كُلٌّ، جَمِيعٌ، غَيْرٌ، عِدَّةٌ، (بِضْعَةٌ) بِضْعٌ، بَعْضٌ sözcükleri belirsiz adıl أيٌّ ve b. onlardan sonra gelen sözcükle yaparlar.

a) بِضْعٌ \ بِضْعَةٌ bir miktar "birkaç" takıldığı sözcükle tamlama kurup yanıbaşındaki sözcükle ters cinste olur.

b) عِدَّةٌ- "bir miktar", "bir kaç" çoğul ismiyle ve belirsiz isimle tamlama kurar. [4: 170]

3.غَيْرٌ (gayrı) – "daha", "başkası", "sız" kendisine takip eden sözcüğe bağlı olarak değişir.

غَيْرٌ sözcüğü yanıbaşındaki sözcükle tamlama yapar.

غَيْرٌ sözcükle tamlama belirten görevi yaparsa tamlamanın tümü kendi belirteniyle bağdaşır.

4. جَمِيعٌ - ”tüm” ve أَغْلَبِيَّة “çoğu” sözcüğü de kendisinden sonraki sözcükle tamlama kurar.

5. a) Belirsiz şekilli Adıl «أيٌّ» – “herhangi”, “hepsiyle” kendisini takibeden İyelik durumundaki sözcükle tamlama oluşturur, status constructus yapar.

b) Tümcenin başında gelip kendisini takibeden İyelik durumundaki sözcükle tamlama oluşturan أيٌّ - “hangi” (erkek cinsi yahut أيَّة “hangisi” (kadın cinsi) sonunun objektini belirterek (Tümleç) belirsiz durumda olur.

c) Ad olarak kullanılan كُلٌّ ve כָּל “tüm” ortak anlam bildirir. Sentaktik durumuna bağlı olarak bu sözcükler başlıca iki anlamda kullanılır ve kendisinden sonra gelen Ad`la status constructus kurar.[3: 177]

VII. Rus Dili`nden farklı olarak Arap ve İbranice`de iki isimden mürekkep tamlamalar rus Dili`ne sıfat tamlaması şeklinde çevrilir.

VIII. Özel ad belirten sözcükler Status Constructus`ta tamlama kurarak Belirten görevini yapar:

a) Tamlama kuran isimler:

الله “Allah”, “İlahi”, ve Allah`ın İsimleri (örneğin: أَلرَّحْمَن- rahman, أَلْقَادِرُ “kudretli” ve b.) ve دِينٌ din” ve b.

b) İkilemeler de tamlama yaparlar.

2. إِبْنٌ sözcüğü kendi anlamında ve kendi anlamı dışında kullanılır.

Kendi anlamı dışında lakap ifade ederek tamlama kurar.

IX. Çağdaş Arapça`da bileşik sıfat türetmesi de çok yaygındır. Bu, sıfat veya ortaç sözcüğün kurduğu tamlamanın Ad bildirmesi yoluyla yapılır (birinci sözlük Status Contructus ve İyelik halli isimle) ve bu durumda ifade eder (status constructus`un ikinci üyesi olarak).

Söz konusu tamlamaların üyelerinin görevi şu: «حَسَنٌ» “iyi”, “güzel” nesnenin genel belirtilerini belirtir, أَلْوَجْهُ ikinci gelerek anlamı somut hale sokar.

Böylece, ismin belirttiği anlam kesinleştirmesi sonucunda sıfat da özel anlam kazanır.

Tümcedeki sentaks durumu tamlamaların anlamını netleştirir. Belirten görevini yapan sözkonusu isimleşmiş tamlama bağdaşan belirten şeklini alır. Hem de cins, sayı ve hal bağdaşması tamlamanın birinci kısmının kullanımı veya kullanılmasına bağlıdır. [3: 305]

Şu hususu özel olarak vurgulamak gerek: İbranice`de yaklaşma yolu ile yapılan Tamlama İdare görevini sıfat yapar. Sözkonusu tamlamalarda tamlamanın ikinci üyesi birincinin açıklanmasına hizmet eder. Yani, neden birinci sıfat olan sözcük kendisinin ait olduğu sözcüğü açıklıyor?

Başka bir sözcük türetme yöntemine bir sıra isim sözcükleri ait olup sonraki İlişik halli sözcükle kendi anlamını genelleştirir, edat yapar. [9: 130]

X «إضَافَة»; "tamlamada" mastarın idaresi ve «סְמִיכוּת» de eylemden yapılmış ismin idaresi.

Status Constructus`ta birinci üye mastarsa veya eylemden yapılan isimse, ikinci üye hareketin subjekti de, objekti de adlandırılabilir.

XI. Avrupa kökenli Ay adlarının kullanımının yanısıra Arap Ay ve Hafta adlarının kullanımı da geniştir. [6: 210], İzrail`de de Ay ve Hafta adları aynen ifade ettiğimiz şekilde.

KAYNAKLAR

a) Rusça`da Osnovı İvrita

1. Bronzik

2. Çrande B.M.Vvedenie v sravnitelnoe izuçenie semitskix yazıkov. İrd "Nauka", M. 1972

3. Kovalev A.A. Şarbutov Ç.Ş. "Uçebnik Arabskogo yazıka" İrd, "Nauka", M.1969

4. Mamedov A. "uçebnik Arabskogo yazıka" İrd "Maarif", Baku, 1980

5. Solomonik l. "Grammatika İvrita", İerkssalim, 1983

6. Şagal V.E. Merkin M.N. "Uçebnik Arabskogo yazıka", voen.ird. M.1983

Zabitov F.S.

7. Şteynberg O.N. "Praktiçeskie uroki drevneevreyskogo yazıka", Vilpa,1889

8. Şteynzalts R.V."Vvenedik v Talmud", "İzinilskiy institut Talmudskix publikasiy"

9. Yuşmanov N.V. "Grammatika literaturnogo arabskogo yazıka" İrd. "Nauko", M.1985

b) Arapça`da

مصطفى الريس. اللغة العربية. الكتاب الاول، المعهد الازهر، القاهرة، ١٩٩٨ م.

c) Azerice`de:

11. Məmmədəliyev V. M. "Ərəb dilçiliyi", Bakı, 1985

12. **ד"ר חיים רוזן. למנחיל: נושאי מבוא לבלשנות הכללית**

ÇAĞDAŞ AZERBAYCAN HİKAYELERİNİN FİKİR - (PROBLEMATİKA) MODERNLİĞİ

IDEA PROBLEMATIC MODERNITY OF AZERBAIJAN TALES

СОВРЕМЕННАЯ ИДЕЙНАЯ ПРОБЛЕМАТИКА В СОВРЕМЕННЫХ АЗЕРБАЙДЖАНСКИХ РАССКАЗАХ

Ofelya ABBASOVA*

Özet

Edebiyatın diğer dallarında olduğu gibi bedii nesirde de konu ve fikir meselesi ortaya konulan problematika ile sıkı biçimle ilgilidir. Sözü geçen dönemin hikayelerinde her şeyden önce, gündeme getirilen sorunların modernliği ilginç faktörlerdendir. Modernlik ise sanatkarlığa dayanan faktörlerden biri olarak teorik ve bedii estetik görüşün önemli bileşenlerinden biridir. 2000-2008 yılları arasında Azerbaycan hikayelerinde modernlik açısından Refik Tağı'nın «Jorj», Elçin Hüseynbəyli'nin «Keçe gibi siyah ve soğuk hava ... köye güneş doğduğunda döneceğiz», Kamil Efseroğlu'nun «Yarasalar» ve «Rüzgar», Şelale Ebil'in «Hamle» adlı hikayeleri analiz için daha çok malzeme veren sanat örnekleri içerisinde ilgi uyandırıyor. Adı geçen hikayelerde bir taraftan gündemdeki sorunların çağdaşlığının, diğer taraftan ise okuyucunun soruna dikkat etmesinin sağlanmasına çalışılmıştır.

Anahtar kelimeler: modernlik, Azerbaycan hikayeleri, edebiyat, faktörler, analiz

Summary

Modernity of the problems arising from stories in artistic prose, as well as in other genres of literature, is one of the interesting factors. İn 2000-2008 the modernity spiril was more deeply emphasized in Azerbaijani stories. Stories like "Jorj" by Rafig Taghi, "Black as felt and cold winter … we will return when sun

* Bakü Devlet Universitesi Doktora Öğrencisi/AZERBAYCAN

will rise in the village" by Elchin Huseynbayli, "Bats" and "Wind" by Kamil Afsaroghlu, "Attack" by Shelale Abil give us more material to analyze Azerbaijani stories in the context of modernity of problems. In one hand the stories mentioned above tried to ensure the modernity of arosen problems, and in the other hand they attracted attention of the readers.

Key words: Modernity, Azerbaijani stories, literature, factors, analyze.

Belli olduğu gibi, edebiyatın diğer kolları gibi bedii nesirde de konu ve fikir meselesi ortaya konulan problematika ile sıkı ilgilidir. Bu nedenle de bu sorunların karşılıklı incelenmesi daha muvafıktır. Bahsi geçen dönemin hikayelerinde her şeyden önce, gündeme getirilen sorunların modernliği ilginç faktörlerdendir. Modernlik ise sanatkarlığa dayanan faktörlerden biri gibi teorik ve bedii estetik görüşün önemli bileşenlerinden biridir.

Azerbaycan Bilimler Akademisinin (AMEA) muhabir üyesi, eleştirmen-edebiyatçı Yaşar Garayev'in «Sahnemiz ve Çağdaşlarımız» kitabında söylediği gibi, «Modernlik - modern çağın gelişmesine yardımcı olan her şey demektir. Dönemin büyük sorunlarına ve büyük mücadelelerine nüfuz etmeden moderniteye yüksek düzeyde hizmet etmek zordur» (5, s. 251). Elbette, edebiyatçı akademisyenin son derece doğru olan bu kanaatlerine katılmamak mümkün deyildir. Gerçekten de okurların mühakemesine verilen herhangi sanat örneği bu veya diğer şekilde çağdaşlığa hizmet etmiyorsa, orda gündeme getirilen sorun günün talepleri ile ilgili değilse, bu eserin yaşarı olacağına inanmak zordur.

2000-2008 yılları Azerbaycan hikayelerinde modernite ruhu kabarık şekilde yerini bulmuştur. Yazılan hikayelerde modernite, öncelikle dönemi ve ortamı kavramakta, hayatın nabzını tutmakta, tarihi dönemin sorunlarını idrak etmektedir. Genel olarak çağdaş Azerbaycan hikayeleri moderniteye hizmet amacına dayanmaktadır. Hikayelerin konusundan, tarihin hangi dönemini ve aşamasını kapsamasından daha çok bu hikayelerde modernite ruhu dikkati çekiyor. Prof. Dr. Tevfik Hüseynoğlu, "Söz - tarihin yuvası" adlı kitabında edebi literatürde modernite ile ilgili konuşurken tarihi eserlerde modernite ile iligili tartışmalara değinerek yazıyor ki: «... ulusal edebiyatımızın gelişiminin yirminci yıllardan sonraki döneminde çağdaşlık hakkında tasavvur, ona verilen tanım ve değer net olmamıştır. Özellikle, otuzuncu yıllarda modernliği, birçok durumda yalnızca modern yaşam malzemesine dayanarak yazılmış eserlere ait bir kalite gibi idrak ediyor ve yorumluyorlardı. Onların düşüncelerine göre, sanki yalnızca materyali çağdaş yaşamdan alınıp, konusu modern hayatın güncel konuları ile ilgili olan eserlerde modernite varmış; konu ve malzemeleri, belirli durumlarda ise olay örgüsü de tarihten, halk rivayetleri ve masallarından alınıp yazılan eserler ise çağdaşlıktan uzakmış. Böyle eserler yaratmak, çağdaşlıktan kaçmak, modern hayatı sevmediği için ondan uzaklaşmak, geçmişle çağdaş hayatı gizli karşılaştırma ve tartışmaya çekerek, üstünlüğü güya geçmişe, tarihe vermekmiş. Bu ise ideolojik açıdan zararlı olarak algılanıyordu» (4, s. 151-152). Profesör Tevfik Hüseynoğlu'nun kanaatlerinde dikkati çeken temel nokta modernite sorununun

estetik anlamda idrak olunmasıdır ki, bu önermelerin doğruluğuna katılmamak mümkün değildir.

2000-2008 yılları Azerbaycan hikayelerinde modernlik açısından Refik Tağı'nın «Jorj», Elçin Hüseynbəyli'nin «Keçe gibi siyah ve soğuk hava ... köye güneş doğduğunda döneceğiz», Kamil Efseroğlu'nun «Yarasalar» ve «Rüzgar», Şelale Ebil'in «Hamle» adlı hikayeleri analiz için daha çok malzeme veren sanat örnekleri içerisinde ilgi uyandırıyor. Adı geçen hikayelerde bir yandan gündemdeki sorunların çağdaşlığının, diğer taraftan ise okuyucunun soruna dikkat etmesinin sağlanmasına çalışılmıştır.

Yetenekli yazar Refik Tağı'nın «Jorj» adlı hikayesinde fikir-sorun çağdaşlığının biçim ve sanatkarlıkla karşılıklı ilişkide takdim edilmesi eserin sanat kamilliyine dayanan etkenlerdendir..Hikâyede ana karakterler poliklinikte doktor olarak çalışan Georges ve ünlü şarkıcı Yuri Antonov'dur. Eserin başlıca problematikası ise şöhret sevgisi ve onun belirtileri üzerinde kurulmuştur. Fakat yazarın gerek Azerbaycan, gerekse dünya literatüründe yaygın bu sorunu geleneksel tarzda ele almaması, onu kendine özgü sanatsal düzlemde canlandırması hikayenin edebi başarısını sağlamıştır. Refik Tağı'nın «Jorj» hikayesi telif (təhkiyəsi) ve bazen de eserin ana karakteri olan Jorj'un iç monoloğu üzerinde kurulmuştur. Burada diyalog kullanılmamış, daha doğrusu telif, diyaloğa lüzum görmemiş-tir.Süjetin işte bu yönde kurulması hikâyede (psixologizmi) derinleştirmiş, gündeme getirilen sorunun daha etkin şekilde okuyucuya ulaşmasını sağlamıştır.

Hikâyede doktor Jorj, ona çok benzeyen şarkıcı Yuri Antonov'un şöhretini kıskandığı için onu öldürerek başka isimle yaşamaya başlar. Fakat çok geçmeden o, şöhret sahibi olmanın basit hayattan pek farklı olmadığını görür ve eski hayatına dönmek ister.Yazar bu anı hikayenin finalinde ustalıkla tasvir etmiştir.

«Jorj böyle yakalanmayacağına emin oldu. Kapıyı yavaşça açtı, sakin şekilde kapıyı dışarıdan kapattı ve merdivenlerden indi. Duvarlar az kalsın üstüne geliyordu. Az önce yanından geçtiği kapıdan el uzatıp onu yakalayacaklarını zannediyordu.Öyle bir şey olmadı. «Babaa!» - Avluda kızcığazın sesi yine kulaklarında. Çocuk, ona şöhretten çok-çok uzaklarda, sanki («idillik bir arealda») uçarken görünüyordu» (8, s.370).

Genel olarak Refik Tağı'nın «Jorj» hikâyesi gerek fikir-sorun yeniliği,gerekse yazar (kredosunun) orijinal şekilde gerçekleştiği sanat örneği olarak ilgi uyandırıyor.

Elçin Hüseynbeyli'nin «Keçe gibi siyah ve soğuk hava ... köye güneş doğduğunda döneceğiz» hikayesinde yurt ve toprak kaybı temel sorun olarak seçilmiş ve bu sorun kendine özgü ustalıkla sanat ifadesini bulmuştur.

Hikayenin adsız kahramanı, küçük oğlu Orhan'la eşinin doğduğu Şemkir bölgesine misafir gidiyor. O, yolda oğluna kendi yurdununun düşman işgalinde olduğu için eşinin yaşadığı ilçeye gittiğini hatırlatıyor. Ana karakter, oğluna eğer doğduğu bölge düşman işgalinde olmasaydı, şimdi oraya gideceklerini söylüyordu.

Hikayede dikkati çeken temel noktalardan biri ana karakterin bir zamanlar doğduğu köye gitmesini oğluna hatıra gibi anlatmasıdır. Yazar burada gündeme

getirmiş olduğu sorunun bir taraftan modernliğini sağlamış, diğer yandan ise onun yüksek sanat ustalığıyla canlandırılmasını başarmıştır.

«- Biz köye trenle giderken trenin sanki şarkı söyleyen tekerlerinin sesini dinlerdim. Tak-tak-takatat-tak. Bunların hepsi bir zamanlar olmuştu.

- Peki şimdi neden yok? - diye Orhan sordu

- Düşman işgalindedir, - dedim. Beş kardeş, bizi bekleyen annemizi koruyamadık. Bu sözleri söylerken ister istemez gözlerim doluyor ve annemi yine de Araz'ın kıyısında durup bizi beklediğini görüyorum. Bir zamanlar ben onun rahminde olurken de Araz'ın kıyısında benim doğmamı beklemiş. O zamanlar galiba ben de onun düşünceleriyle büyüdüm. Galiba o yüzden en çok anneme benzedim. Kardeşlerimi da aynı rahimde uyuduğumuz için çok seviyorum. Bazen annemin onları da işte böyle rahminde gezdirdiğini, bize aynı şarkıları ve ninnileri söylediğini, aynı elleriyle kucağına alıp oynattığını, bizi aynı derecede sevdiğini düşününce kardeşlerimi çok seviyorum» (3, s. 301-302)

Hikayenin sanatkarlığı, sorunun sanat sunumunun profesyonelliğne dayanıyor. Yazar gündeme getirdiği sorunu belli bir konu bağlamında değil, olay örgüsü fonunda yansıtdığından ilk bakışta okurda eserden doğan fikir-estetik gaye anlaşılmıyor. Fakat hikayenin finaline doğru her şey okurun hayal gücünde netleşmekte ve gündeme getirilen sorunun sosyolojik ve estetik anlamı ortaya çıkmaktadır.

«-Büyüdüğüm zaman düşmanları oradan çıkaracağım, - diye Orhan saflığı ve temizkalpliği ile söylüyor.

- Köyümüze döndüğümüz zaman muhakkak annemin mezarını oraya taşırız, babamın yanında defnederiz, - diyorum ve Orhan'ın elinden tutup eve gidiyorum. Demir kapıyı açıp avluya giriyorum. Emekli tavuklar önüme koşuyorlar.

«Acaba, köyümüzde hava nasıldır» - kendi kendime düşünüyorum. «Herhalde güneş doğmuştur» - hava durumu tahminlerini yürütüyorum. Dışarda ise hava yağmur kokuyor..

Kimsesiz mezarlara yağmur damlıyor, galiba »(3, s. 302).

Yazarın tarif ettiği final bazı açılardan ilginçtir ve hikayenin sanat seviyesini gösteriyor. Her şeyden önce, burada gündemdeki sorun (publisistik) özellik taşımıyor ve telif (tendensiyasını) açık şekilde yansıtmıyor. Ayrıca ana karakterin kaybedilmiş memleket hakkında nostalji duyguları onun oğlu Orhan'da doğma vatanın kaderi ile ilgili düşüncelere neden oluyor. Bununla da yazar, genç nesli kaybedilmiş toprakların kaderine kayıtsız kalmamaya çağırıyor . Ayrıca finalde memleketlerinden ayrı düşmüş insanların mezarları ile ilgili yazar, yaşı ve makamı ne olursa olsun herkesi memleketin kaderi ile daha yakından, daha ciddi şekilde ilgilenmeye çağırıyor.

Elçin Hüseynbeyli, «(Keçe) gibi siyah ve soğuk hava ... köyde güneş doğduğunda döneceğiz" isimli hikayesinde gündeme getirmiş olduğu sorunun çağdaşlığını kendine özgün ustalıkla temin edebilmiştir. İşte bu husus eserin okunaklığını sağlamıştır.

Yazar Firuz Mustafa'nın "Okyanus" hikayesi geleneksel sorunun yeni sanat (traktovkavada) sunumu açısından dikkat çekiyor. Hikayenin ana konusu sevgi süjeti üzerine kurulmuştur. Fakat burada konu ve sorun sevgi süjeti çerçevesinde kapanıp kalmıyor. Yazar geleneksel sevgi süjetini sadakat, güven, ahde vefa, doğruluk v b. gibi manevi-ahlaki değerlerle başarılı bir şekilde bağdaştırmış ve orijinal, okunaklı bir eser ortaya çıkarmıştır.

Hikayenin ana karakteri olan Sarvan, Uzak Doğu'da askerliğini bitirip vatana dönmek için tren istasyonuna geliyor. Tren bileti aldıktan sonra akşama kadar zaman geçirmek için okyanusun kıyısında gezinirken Elmira isimli bir kızla tanışıyor. Onlar birlikte kahvaltı yapıyorlar, muhabbet ediyorlar ve arkadaş oluyorlar. Elmira Sakhalin'e, Sarvan ise Bakü'ye gitmek zorunda. Toplam birkaç saatlik görüşme her iki gencin kalbinde silinmez izler bırakıyor. Tüm askerlik boyunca başka arkadaşlarından farklı olarak hiçbir kadınla ilişki ve iletişim kurmayan Sarvan öncelikle istiyor ki trene aldığı biletini iade etsin ve zamanını kızla birlikte geçirsin. Ancak belli oluyor ki, kız da Sakhalin'e gitmek zorunda ve birazdan akrabaları gelip onu uğurlayacaklar.

Çaresiz kalan gençler birbirlerine adreslerini veriyorlar ve mektublaşmayı karara alıyorlar. Aradan bir süre geçtikten sonra Sarvan başka bir kızla evlenip aile kuruyor ve Elmira'yı unutmaya çalışıyor. Tüm bunlar hikayede eşsiz bir yazı tarzı ile sağlanır:

«... Sarvan uzun yıllar Elmira ile mektuplaştı: o, mektupları önceleri kirada kaldığı adreste alıyordu. Sonraları adresi, daha doğrusu, kirada kaldığı evleri sık sık değiştiği için Elmira'ya yazdı ki, mektupları ana posta merkezine göndersin. Böylece, Bakü'den Sakhalin'e, Sakhalin'den Bakü'ye gönderilen mektupların sayısı yıllar geçtikçe artmaya başladı.

Tuhaftı. Sakhalin'den gelen mektupların çok tanıdık ve hem de yabancı bir kokusu vardı. Sarvan çok sonralar anladı ki bu, okyanusun kokusudur. Bu koku onu hep karlı bir güne - okyanus kıyısına, korkunç dalgaların titrediği Uzak Doğu kıyılarına götürüyordu» (7, s. 155).

Firuz Mustafa'nın "Okyanus" hikayesinde gündeme getirilen sorunun sunumunda dikkati çeken anlardan biri de yazarın sanatkârlığından kaynaklanan ve onun stiline dayanan beklenmedik finaldir. Öyle ki yazar tasvir ettiği olayı okuyucunun beklemediği tarzda sonlandırdığı için burada gündemdeki sorun da bir nevi açık kalıyor. Dolayısıyla, yazar gündeme getirmiş olduğu sorunun sanat çözümünü sunmuyor ve her şey okurun mühakemesine bırakılıyor. Ayrıca hikayede açık telif (tendendiyasının) olmaması eserin okunaklığını sağlayan etkenlerdendir.

«Sarvan, posta merkezinin binasının önünden hep tuhaf hislerle geçiyordu. O, Elmira'nın evlenmiş olsa bile ona yine mektuplar yazmakta olduğuna emindi. Ama o mektupları alıp okumaya cüret edemiyordu. Bunun nedenini kendisi de bilmiyordu.

Askerlikten getirdiği bavulun içine koyduğu sararmış mektuplardan yine okyanus kokusu geliyordu. Balkondaki dolaplardan birine koyduğu eski bavul nedense uzun yıllar eşinin ve çocukların dikkatini çekmemişti...

Sarvan okyanus kokulu mektupları atmaya kıyamıyordu» (7, s. 155).

Firuz Mustafa'nın "Okyanus" hikayesinde gündeme getirilen sorunun orijinal, benzersiz sanat sunumu yazının başarı kazanmasına dayanan ana unsurlardan biri olarak nitelendirilebilir.

Görüldüğü gibi, hikayede cereyan eden olaylar üzücü, karamsar sonlukla tamamlanıyor. Eserden doğan temel gaye sevginin her şeyden yüceliği, üstünlüğü anlamına gelir. Telif tasvir ettiği öykü bağlamında okuyuculara telkin etmek istiyor ki, duyguların içerisinde en mukaddesi olan sevgi, insanın kaderiyle ilgilidir, ondan kaçmak, kurtulmak mümkün değildir. Bunlar eserde kendine özgün sanat başarısı ile tezahürünü bulmuştur.

Modernliğin kabarık şekilde hissedildiği sanat örnekleri içerisinde Kamil Efseroğlu'nun «Yarasalar» hikâyesi de dikkat çekmektedir. Hikayenin ana süjet hattı kasabada geceler bekçilik yapan Latif efendinin hayatının kısa bir kesimini kapsamaktadır. Eserin başlangıcında yazar, yarattığı karakterin iç dünyasını ışıklandırarak okurun da kendi karakteri hakkında belirli düşüncelerinin oluşmasını sağlıyor. Daha sonra kasabanın gece hayatının manzarasını yansıtan sahneler sunuluyor. Fakat bunlar henüz hikâyede gündeme getirilen sorunu yansıtan unsurlar değildir.

Bu sahneler Latif efendinin gece kasabanın merkez sokağında sarhoş halde rastladığı Mardanla konuşmasından sonra başlıyor.

«Mardan soru ardına soru soruyordu:

- Söyle bakalım, görevinin adı ne ve bu tüfeği sana niye verdiler?

Latif efendi beklemediği soru karşısında kendini kaybetti,ne cevap vereceğini bilemedi. Cevap bulmaya zaman kazanmak için elini ağzına tutup kasıtlı olarak iki üç kere öksürdü. Aradığını bulmuşcasına, kendinden memnun halde, ihtiyar:

-Senden ismin neden Mardan diye sorsalar ne dersin? Gece bekçisinin görevi,sence ne olur? Devletin ve halkın malını, parasını hırsızdan korumak. Bu tüfeği de hırsızları vurmak için verdiler.

Mardan deminden sanki bu cevabı bekliyordu.

- Haa, işte burda dur, Latif efendi, - dedi. – Öyleyse söyle bakalım, gıda ürünleri kilerinin müdürü Çopur Gasım'a neden sıkmıyorsun? Gasım halktan azar azar topladığı parayı geceleri evine taşımıyor mu? Yoksa yalan mı söylüyorum, ha? Kasap Veliş etleri evine götürtüğünde neden durdurup sorguya çekmiyorsun? Korkuyorsun Latif efendi, kabul et, korkuyorsun» (2, s.132-133).

Prof.Dr Hasan Guliyev «Yaratıcılık arayışları" adlı kitabında dikkati modernite sorununun bazı inceliklerine yönelterek yazıyor: «Her hangi bir yazarın yaratıcılığından konuşurken, genellikle, onun çağdaş yaşamı nasıl tetkik ettiğini, bir sanatçı gibi onunla hangi bağlarla bağlı olduğunu açıklığa kavuşturmak zorunluluğu meydana çıkıyor. Bazen yazar kendisi de bu ilişkilerin tüm zorluklarını ve rengerenkliyini tam genişliği ile düşünemiyor» (6, s. 46). Fakat bir konuya dikkat edilmelidir ki, yazarın nasıl düşünmesine veya sorunun sanat çözümünü hangi tarzda yansıtmayı makul bilmesine bakılmaksızın temel sorun, modernitenin sanat eserinin iç katında ne şekilde ifade olunmasıdır.

Bahsi geçen dönemin hikayelerinde problematika yeniliği genç yazar Şelale Ebil'in hikayelerinde de açık şekilde kendini göstermektedir. Onun kalemine ait «Bant direk», «Hamle», «Margo», «Şemsiye veya deniz hakkında romantik düşünceler», «Kapıcı », «Zürafa», «Agava çiçeği», «Ala çatı», «Teorem » ve başka öyküleri, gündeme getirilen sorunun orijinal sanat çözümü ile dikkati çekmektedir.

Yazarın "Ala çatı" adlı hikayesinin konusu göçmenlerin hayatından alınmıştır. Fakat o, soruna farklı açıdan yanaşmayı başarmış, orijinal, benzersiz sanat örneği ortaya çıkarmıştır. Hikayenin kahramanı olan bir buçuk yaşlı kızcığaz mülteci kampüsünde yaşıyor. O, imekleyerek çadırdan çıkarken üstü desenli yılanla karşılaşıyor. Yılanın ne olduğunu anlayamayan kızcığaz onu yakalamak isteyince yılan onun eline sokar.

Yazar bu olayla birlikte Azerbaycan halkının yaşadığı facianın, bu facianın insanların yaşam tarzına getirdiği acı ve zorlukların kederli manzarasını yaratabilmiştir. Şüphesiz bahsi geçen dönemde yazılan farklı hikayelerde mültecilerin kaderiyle ilgili son derece vahim unsurlar ortaya çıkarılmıştır. Şelale Ebil'in «Ala Çatı» hikayesinde de bu soruna farklı açıdan yanaşıldığından eser başarılı olmuştur.

«Çocuk elini yılana uzatıp onu sıktı. Yılan haraket ettiğinde kızcığaz şaşırsa da, onu bırakmadı.Yılan kayıp elinden çıkmaya çalıştıkça, çocuk daha da sıkıyordu. Aniden boz yılan kıvrılarak dişini kızcığazın onu tutan elinin üstüne sokarak kendini sırtı üste yere vurdu. Elindeki şiddetli acıya rağmen, çocuk ağlamadı. Halen beşiyin bağına benzeyen bu "ala çatı" nın kendisine verdiği acıya inanmak istemiyordu sanki.

Deminden yüzünde oluşmuş hayret dolu neşe yok olmaya başladı. Ağrıdan elini toprağa taşa sürüyor, arasıra da iniltili sesler çıkarıyordu» (1, s. 55).

Hikayenin üslubunda dikkati çeken temel noktalardan biri tarif edilen olaylara telif müdahalesinin olmamasıdır. Şüphesiz yazar kaldırmış olduğu sorunu biraz (publisistik) şekilde takdim etseydi, o zaman onun amacı daha anlaşılır olurdu, fakat bu, eserin sanat haline ciddi zarar verirdi. Ancak yazar bu yola başvurmamış, tarif ettiği öykülere hiçbir şekilde müdahale etmemiştir.

Şelale Ebil'in «Hamle» hikayesinde kocasından ayrılmak isteyen bir kadının mahkemeye gelerek boşanmak için dava dilekçesi verirken ona tuşlanan tutkulu bakışlardan ayılarak düşüncesinden vazgeçmesi, tasvir objesine dönüşmüştür. Fakat hikayenin süjeti son derece kısa ve nettir. Yazar tasvir ettiği olayın mahiyetini geniş, kapsamlı, teferruata varmadan ortaya koyabilmiştir. Aslında burada tarif edilen pozisyon o kadar nettir ki yazarın bu aşırı (lakonizmin) sınırları içerisinde okuyucuyu geniş düşüncelere teşvik etmesi ilginçtir. Genel olarak hikâyede netlik, yersiz teferruattan uzaklaşmayı başarmak, fikrin son derece kısıtlı kelime ve ifadelerle tezahürünü bulması sanatsal başarıyı sağlamıştır.

Kadın binanın giriş kapısının önünde muhabbet eden işçilerin azgın bakışları altında içeri girdi. Uzun koridoru, kapıların üstündeki yazıları korkak ve çekingen bakışlarla okuyarak sonuna kadar gitti. Aradığını bulamayacak gibi, şaşkın bakışlarla çevresine birkes daha bakındı. Birden deminki azgın bakışların bir çiftini yanında gördü.

Bakışlar genç kadını bir daha baştan sona inceleyip, onun dalgın ve üzgün benizinde karar kıldı ve demin kadın kapıdan içeri geçerken vardığı kanaati bir daha kendinde doğruladı: "güzeldir"

- Size kim gerek?

- Pardon, boşanmak için dilekçeler hangi odada alınıyor?» (1, s. 15).

Hikâyede tasvir edilen olay ve öykülerin sırasında isimleri kullanılmasa da, üç karakter yer alıyor: Kocasından boşanmak isteyen kadın, mahkeme hakimi ve kadının kocası. Yazar bu karakterler içerisinde daha çok kocasından boşanmak isteyen kadına odaklanıyor ve temel olayları da onun düşüncelerinde sunmaya çalışıyor. Hikâyede hakiminin iç dünyası da işte bu kadının düşüncelerinden geçirilerek sunuluyor.

«Odaya geçtiler. Kadın köşede konulmuş sandelyelerin birinde oturdu. Azgın bakışlar halen kadının üzerinde ... eller acele etmeden kasten zamanı uzatarak masanın üstündeki defterden küçük bir sayfa yırttı. Kalem kutusundakı kalemlerin sanki en iyi yazanını arıyormuş gibi onları birer birer denedi, guya sonunda, buldu .

Tüm bu zaman bir ömür gibi kadına uzun göründü ...

Azgın bakışların eşliğinde eller sayfaya bir şeyler yazdı ... Sonra eller yine acele etmeden, zamanı uzatarak kalemi yere bırakıp kadına yaklaştı. Kağıtı ona uzattı. Kadın kağıtın bir köşesinden yapışıncaya kadar eller kasten kadının eline dokundu.

Kadın başını kaldırıp bakmadan: «çok teşekkür ederim» - dedi ve çabuk odadan çıktı » (1, s. 16-17).

İlginçtir ki, «Hamle» hikayesinde kadının boşanmak istediği kocası hakkında konuşulmuyor, boşanmanın nedenlerine de ne yazar (təhkiyəsində), ne de diyaloglar herhangi bir şekilde açıklık getirmiyor. Fakat yazar boşanmak isteyen kadının dava dilekçesi ile mahkemeye müracaat ederken karşılaştığı azgın bakışlardan çekinerek belgelerini yırtıp atması fonunda onun kocası hakkında açık tasavvur yaratabiliyor. Bu arada, bu husus hikaye telifinin ciddi sanatsal başarısı gibi değerlendirilebilir.

«Buraya gelirken kalbindeki derdin verdiği sıkıntıyı şimdi başka bir his daha da ağırlaştırmışdı: ikrah. Sanki sokaktakı rüzgarın yüz gözünü tırmalayan soğuğu biraz daha artmıştı. Birden bir şeyler aklına geldi. Soğuktan büktüğü elinde unuttuğu kağıdı açıp okudu:

«Evlilik cüzdanının aslı; ilçeden dilekçe; çocuğun doğum belgesinin sureti; dava dilekçesi; dava bedeli».

... Yüz-gözünde dolanan azgın bakışlar ... eline kasten dokuna parmaklar ... Bu yalnızlığın ona yaptığı ilk hamle idi. Kadın ezilmiş kağıdı bir daha büküp uzağa fırlattı» (1, s. 17).

Şelale Ebil'in diğer hikayeleri de (problematika) yeniliği, dolayısıyla gündemdeki sorunun tanıtım yönteminin orijinallığı ve benzersizliği ile dikkati çekmektedir. Genel olarak yazarın hikayelerinde belirtilen sorunun sanat tezahür şekli kendine özgü unsurlarıyla dikkati çekmektedir. İstisnasız olarak bütün hikâyelerinde hacmi pek önemsemeyen (daha doğrusu, hikayelerinin hacmini

olabildiğince bütün olarak sunmaya çalışan) yazarın gündeme getirdiği sorunlar birçok durumlarda hacmin sınırlarına sığmıyor. Hacim küçüklüğü yazara kelimenin olanaklarından daha ustalıkla yararlanmaya imkan tanımıştır.

2000-2008 yıllarında yazılmış Azerbaycan hikayelerinde gündeme getirilen sorunun sanatsal ifade tarzı farklı özellikleri ile gerçekleşmektedir ki, bunu farklı yazarların yaratıcılığı şahsında açık şekilde gözlemlemek mümkündür. Bu, bir yandan sanat meselesi gibi şartlanıyorsa, diğer yandan yazı tarzından, bireysel yaratıcılık üslubundan kaynaklanıyor.

Genel olarak analize dahil edilen örnekler bunu söylemeye olanak tanıyor ki, ister konu seçimi, süjet ve tipiklik, gerekse (problematika) modernliği açısından Azerbaycan hikayeleri ilgi çekmektedir. Sanat örnekleri, farklı yazarların yaratıcılık potansiyelinin sanat düzleminde ortaya çıkmasına olanak tanıyor. Öyle ki, birçok sanat örneklerinde konu seçimi, süjet ve tipiklik meselesi sanatkârlığın seviyesini sağlayan faktörlerden biri olarak kendini göstermektedir. Ayrıca hikayelerin (problematika) modernliğinin sosyolojik özetinin yanısıra, ciddi estetik değer taşıdığı da gözden kaçırılmamalıdır.

BİBLİYOGRAFYA

1. Ebil Şelale. Teorem (hikayeler). Bakü, «Şems» yayınevi, 2003, 84 sayfa
2. Efseroğlu Kamil. Yarasalar; Rüzgar (hikayeler), «Azerbaycan» dergisi, 2007, № 1, sayfa 130-139.
3. Hüseynbeyli Elçin. Yovşan martılar (roman ve hikâyeler), Bakü, «Adiloğlu» Yayınevi, 2005, 344 sayfa
4. Hüseynoğlu Tevfik. Söz - tarihin yuvası, Bakü, Azerbaycan Devlet Yayınevi, 2000, 166 sayfa
5. Garayev Yaşar. Sahnemiz ve çağdaşlarımız, Bakü, Azerbaycan Devlet Yayınevi, 1972, 210 sayfa
6. Quliyev Hasan. Yaratıcılık arayışları, Bakü, «Gençlik» Yayınevi, 1977, 72 sayfa
7. Mustafa Firuz. Çisek; Okyanus; Neşeli program (hikayeler), «Azerbaycan» dergisi, 2007, № 11, 142-161 sayfa
8. Tağı Refik. Prens Dipendra'nın aşkı, Bakü, «Adiloğlu» Yayınevi, 2005, 374 sayfa

SELF-UNDERSTANDING AND PERSONALITY TYPOLOGY IN THE PERIOD OF THE FIRST PREGNANCY

İLK GEBELİK DEVRİNDE KENDİSİNİ DERK VE ŞAHSİYETİN TİPOLOJİSİ

ТИПОЛОГИЯ САМОСОЗНАНИЯ И ИДЕНТИЧНОСТИ ВО ВРЕМЯ ПЕРВОЙ БЕРЕМЕННОСТИ

Məsturə SƏDAQƏT*

Abstract

The wish of being a mother originates from social and psychological experiences. In addition, every one has the meaning of self-concept and ability to understand . Also, human born as a individuals, in the society gain particular qualities and become into the personalities . Each mother on the basis of her own personality and her typology and Self-consciousness are reflected to factores which affect on pregnancy .

Key words: women, pragnancy, self-concept, personality typology .

Özet

Anne olmak arzusu, yaşama tarzı ve psikolojik tecrübelerden kaynaklanır. Bundan başka insanın kendisinden ayrılarak içine kapanma duygusuna sebep oluyor. İnsan birey olarak doğuyor, cemiyette sosyal davranışlar kazanıyor ve bu edindikleri şahsiyete (kişiliğe) çevriliyor. Her anne bu oluşan şahsiyetlerin tipolojik ortamında kendisini içe kapatabiliyor.

Anahtar kelimeler: kadın, gebelik dönemi, içe kapanmak, şahsiyet tipolojisi.

* Bakü Devlet Üniversitesinin Doktora Öğrencisi/AZERBAYCAN

The wish of being a mother originates from social and psychological experiences. This wish is realized by semen from the vital standpoint. In the period of pregnancy not only embryo is changed in the process of pregnancy but also the organism of the pregnant woman changed from bodily and also psychological standpoint. Indeed, the woman has some feelings belonging to each stage in the period of pregnancy. These feelings include anxiety, doubling of character, restoring the previous contradictions in the mind, uneasiness for the health of embryo and the pains which the woman being struck in the period of pregnancy. (1,s.144-145)

The pregnancy brings the woman closer to the acts of nature. Then children serve not only to provide the continuation of the generation and also to create great richness. (3,s.168).

Moreover the person has an ability to understand and evaluate itself. The ability of self-understanding is important for the person. “Self” concept has very difficult meaning and embraces two factors- sensitiveness and self-understanding. The factor of sensitiveness implements the function of reflecting “self” idea and creates the opportunity of defining any feelings of the individual during the self-evaluation and the level of the factor of understanding and self-confidence of the individual in this process. (2, s.59).

According to V.S.Merlin self-understanding is difficult psychological structure and embraces some components: understanding of assimilation (sameness), understanding of its psychological feature and qualities, understanding its “me”, social-moral evaluation. The ideas of Merlin, Russian psychologist is very interesting and has great importance in investigating genesis of new self-understanding issue. But is not only position (2,s.16).

A.G.Spirkin considers expedient to pay attention to the followings while investigating the essence of self-understanding. According to him self-understanding is self-understanding and evaluation of his/her acts, its result, wishes, feelings, position in the life, by the person. (2,s/15).

Please note that, according to some psychologists the subject of self-understanding is consciousness. If the consciousness is the subjective condition of acquainting of the person with its reality, self-understanding is the acquaintance of the person with its personality and its internal life, in other word it is the understanding of knowledge and impressions about it. Due to only self-understanding the person understands itself as separate from the people and as an individual reality. The main content of self-understanding is represented in our reality and region of appointment range of our “me”. (2,s.15)

According to us the self-understanding is the top of the development of higher mental functions. This phenomenon not only gives a chance to the person to represent environment in itself and also give a chance to the person to separate itself from the reflected environment, to recognize itself and understand itself.

Russian scientist A.N.Leontyev characterized the problem of self-understanding as having great vital importance, and the psychological top of the personality and evaluated the present phenomenon as a problem not subjected to psychological critique and as an unsolvable problem (2,s.15).

It is known that "Me" constitutes the central element of self-understanding and its core. The concept of "Me" was formulated firstly by U. James in psychology. U.James stated that global "Me" is consist of two elements Me understanding (1) and Me – object (2,s.15).

Raymi used the norms of self-understanding in his observations. He stated that the medicines of nerve are one of the factors changed the criteria for itself. Up today the most useful of psychological norms is belonging to the name Karl Racriz in 1947. According to Racriz, self constitutes the base of individual personality of each person. Racriz stated the self as the most valuable product of the society spread among the personal relations.

Arven and Sevan (1988) confirmed that the individuals having negative self-understanding are not confident in narration and self-evaluation. That's why self-recognition, decisiveness in references and belief create and strengths self-government senses for future. The very sense increases positive self-understanding in a convincing level. Clearness of self-understanding allows the individual's confident and independent development in similar reality (4, page 32).

Some of investigators consider self-understanding and self-respect consciousness as not-differentiated, similar content and synonymous notions.

The human's self-understanding is closely related to the development and establishment self-respect consciousness and self-evaluation. We cannot define their partition from each other from the very conceptions principally or criteria differing them (5, page 180).

Generally, the human is born as an individual, attains proper social qualities in society and becomes personality.

The person appears as system of ideas about himself/ herself (my image, my conception) for an individual. The conception about a person is expressed in the evaluation the person gives himself/ herself, in self-respect, pretension level, etc. (5, Page 131).

The idea of character is made directly from the idea of person that's to say mask. There were very little roles in ancient theatres, every role was known from its mask and every mask required special behavior and reality was an example of it. According to it we may characterize the character as the total of manners or total of person's structure.

Purpose in selection of personality segmentation and in classification of different type of personalities is to explain emotional and corporal characteristics of persons, especially their relations in reading objects.

Introductory point of these classifications is strong in observation of ill persons as the classification of Kerchmer in some objects and other objects or in

observations of healthy persons as the classification of Shelden. Many classifications about personality have been got which we mention its several objects up to now. Typology of E.Krechmer draws attention more in modern psychology. (5, page 487).

According to Krechmer body structure is determined with three variants: Picnic level: Person who belongs to this level is corporal fat and their height is short and growth in their breast and stomach is more in comparison with other parts of their body. Their face is wide, their neck is short and thick and skin of their body is inclined to redness. They are polite, spending good time, humorous and gluttonous seemingly, they look everything with tender look and their exterior and interior are same. They rapid pour out theirs heart to others and rapid grow cold to them. Asthenic level: Such persons have long and narrow body, growth of their body is vertical contrary to their picnic type. Their chest is plane and narrow. Their bones are salient, their ribs are seemed from the bottom of skin and from concave stomach and they have additional faces, long hands and feet. They are unsociable and dreamer person seemingly, they use ironical and scalpel words. They pay an attention to environment. Athletic level: These levels of persons have strong skeleton and very hard muscle corporally, their height is longer. They are inclined to body activities, example sport and alpinism and to participate in sport consents, especially to success. These persons is not afraid of danger, they are pugnacious, oppressor and careerist, they don't show sensitiveness against different issues in comparison with asthenic type, joke few and try to be more serious (7, page 457).

In 1950 two specialists emphasized importance of heart –vessel disease in classification of these behaviors.

They called these behaviors exemplary collection of A and B type behaviours (7, page 256) Generally A typed persons are competitive, extremely sloping to development, impatient, always with sense of time needing, it is difficult for them to be silent, to sit still, they will impatient and nervous when meet with unfaithfulness, though they seem as self-reliance, in reality doubt themselves, they do hard works for achieve important progress. In defiance of A typed persons, B typed persons can sit still and rest or do work not becoming nervous. They are patient and don't feel sense of needing time. They haven't got sense of constrain naturally, it is not easy to make angry them. In one research, A and B typed persons are waited causelessly and that happened: A typed persons made a noise, set up a clamour, became nervous and get into discussion and heated argument when interviewer not listening them. They pressed their lips each other and explained the accident tragically. B typed persons sat calmly, spoke gentle and silent, we may interrupt their words and they mostly smiled. (7, page 256)

Grounding on the concept of self-knowledge and typology of person, we may say that mother expose influence of both factors during her initial pregnancy period. Both factors are important for growing up children not only within pregnancy period but also after pregnancy.

İSTİFADƏ EDİLMİŞ ƏDƏBİYYAT

1.Lif , P. Self-consistency: A theory of personality. New York: Island Press., 1991, s144-168 .

3.Branden , C . Self –esteem and clarity of self – concept . J.of.Personal . Soc. Psychol , 1991 , s 59.

2. Cabbarov R. Yeniyetmələrdə özünüdərketmə prosesinin psixoloji təhlili , Namzədlik disertasiyası , Bakı, 2004, s 15-30.

4. Arven.F & Sevan.M. The content specificity of relations between academic self-concept and achievement: An extension of the Marsh/Shavelson model. ERIC NO: ED349315, 1988 .

5.Bayramov Ə.S. Əlizade Ə.Ə.psixologiya, Bakı , 1989 , s 540.

6.Şultz. D. Şəxsiyyət nəzəriyyələri , Tehran, 2002, s 400

7.Kaplan, M . Mother,s images of motherhood . Routledge . 1992

LEGAL ANALYSIS OF MENTAL CONSTITUENT UNDERLYING DELIBERATE MURDER IN THE ISLAMIC REPUBLIC OF IRAN

İRAN İSLAM CUMHURİYETİNDE KASITLI ADAM ÖLDÜRMENİN PSİKOLOJİK UNSURUNUN HUKUKİ TAHLİLİ

ЮРИДИЧЕСКИЙ АНАЛИЗ ПСИХИЧЕСКОГО ЭЛЕМЕНТА В НАРОЧНОМ Н УБИЙСТВЕ В ИСЛАМСКОЙ РЕСПУБЛИКЕ ИРА

Ali SHAHBAZİ*

Abstract

Mental constituent, as one of the main cornerstones of deliberate crimes, is interpreted as the criminal's latent intention and conduct, where the criminal's will is directed towards the prohibited action and the realization of the result which has been considered a crime by the penal lawmaker. It is also considered to be one of the most important and difficult elements in interpreting a murder as a deliberate or an unintentional by the judiciaries. For the abovementioned reasons, the researcher is interested in studying and analyzing the mental constituent in Iranian law. The researcher also tries to define the mental constituent and analyze the legal Articles related to it as well. The impediments towards the mental attribution of murder are also studied in this article.

Key words: Of deliberate crimes, criminal's will, law, analyzing, murder.

Özet

Kasten adam öldürmede ve cinayetlerde aslında, cinayeti azmettirenin gizli niyeti bulunmaktadır. Mevcut kurallar; cinayeti azmettirenin önünü almaya yönelik-

* PhD Student in Criminal Law, Baku State University Faculty Member, Islamic Azad University, Rasht Campus/IRAN

tir. Yine bu mevcut kurallar, cinayetle sonuçlanan olayların engellenmesine hizmet ediyor. Bu kurallar vasıtasıyla aynı zamanda kasıtlı veya kasıtsız adam öldürmenin gerekli ve zor etmenlerden biri olarak mahkeme tarafından katletmenin tarifini , açıklamasını ve gözden geçirmesini sağlıyor.

Bu söylenenlere göre makaleyi yazan araştırmacı; İran hukuk kurallarında yer alan bu faktörleri ve bu kuralların bölümlerini tahlil etmektedir.

Anahtar kelimeler: kasten adam öldürme, cinayeti ortaya çıkaran sebebler, kural, tahlil etmek.

Mental constituent, as one of the main cornerstones in deliberate murders, is interpreted to be the criminal's intention and conduct, so that in the process of accomplishing it the criminal's will is directed towards doing the forbidden conduct and achieving the result which have been recognized as a crime by the lawmaker. The criminal intention which is not defined by the penal lawmakers has caused a variety of issues in the interpretation of deliberation.

Emil Garson the French lawmaker and some other criminologists define deliberation as "the knowledge of the criminal to perform an illegal action." (1, S.268) While criminal's knowledge on the illegality of the action performed is in fact "knowledge to the decree", it is an indispensible element in the accomplishment of intention.

Some of the Islamic lawmakers, in the process of establishing intent, have taken the statement of the action into consideration along with the intention to the action. This is due to the fact that voluntary action may not happen without labeling it, and an action may have more than one label, so it may be considered intentional on one hand and unintentional on the other hand. Thus, in interpreting the definition of deliberation, it can be stated that: "criminal deliberation or intent includes the criminal's will to conduct the action despite the fact that s/he knows about its illegality and forbidden nature. (2, S66)

The mental element of deliberate crimes includes some fundamental elements, and since crime is bound to a result, then the conditions for deliberation are both basic and specific malice. In Islamic collections they are interpreted as deliberations in action and in result, respectively. (3, S.245)

In addition to general and specific intents, criminal's knowledge on the forbidden action and its results along with the possibility of mental relation of the murder to the person's will are of the other issues which must be taken into account in the process of studying mental factors underlying deliberate murders. Therefore, as it is stated in the Articles 206 and 295 of the Islamic Punishment Law, being deliberate murder or any other type, it is the mental factor quality of the crime and its constituents that matter and the study of various aspects of the crime are of crucial importance as well.

The mental factor or basic malice includes the knowledge of the crime elements and the will or accepting to do it." It is called the "mental or literal element" of the crime in French law and "flaw" in Italian law. Mental element in the sense of basic malice is the necessary constituent in all crimes, and this element includes knowledge and will, and all the lawmakers accept this unanimously. In the same way, they agree upon the fact that the object of knowledge is an element of the crime meaning the murderer should know about the murder elements, but they disagree on the object of will. Some follow the knowledge doctrine and state that the object of will is a criminal behavior, i.e. the criminal should both intend and conduct the crime, and some others follow the will doctrine and state that the object of will is criminal conduct and its result, i.e. the criminal should intend the result along with the physical conduct. Hence, considering the knowledge factor, a criminal who has committed a deliberate murder is convicted as a murderer in case he realizes the victim is a human being. Then if he sees a figure in the distance and presumes that it is an animal and shoots at it and kills it and then it is proven to be a human being, s/he has not committed a murder which deserves talion. Secondly, if he realizes that the victim is a human being, about whose death he is not certain, and he buries the person and then it is proven that the person was alive, he has not committed a murder which demands talion. Third, if the person knows that s/he is qualified to put an end to the life of a victim, and s/he aims a gun, which s/he believes to be disarmed, at the victim and kills the person, s/he has not committed a murder which demands talion.

If the will element is considered, the criminal's will should be towards the physical conduct (whether done or not), and this conduct should be powerful enough to kill the victim. Thus, when a person is not conscious or does not have any will, attacks and kills another person, s/he has not committed a deliberate murder. S/he should also intend to get to the result of a murder which is taking somebody's life. Therefore, if somebody intends to frighten another person or to shoot the surroundings for pleasure without intending to kill anybody and then the bullet hits a person, this is not a case of deliberate murder. (4, S.102)

Specific malice, which the lawmaker finds necessary for completing the mental factor, is deeper than basic malice, and the criminal should have this type of intention so that the criminal act is realized by the law. In other words, specific malice is the same as motivation which does not principally play a role in the realization of the crime, unless the lawmaker specifically considers it as part of the mental constituent. However, the lawmakers disagree on whether the intention of acquiring the result, i.e. taking somebody's life is basic malice or specific malice. The adherents of the first case believe that basic malice includes taking somebody's life for when a murderer intends to conduct an action which is violent enough to kill the victim, s/he has the intention of taking somebody's life, too, and this does not need a separate intent; but others believe that conduct intent is limited to the hitting of an instrument or weapon to the victim which is common between the murder and assault and battery cases. Therefore, there should be a distinction

between these two types of crimes, and that is taking somebody's life where specific malice is involved in the deliberate murder.

As it was mentioned before, the proponents of will doctrine state that specific malice is necessary for a crime to happen whereas the proponents of knowledge and imagination doctrine do not consider it as a necessary malice. The difference between these two doctrines is in the sense they provide for the will and intent, where the first group considers will as a sensual movement towards the result of the action (taking somebody's life), and the second group sees it as a sensual movement towards conducting the action. They discuss that realization of the results cannot be the subject of the will, since the result is the natural outcome of an action and realizing natural phenomena is out of the human beings will.

There is another line of argument to the necessity of the presence of specific intent in deliberate crimes where the lawmaker has implied the use of this kind of intent, because wherever it is talked about the murder, the word deliberate follows it, hence if it was meant to use general intent then there was no need for the word to be stipulated, for deliberation is a necessary description of all the deliberate crimes and for the other crimes there is no need for the stipulation of the word.

In the Article 206 of the Islamic Punishment Law, the intention to kill someone is stated as the malice intent to commit murder; however from this statement it cannot be concluded that it is necessary to have the specific malice intent in a murder, though it reinforces the specific malice doctrine.

Motivation

To commit a crime, the motivation behind it is the mental incentive which precedes the will, that is to say, before a criminal intends to commit a crime, the motivation which might be dignity, position, or material needs, forces him or her to do it. For instance, a person who intends to kill another person might have a mental motivation to avenge, get wealthy, or feel pity. S/he might think about it, consider all the consequences and then decide to kill (A spark in the mind + Motivation+ Decision+ Intention). What constitutes the mental element of a crime is the same intention and will to commit a crime, and motivation is not a mental element unless the lawmaker has stipulated it where it can be recognized as a specific malice. In discretionary punishments, motives like dignity and position may be considered mitigating or aggravating, but in murder they do not have such influences because the punishment for murder is firm and it cannot be mitigated or aggravated.

Time of the Intention Realization

The major factors of a crime which are related to the criminal are the criminal act and mental elements, and the conditions for these elements to happen at the same time, meaning the absence of one in the presence of the other prevent the fulfillment of the crime. Thus, the criminal should have the intention to commit murder while he is achieving the conduct element. However, in the time of result realization, if such intention does not exist, then two instances can be imagined. In the first instance the result has occurred, for example, a person is thrown into the

fire by the criminal, but s/he immediately regrets the action. When s/he tries to take the victim out of the fire and save him or her, s/he faces his or her lifeless body. In this case, there is no use in regretting and the criminal intention had also been present in the time of fulfillment. Another instance is when the result has not happened and the criminal changes his or her mind before taking the victim's life; then again, there is no use in the victim's regretting; although in the time of result fulfillment i.e. taking the victim's life there is no criminal intention, there is an intent towards the result in the time of conduct, and the result has been achieved through the same intention. Moreover, it is the life of a human being, supported by the law, which is being infringed and attacked. (4, S.126)

Proof of Intention

The conduct element of the crime possesses an external manifestation but the mental element of the crime is formed inside the criminal's mind. Therefore, proving the conduct element is easier than proving the mental constituent, and the judicial authorities usually reach the mental element through conduct, so the conduct is directly proven while the mental constituent is indirectly proven. For example, criminal conduct shows a criminal intent under one of the following frameworks: thrusting a long knife into victim's heart, stabbing a knife repeatedly to the sensitive parts of the body, shooting the victim's head from close distance, hitting the victim's belly, chest and head repeatedly, where in all cases, there is intention of attacking the victim.

Proving the murder intention indirectly is related to all cases for intention is an internal factor which can be recognized through criminal's confession. However, in some cases it is possible to reach the criminal's intention directly by his confessing, under these circumstances, the conduct and the weapon are in the next classification of importance. (4, S.127)

Impediments to Mental Evidence

There are different factors which prove the failure of the mental element some of which relate to the derangement in the will and some others relate to the understanding and perception of the person. Sometimes the presence of these factors leads to a change in the labeling of the crime from a deliberate one to an unintentional one. However, in some cases the impediments to the mental intention require specific decrees which are explained as follows:

1. Drinking Alcohol

It is a physical and mental state which is created under the influence of drinking alcoholic drinks which incapacitates human beings to assess and distinguish between good and evil, and it involves an ecstasy where the person loses the harmony in speech and speaks in a way that s/he is not inclined to do in a normal situation. In the meantime s/he feels more powerful, too. (5, S.499)

Drunkenness has degrees in some of which the criminal loses the power of will and intention. Article 53 of the Islamic Punishment Law has stated the decree for

committing a crime while being drunk as a general regulation. It is stated that "if somebody loses her or his will through drinking alcohol, and it is proven that drinking has occurred to commit a crime, the criminal is convicted on both drinking and the crime s/he has committed". However, the lawmaker has not restricted the law to the Article 53 and has referred to the murder while being drunk in the Article 224 as follows: "murdering someone while being drunk deserves talion, unless it is proven that the criminal has lost control and intention due to drinking alcohol, and s/he has drunk with the intention to commit a crime. In case the person's actions create disorder in the community or fear in the victim, a three to ten year imprisonment will be effected. (6, S.173)

However, jurisprudences have different opinions, the majority of whom believe in talion of a drunken murderer, and some people like Shahid Thani and Allame (the great scholar) Helli do not believe in talion. Some have differentiated between a drunken person who knows her or his action will lead to a murder and a person who is drunk and accidentally committed a murder. They only believe in talion for the person in the first case. (5, S.186)

Some jurisprudence have separated criminal drunkenness and drinking with justifiable excuse. Thus, a person who is drunk due to unawareness, urgency or duress does not deserve talion; however, if a person drinks purposefully and without any justifiable excuse and commits a crime s/he deserves talion. This punishment deserves the person if s/he specifically has drunk to commit the murder where Articles 53 and 224 are applicable. (7, S.129)

2. Coercion

Coercion, force and influence are instances of suppression on the soul and body in a way that they extinguish the will and intention in human beings. By virtue of the Article 54 of Islamic Punishment Law, in the crimes related to the punishments and preventions, whenever a person commits a crime based on obligation or duress, which s/he cannot tolerate naturally, the crime does not deserve a punishment. Instead the duressor who has forced the duressee is convicted and punished with regard to the conditions of the duressee, the times, the status and the degrees of the crime and punishment.

Islamic judiciaries have studied murder by coercion in its various forms and believe that it does not generally deserve talion or blood money. Sometimes coercion is believed to be an internal factor and its origin is the doer herself or himself without having any will in the occurrence of the crime. For example, a person might become unconscious or fall on somebody from above and cause injury or death, where s/he is neither liable nor capable of preventing the accident. In some other cases, the origin of coercion is external which takes the intention and will away from the person. The external factor may be a third party human factor or his or her intention where that person is liable to the crime, like a situation in which a person pushes or throws another on a victim and kills her or him. (8, S.492)

By virtue of the Article 329 of the Islamic Punishment Law, if a person pushes or throws another on a third person who may die or get hurt, in case the first person intends to commit a crime or if his or her action involves an intention to the crime, the action is considered quasi delict, and a blood money deserves to be paid, and in case there is criminal intention, it is considered deliberate murder and it deserves talion and the person who has been thrown is not guilty due to the fact that s/he has been forced to do so. In general, the Islamic judiciaries do not consider the crimes in which the coercion factor plays the main role as cases where the doer of the conduct should be punished, and in their opinion the action does not deserve any penal sentence such as talion or blood money, and in case the action is forced by another person liable for the crime, s/he must stand the punishment. (9, S.134)

3. Duress

Duress is defined as a forcible obligation by another to do an action (9, S.138). As per Article 54 in the crimes related to the punishments and preventions, whenever a person commits a crime based on obligation or duress, which s/he cannot naturally tolerate, the crime does not deserve a punishment. Instead the person who has forced the duressee is convicted and punished with regard to the conditions of the duressee, the times, the status and the degrees of the crime and punishment.

According to the Islamic principles and traditions, especially in "settlement narration" (Raf' Hadith) by Prophet Mohammad (PBUH), duress is influential in all kinds of crimes except there is a "specific Quranic term" for it and this general regulation has been earmarked. Then, one of the cases where earmarking is emphasized is duress in deliberate murder.

It is stated in the Islamic tradition that "dissimulation is for the occasions such as preventing bloodshed, and if somebody's life and blood matter, then dissimulation is rejected (10, S.133). In this regard, it is stated in the Article 211 that "duress in murder or the order to murder is not a permit to murder; therefore, if somebody is forced or ordered to kill another person, s/he should face talion, and the person who has ordered the murder is punished to life sentence. If the duressee who commits murder is an indiscerning child or insane, then only the duressor faces talion as his or her punishment. If the duressee is a discerning child, s/he should not face talion but the kinsman must pay the blood money, and the duressor is punished to life sentence. (11, S.81)

4. Childhood and Insanity

Maturity and intelligence are the general conditions for the criminal liability, and absence of one of these conditions causes liability incapacitation. Article 49 of the Islamic Punishment Law about the children states that "in case children commit a crime, they are not liable for the crime, and based on the judicial opinion their training is a responsibility of the custodian or a guidance school."

Article 50 of the Islamic Punishment Law on the children's civil liability states: "if an immature criminal commits murder or assault and battery, his or her kinsman is liable. In case there is the destruction of others' property, the child is liable and the parents must pay for the loss."

Article 51 of the Islamic Punishment Law on non liability of an insane person states that: "insanity while committing a crime in any degree eliminates criminal liability."

Article 51 of the Islamic Punishment Law on the same issue states that "if an insane or immature person kills someone on purpose, it is considered to be a mistake and the person does not face talion, but the kinsman must pay the blood money to the heirs." (4, S.139)

5. Sleeping or unconsciousness

Lawmaker has taken the issue of murder while sleeping into account in Articles 225 and 323. As per Article 225 "if a person kills somebody while sleeping or unconscious, s/he does not face talion, but is sentenced to pay the blood money to the heirs." Article 323 states that "if somebody kills the other or causes deformity in the person's body due to movement or rolling while sleeping, it is considered a simple mistake and the kinsman must pay the blood money."

There are discrepancies regarding who must pay the blood money. The legal department in Judiciary Power has declared in one of its advisory opinions that: " Article 225 is different from Article 323, regarding the manner of conduct and realization of the result, meaning Article 323 solely emphasizes on the action of rolling while sleeping, but Article 225 refers to the other similar cases. In other words, what is stated in Article 225 is related to those who do actions while sleeping or unconscious like sleepwalking and actions causing murder and since their actions are quasi malice they are sentenced to pay the blood money; however what is mentioned in Article 323 refers to the normal sleeping person whose rolling causes death or deformity in the victim's body, and it is considered a simple mistake and the kinsman must pay the blood money. (12, D.81/8/22)

To conclude, the mental constituent is one of the most important factors in deliberate murder and other crimes, and its distinction requires meticulous inspection. That is why the Iranian judiciaries and jurisprudences pay special attention to the issue. The present article has also pointed to the most crucial issues regarding the mental constituent in deliberate murder.

REFERENCES

1 Rəfiq Özdək. 1992. Türkün qızıl kitabı. Bakı.

2. Azərbaycan tarixi, 1998, I c. Bakı, 331 s.

3. Юсифов Ю.Б. 1987. Ранние контакты Месопотамии с северо-восточными (Приурмийская зона). Вестник древней истории, № 1; Топонимы

и этнтческая история древнего Азербайджана. «Материалы конференции о проблемах Азербайджанской ономастики». Баку, 1986; К значению древних топонимов в изучении этнической истории Азербайджана. «Известия АН Азерб.ССР». Серия литературы, языка и искусства. 1987, №2.

4. Гейбуллаев Г.А. 1991. К этногенезу азербайджанцев. Баку;

5. Тереножкин А.И. Киммерийцы. Киев. 1976, с. 182, 208; Смирнов А.П.1968 Скифы. М.; Смирнов К.Ф.1981 Сарматы и утверждение их политического господства в Скифии. М.

6. История Казахской ССР. 1957, Т.1. Алма-Ата.

7. Гинзбург В.В. 1956. Древнее население восточных и центральных районов Казахской ССР по антропологическим данным. Труды Института Этнографии АН СССР. Новая серия, т. 33, М.

8. Антонов Н.К. 1984.Лесика по тюркологии. Якутск. Гумилев Л.Н. 1967. Древние тюрки. М.; Бернштам А.Н. 1951. Очерки истории гуннов. Л.

9. Бартольд В.В.1964. Соч. том II, часть. 2, М.,.

10. Дьяконов И.М. 1956, История Мидии. М-Л.

11. Степи Европейской части СССР в Скифо-сарматское время. М. 1989.

12. Herodot, IV; Qeybullayev Q.Ə.1994. Azərbaycan türklərinin təşəkkülü tarixindən. Bakı.

13. Plini IV.

14. История Узбекской ССР.1955. Т.1. кн. 1, Ташкент,.

15. История Туркменской СССР. Т.1; История Казахской ССР. Т.1. Алма-Ата, 1957; Акишев К.А., Кушаев Г.А. 1963 . Древняя культура саков и усуней долины реки Или. Алма-Ата,.

16. Кузьмина Е.Е. 1977. В стране Кавата и Афрасиаба. Москва.

17. Джафаров Ю. 1993, Гунны и Азербайджан. Баку.

18. Данилова Л.В. 1968, Дискуссионные проблемы теории докапиталистических обществ. «Проблемы истории докапиталистических обществ». Москва.

19. Новосельцев А.П., Пошуто В.Т., Черепнин Л.В.1972. Пути развития феодализма. М.

20. Faruq Sümer. 1992. Oğuzlar. Bakı.

21. История Киргизской СССР, с. 124-125.

22. Очерки истории СССР.1958. III-IX вв. Москва.

AZƏRBAYCAN MEMARLIĞINDA KOMPOZİSİYA XÜSUSİYYƏTLƏRİ

TRADITIONAL COMPOSITION IN ARCHITECTURE OF AZERBAIJAN

КОМПОЗИЦИОННЫЕ ОСОБЕННОСТИ В АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ АРХИТЕКТУРЕ

Əyyam HÜSEYNOV*

Özet

Mimarlık binalarının kompozisyon özellikleri iki yönden açıklanmaktadır: (1) hacimlerin mekanla ilişkilendirilmesi bakımından ve (2) hacimlerin vasıtasız kendilerinin kompozisyon özelliklerinin tahlilinde. Her iki şart; mimarlık eserinden işlevsel ve bedii mimarlık mazmununu birlikte tayin ederler.

Kompozisyon, hususiyetlerin aslı; hem hacim-mekan, hem de elemenler kuruluşunda açıklanabilir. Her üç aşamada objektif çeşitli rakurstan anlaşıldığına göre farklı durum alır: Statik, dinamik ve hareketliliğinde.

Mimarlık objektiflerinin biçimlenmesinde iki başlangıç durmaktadır: Statik ve dinamik. Birincisi daha çok geçmiş zamanın mimarlık eserlerine, ikincisi ise çağdaş binaların kompozisyon prensipleri ve onlardan ileri gelen özelliklere maliktir.

Anahtar kelimeler: kompozisyon, hacim, mekân, statik, dinamik.

Abstract

Features of a traditional composition are shown in several forms: in interrelation of objects with space and in composite construction of objects. Together they define their functional and architecturally-art maintenance.

In article the essence three types of compositions is stated in details: face-to-face-plane volume and spatial which have two beginnings too: dynamic and static.

* Azerbaycan Mimarlık İnşaat Üniversitesi Başöğretmeni/AZERBAYCAN

From traditional composite features it is necessary to allocate two more: structural of architectural forms and communication between elements in the volume decision of buildings.

Key words: Composition, volume, place, static, dynamic.

Azərbaycan memarlıq təcrübəsindən məlum olan memarlıq tikililərin kompozisiya xüsusiyyətləri iki mövqeydən açıqlanır: həcimlərin məkanla əlaqələndirilməsi baxımından və həcimlərin bilavasitə özlərinin kompozisiya xüsusiyyətlərinin təhlilində. Əslində, fərqi olmadan, hər iki şərt memarlıq əsərinin funksional və bədii memarlıq məzmununu birlikdə təyin edirlər. Digər tərəfdən məlumdur ki, həcmin formayaranmasını element toplumunun kompozisiyası da təşkil edir. Bu səbəbdən, kompozisiyanı eyni zamanda layihələndirmə prosesinin metoloji əsası kimi də qəbul etmək olur. Hansı ki, özünü layihələndirilən həcmin təyinatından və məzmunundan asılı olaraq müxtəlif formalarda göstərir.

Belə ki, ənənəvi kompozisiya xüsusiyyətlərinin aşkarlanmasında mütləq hər hansı obyekt olursa olsun onun funksional məqsədi- sosial tələblərə cavab vermək və kompozisiya prinsipinin müəyyən edilməsidir. Belə ki, kompozisiya xüsusiyyətləri özünü həm həcmi məkan, həmdə elementlər quruluşunda aşkarlayır. Hər üç səviyyədə obyekt müxtəlif rakursdan qavrandığına görə fərqli vəziyyət alır- statik, dinamik və məkan hərəkətliyində. Üçüncü vəziyyətdə həcmin kompozisiya xüsusiyyətləri özünü daha aydın formada biruzə verir.

Lakin obyektin kompozisiya həllini qiymətləndirərkən onun hər üç vəziyyətinin birlikdə daha təsirli olması nəzərdən qaçırılmamalıdır. Tədqiqatda memarlıq kompozisiyasının hər iki səviyyədə araçdırılması nəticəsində demək olar ki, Azərbaycanın mövcud olan zəngin memarlıq irsinin mütərəqqi cəhətlərinin üzə çıxarılması və müasir memarlığa tətbiq edilməsi məsələlərinə baxılır, harada əsərin bədii-estetik ifadəlik dili xüsusi məna kəsb edir.

Memarlıq obyektlərinin ənənəvi kompozisiya xüsusiyyətləri özünü bir neçə quruluşda biruzə verir: 1. Tarixi abidələrin bir çoxu frontal kompozisiyaya malikdir. Belə vəziyyətdə həcmi formanın elementləri əlaqəliyi təkcə iki koordinat vasitəsilə əlaqələndirilir-şadul və üfuqi.

Tədqiqatın qrafoanalitik cizgilərində də ənənəvi formaya malik müvcud memarlıq nümunələrinin fpontal kompozisiya xüsusiyyətləri təhlil edilir. Onlardan biri Naxçıvan memarlıq məktəbinin xüsusiyyətlərini özündə əks etdirən Möminə xatun türbəsidir. Bu orta əsr memarlıq abidəsinin həcmi formayaranması onun on tərəfli müstəviləri və fasad elementlərinin həndəsi naxışları tərtibatında çəhr olunmuşdur. Belə ki, onun yerləşmə rpinsipi özünü məhz frontal məkan kompozisiyasının mövcudluğunda təsdiqləyir. Digər memarlıq abidəsində- Qarabağlar türbəsində isə əksinə həcmin vahid görünüşünü kütlə bölgüsü və fasadların frontal kompozisiyası pozur. Bu halda fasadların dərinlilik tapan frontal kompozisiyası öz xüsusiyyətini ənənəvi element tərtibatında göstərir.

Frontal kompozisiyanın quruluş prinsipi-həcmi-məkan elementlərinin ən sadə görünüşdə açıqlanmasına istinad edir (məsələn, düzbucaqlı və ya dairəvi müstəviləri olan planların sıravi düzülüşü), lakin bu zaman baxış nöqtəsi də müşahidəçiyə nisbətən fpontal vəziyyət almalıdır.

Bərdə şəhərindəki İmamzadə abidəsinin fpontal kompozisiyası özünü daha qabarıq formada girişinin zəngin və azad tərtibatında göstərir.

Kompozisiya quruluşunun ikinci tipinə həcmi kompozisiya aiddir, o öz xüsusiyyətini bir neçə şərtlənmədə biruzə verir. Bu tip kompozisiya quruluşunun parlaq nümunələri "Qız Qalası" və "Gülüstan" məqbərəsi abidələridir. Gülüstan abidəsinin formasının həcmi kompozisiyasından başqa, onun fasad səthlərində olan elementlərinin naxışlarını da bilavasitə həcmi kompozisiyaya aid etmək olar.

Bunlardan xeyli fərqlənən Möminə xatun türbəsində isə hər iki kompozisiya tipi öz əksini tapmışdır. Həcmi kompozisiyası onun fasadların mükəmməlliyi və tamamlanmış ifadəliyində də; frontal kompozisiya isə hər fasad müstəvisinin dekor tərtibatında, yəni naxış elementlərinin əlaqəliyində bildirir. Qeyd etməliyik ki, məhz onun element əlaqəliyinin yüksək ifadəliyi və bölünmə dərəcəsi böyük ustalıq tələb edirdi.

Həcmi kompozisiyada memarlıq formasının element qovuşması daha mürəkkəb kompozisiya quruluşunu almağa imkan verir.

Bəzi tarixi nümunələrin təhlili göstərir ki, o zamanın yaradıcısı sənətkarları şüurlu olaraq element bölgüsünü həm şaquli, həm də üfiqi istiqamətdə aparır və bununla da həcmin kompozisiyaya ifadəliyinin yüksəltməsinə nail olurdu.

Digər bir vəziyyətdə, məsələn, memarlıq həcminin kompozisiya quruluşunda iştirak edən elementlərin düzülüş prinsipi də çox maraqlı kompozisiya tipi yarada bilir. Məsələn, dərinliyə işləyən kompozisiya quruluşunda məkan formayaranma amili kimi ön plana çəkilir. Bu halda kompozisiya vasitələrinin (nüans, kontrastlıq, metr və ritm və s.) hərəkəti və ya eksteryerdən iç məkana tərəf istiqamətləndirilməsi həcmindərinliyini ifadə edən kompozisiyanın bədii "dilini" daha da yüksəldir. Buna dünya memarlığının tarixi şedevrləri olan piramidaların interyer-eksteryer əlaqələrini misal gətirmək olar.

Aparılan tədqiqatlar göstərir ki, Azərbaycan memarlığının ən yaxşı nümunələrində Yaxın və orta Şərq ölkələri memarlığının ənənəvi xüsusiyyətləri özünü təsdiqləyir. Bunlardan: Təbriz Göy məscidinin formasının yaranma kompozisiyasını, şəhərin məşhur bazar kompleksinin mükəmməl qururluşunu, Ərdəbildəki Şeyx Şamil türbə ansamblını, Səmərqənd şəhərindəki Şahi Zinda məbəd kompleksini və s. göstərmək olar.

Həcmin dərinliyi işləyən quruluşunu ifadə edən kompozisiyanın ikinci əlaməti özünü əsasən element quruluşun ardıcıllığında göstərir. Bu halda həcmin məkan dərinliyinin xüsusi formasını özünü həmdə həcmi əhatə edən mühitin relyef fərqliliyində də göstərə biıər. Frontal kompozisiyanı təyin edən əsas əlamətlərdən biri də element düzülüşündə həcmin öz ölçüsünün, onun memarlıq keyfiyyətinə görə nisbətən dominant vəziyyət tutmasıdır. Bəzən bu formanın ümumi siluetinin

üstünlüyündə də əks olunur. Göstərilən bütün kompozisiya tiplərində həcmin elementlərin tamamlanmış vahid bir quruluşun əldə etməsi üçün-"Kompozisiya mərkəzi" təyin edilməlidir, bu isə özünü məkan həcm həm də həmişə olduğu kimi element tərtibatında da göstərə bilər.

Göstərilən kompozisiya tiplərindən başqa mərkəzi kompozisiya tipidə məkan təşkilində geniş vüsat tapmışdır. Bu tip əsasən həcmi abidələrin məkanlı element quruluşu xüsusiyyətlərindən yaranır (günbəz, çatma tağ, sütunlar və s.). Məsələn, məscidin məkan kompozisiyası onun mərkəzi hissəsini tutan baş funksional elementinin günbəzin həm qilafi, həm də interyerini formalaşdıran elementlərin vəziyyəti ilə təyin edilir.

Azərbaycan memarlığının təcrübəsində belə monumental kompozisiya xüsusiy- yətlərinə malik olan və yerləşmə prinsipindən irəli gələn hər tərəfdən vizul baxımlığı olan bir çox tikililər mövcudluq (Qız qalası, Çıraq qala, Abşeron qəsrləri və s.). Bu misallardan belə nəticə çıxarmaq olar ki, formanın kompozisiya quruluşu (frontal, dərinlək, həcm, mərkəsi hətta element səviyyəsində) özünü bütövlükdə həcimlərin kompleks birliyində, kütlə, forma və daha çox element tırtibatında da ona bədii ifadəlik gətirə bilər.

Onların yaranmasında aşağıdakı şərtlər vacib sayılaraq nəzərə alınmalıdır:

1. Dərinliyin formalaşmasında hər üç məkan kordinatlarının iştirakı vacibdir;
2. Məkan dərinliyi təyinində formalarının ölçülərinin müəyyən edilməsi zəruridir;
3. Mürəkkəb kompozisiya quruluşunun yaranmasında elementlərdən biri dominant və ya aksent rolunu oynaması önəmli sayılır;
4. İç məkan təşkilində üfiqi və şaquli istiqamətdə elementlərin dərinlikli düzülüşü, paylanması və ya calanması əsas şərtlərə aif edilməlidir;

Göstərilən ifadə üsullarından başqa həcimdə içməkan dərinliyini güclndirilmək məqsədilə binanın eksteryer-interyerindəişıqlandırma cihazlarının yerləşdirilməsi onların kompozisiya ifadəliyini daha da artırır. Məsələn,Bakı küçələrinin gecə işıqlandırılması və binaların fasad tərtibatı.

Azərbaycan memarlıq abidələrinin bir çoxunun iç məkanlarında dərinlikli kompozisiya quruluşunun əldə edilməsi və ənənəvi elementlərin əksər halda şaquli istiqamətdə iki və ya üç hissəyə bölünməsiprinsipi iri miqyaslı tikililəri üçün səciyyəvidir. XIX axırı XX əsrin əvvəllərində tikilən binaların fasad tərtibatı buna missal ola bilər (Bakı şəhər icrasının binası, Filarmoniya, Z.Tağıyevin sarayı və s.). Onların birinci hissələri azad məkan kimi həll edildiyi halda, ikinci hissələri sütun qurşağında verilən sıraları baraban hesabına kütlə dolğunluğu ilə yanaşı onların formalarına incəlik də gətirir.

Beləliklə demək olar ki, azərbaycan memarlığında ənənəvi kompozisiya xüsusiyyətlərini təmsil edən prinsiplər zaman məkan baxımından dəyişilsə də, ümumi bəşəri təcrübəyə əsaslandığından yığılmış dayanıqlı qanunauyğunluqlar yaratmışdır və onların çərçivəsində bu və ya digər kompozisiya xüsusiyyətləri əldə etmişdir. Onların ən vacibi həcim-məkan qurumlarının kompozisiya strukturluğu

və elementlərinin əlaqəliyidir. Bu səbəbdən də memarlıq formasının "strukturluğu" kompozisiya quruluşuna bərabər götrülür və onun xarakterik xüsusiyyətini açıqlayır. Məsələn, yaşayış tikililərinin ənənvi kompozisiya xüsusiyyəti özünü evlərin quruluş formasında memarlıq elementlərinin tərtib xüsusiyyətlərində, yaşayış otaqların və köməkçi sahələrin vahid bir məkan kimi kompozisiyanın strukturlu sistem kimi təşkil etməsində göstərir. İctimai mərkəz məkanlarında isə yerləşdirilən ticarət sıralarının memarlıq tikililərinin o cümlədən dükan, emalatxana və s. struktur quruluşa malik kompozisiyaları özünü element tərtibatında göstərir.

Belə ki, özünü həm həcmdə, həm də məkanda biruzə verən kompozisiyanın strukturluq prinsipi azad istiqamətləndirilmiş halda məkan quruluşun onun həcimlərinin forma təsəvvüründə memarlıq obrazlarını təyin edir.

Kompozisiyanın struktur quruluşu daha parlaq formada özünü dini-memorial komplekslərin formayaranmasında göstərir. Bu halda, onların kompozisiyası müxtəlif forma almaqla memarlıq obyektlərinin elementlərinin qarşılıqlı əlaqəliyindən funksional təyinatından asılı olaraq həcmə əlavə bədiilik gətirir və kompozisiyanın obraz quruluşuna təsir edən amillərə çevrilir.

Müasir tədqiqatda bu anlayışı kompozisiya baxımdan "vizual əlaqəlik" kimi izah olunur. Bütövlükdə memarlıq kompozisiyasının bu və ya digər xüsusiyyət almasında, həcmi formanın vacib hissə tərtibatından başqa onun ikinci dərəcəli elementlərinin bədii tərtibatında böyük rolu az deyil. Elə bu baxımdan da onların bəziləri dayanıqlı xüsusiyyət almaqla müasir memarlıq obyektlərində fəal şəkildə istifadə edilir.

Bu onu bir də təsdiq edir ki, memarlıq obyektlərinin formayaranmasında iki başlanğıc durur (statik və dinamik). Birinci daha çox keçmiş zamanın memarlıq tikililərinə, ikincisi isə müasir binaların kompozisiya quruluşuna xasdır. Beləliklə də demək olar ki, Azərbaycan memarlığının ənənəvi kompozisiya prinsipləri və onlardan irəli gələn xüsusiyyətlər həcmi tikililərin "funksiya-forma" birliyində zaman-zaman yerli şərait təsirindən müəyyən transformasiya keçmiş və yeni xüsusiyyətlər əldə etmişdir.

Nəticə kimi belə fikir irəli sürmək olar ki, Azərbaycan memarlığının əsrlər boyu özünü təsdiqləmiş xüsusiyyətləri müəyyən dərəcədə başqa ölkələr təcrübəsinin müqayisəsində xeyli fərqlənir, lakin onun mütərəqqi cəhətləri ümum memarlıq nəzəriyyəsi fonunda dəyərləndirilməli və memarlıq kompozisiyasının problemlərini əhatə edən məsələlər yeni tələblərin təsiri dairəsində həll edilməlidir. Bunlarla yanaşı, müasir memarlığın üslub transformasiyasında kompozisiyanın yeni xüsusiyyət, yeni bədii-poetik ifadə dili almasını da inkar etmək olmaz. Azərbaycanda yeni texnologiya və material sintezi inteqrasiyasına kompozisiyanında yeni təzahür formalarının üzə çıxarılması bu günün reallaşdığıdır. Qeyd edilməlidir ki, nəzəri cəhətdən öz təsdiqini tapmış yeni konseptual kompozisiya prinsiplərinin nə dərəcədə ənənəvi memarlıq nümunələri uzlaşmasında təzahür tapması və üstünlük təşkil etməsini ancaq zaman göstərə bilər.

ƏDƏBİYYAT

1. Архитектурная композицию поилыхи общественных зданий (под. ред. Л.Кириловой). М., Стройиздать, 1975.

2. М.Бархин. Город, структура и композиция. Москва, 1966, 65с.

3. Композиция в современной архитектуре. М., Стройиздать, 1973, 285с.

4. И.Добрыцина. Азизан и Теория. Композиция как поетика архитектуры. М. Прогресс-Традиция, 2002, 495с.

5. M.Mikaylova. Memarlıq kompozisiyasının əsasları. Metodik vəsait, Bakı, 2004, 66s.

6. Тенеб Л. Композиция современного города. София,1973, 235с.

TƏLİM VƏZİFƏLƏRİNİN MÜVƏFFƏQİYYƏTLİ HƏLLİNDƏ DÜŞÜNCƏLİ VƏ NÜMUNƏVİ FƏALİYYƏTİN ROLU

THE ROLE OF THE BRIGHT AND EXEMPLARY ACTIVITY IN THE SUCCESSFUL SOLUTION OF THE OBJECTIVES OF TRAINING

РОЛЬ МЫСЛИТЕЛЬНОЙ И ОБРАЗЦОВОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ В УСПЕШНОМ РЕШЕНИИ ЗАДАЧ ОБУЧЕНИЯ

Rəcəb AĞAYEV*

Özet

Makale; eğitim tedrisatındaki; öğretimi güçlendirmedeki ve geliştirmedeki aşamalarda; öğretmenin ve öğrencilerin akılcı ve örnek faaliyetlerinin eğitim, öğretim değeri, pedagojik ve psikolojik bakımdan yazarın kendisine göre geniş açıklamaları ve tamamlamaları içermektedir.

Anahtar kelimeler: eğitim, öğretim, öğretmen, pedagojik, psikolojik

Abstract

The article entitled "The role of the bright and exemplary activity in the successful solution of the objectives of training" clarifies the training and educative value of bright and exemplary activity of teachers and pupils in the developmental and educative stages of training from the pedagogical and psychological point of view.

Key words: training, educating, bringing up, to achieve psychological development

* Naxçıvan Dövlət Universiteti Dosent, Doktor/AZERBAYCAN

Резюме

В статье в педагогико-психологическом аспекте рассматриваются обучающее-воспитывающая значимость сознательной и образцовой деятельности учителей и учащихся на образующем, воспитывающем и развивающем этапах обучения.

Ключевые слова: обучение, образование, воспитание, психологическое развитие

Şagirdləri düşündürərək proqram tələbləri səviyyəsində bilik, bacarıq, vərdişlər aşılamaq və habelə psixoloji inkişaflarına nail olmaq məktəb təliminin qarşısında duran başlıca tələb və vəzifələrdən biridir. Düşündürərək öyrətmək təlimin təhsilləndirici, tərbiyələndirici, inkişafetdirici vəzifələrinin müvəffəqiyyətli həllinə real zəmin, şərait yaradır və təminat verir. Şagirdləri düşündürərək öyrətmək, düşündürərək tərbiyələndirmək, düşündürərək inkişaf etdirmək onların bilik, bacarıq və vərdişləri şüurlu şəkildə mənimsəmələrinə sirayət edir. Hər şeyi öyrənməyə xüsusi həvəs və aludəçilik göstərən uşaq təbiəti, uşaq ruhu, uşaq istəyi, düşünərək, mühakimə yürüdərək öyrənməyi xoşlayır və ona daha çox səy və tələş göstərir. Məktəbəqədər yaşlı uşaqları və habelə ibtidai məktəb şagirdlərinin düşüncə tərzini inkişaf etdirmək üçün onların boş və asudə vaxtlarından səmərəli istifadə etmək lazımdır. Onların boş və asudə vaxtlarını şən və məzmunlu keçirmək və düşüncə tərzlərini inkişaf etdirmək ətraf mühitlə tanış edilməsi əlverişli yollar sırasındadır. "Uşaqda öz kəndinə, yaxud şəhərinə, atasının, yaxud anasının işlədiyi zavoda, sonra isə bütün ölkəmizə, onun tarixinə, onun görkəmli xadimlərinə mümkün qədər tez maraq oyatmaq lazımdır. Bu məqsədə çatmaq üçün təkcə danışmaq azdır. Uşaq çox şey görməli, çox şey haqqında düşünməlidir. Onun bədii təəssüratı olmalıdır. Bədii ədəbiyyat, kino, teatr bu məqsədə çox müvafiq gələn vasitələrdir" (1, s.349).

Təlimin təhsilləndirmə (bilik, bacarıq və vərdişlərə yiyələndirmə), tərbiyələndirmə (mövzunun imkanları ilə bağlı mənəvi tərbiyə), psixoloji inkişafa nail olma (psixi proseslərin inkişaf etdirilməsi) vəzifələrinin yerinə yetirilməsində şagirdləri düşünərəkdən fəalliyyət göstərməyə səfərbər etmək müəllim fəaliyyətinin əsas qayəsini təşkil etməlidir. Şagirdlərin təlim vəzifələrinin yerinə yetirilməsi prosesində düşünərəkdən fəalliyyət göstərməyə səfərbər edilməsi onların şüurlu şəkildə bilik, bacarıq, vərdişlərə yiyələnmələrinə, tərbiyələnmələrinə və habelə psixoloji inkişaflarına öz müsbət təsirini göstərəcəkdir. Təlim prosesində şagirdləri düşünərəkdən fəaliyyətə cəlb edilməsində müəllimin peşəkarlığının səviyyəsi ilə bağlıdır. "Şagirdlərdə maksimum fəallıq yaratmaq, onları canlı fikir mübadiləsinə cəlb etmək, onlarda fikir oyatmaq, əxlaq məsələləri üzərində düşünməyə məcbur etmək lazımdır. Şagirdlərə əxlaqi nəticəni hazır vermək əvəzinə, onların özlərinin əxlaqi normalar barədə nəticə çıxarmalarına (şübhəsiz müəllimin rəhbərliyi altında) nail olmaq zəruridir" (2, s.65-66). Düşüncəli, şüurlu fəaliyyət, şəxsi nümunələr əsasında təsir göstərmək fəaliyyəti bir - birini

şərtləndirir. Düşüncəlilik, nümunəvilik bir - birinin təkamülünə, inkişafına yaxıdan kömək və yardım göstərir. Bu cəhətdən müəllim həm peşə mədəniyyəti ilə, həm də əxlaqi - mənəvi dəyərlər baxımından şagirdlərə ideal nümunə olmağa xüsusi səy və təlaş göstərməlidir. Müəllim bilməlidir ki, görüb - götürməyə, təqlidə meylli uşaqların tərbiyələnməsində görünən, müşahidə olunan, duyulan nümunənin və habelə onların tədris materialını şüurlu şəkildə öyrənmələrində, unutqanlığın qarşısının alınmasında beyin fəaliyyəti olan düşüncənin rolu, dəyəri böyükdür. Hər bir müəllim nəzər - diqqətindən yayındırmamalıdır ki, "şagirdlərin tərbiyəsində nəzərə alınması zəruri olan yollardan biri də müəllimin, tərbiyəçinin şəxsi nümunəsindən düzgün istifadə olunmasından ibarətdir. Adətən, kiçik məktəblilər çox vaxt müəllimi təqlid edir, ona oxşamağa çalışırlar. Lakin bəzən bunu şüursuz, düşünmədən edirlər. Bəzən də özlərindən asılı olmayaraq onun xarici davranış tərzinə daha çox diqqət yetirir, həmin davranış tərzini bir növ yamsılayırlar. Yeniyetmələr və böyük məktəblilər isə çox vaxt nümunədən şüurlu olaraq istifadə edirlər" (2, s.66).

Hər bir müəllim təlimdə geridə qalan şagirdlərlə əlavə məşğələlər təşkil edərək onlarda geridə qalmanın səbəbləri ilə bağlı düşündürərəkdən məşğul olmalıdır. Onlarda yoldaşlarından köçürmənin qarşısını almalı, müstəqil öyrənməyə həvəs motivlərini gücləndirməyə cəhd göstərməlidir. Onları boş və asudə vaxtlarında ətraf aləmlə yaxından tanış etməklə yanaşı onları gələcək həyatlarını necə qurmaqla bağlı düşünməyə, səmərəli yollar aramağa səfərbər etmək effektli, səmərəli yollar sırasındadır. Uşaqları öz həyat yollarını yaxşı qurmuş məzunların həyat salnaməsi ilə tanış etməklə onlarda öz həyat yollarını düzgün qurmağa imkanları olduğuna inam hissini gücləndirməyə səyi artırmalıdır. Müəllim bilməlidir ki, kiçik yaşlı şagirdlərin "ətraf aləm haqqında onların təsəvvürləri olduqca məhduddur. Onlar hətta təlim tapşırıqlarının mahiyyətini anlamağa cəhd göstərmirlər. Bir qayda olaraq onlar gələcək haqqında düşünmürlər" (2, s.92).

Müəllim şagirdlərə düşünərək, fikirləşərək öyrənməyin mexaniki öyrənmədən fərqini açıqlamaqla şüurlu öyrənməyə həvəs və səyi artırmağa diqqət və qayğını gündən - günə gücləndirməlidir. Onları düşündürərəkdən başa salmalıdır ki, şüurlu öyrənmə unutqanlığın qarşısını alır, qazanılan bilik, bacarıq və vərdişlər hafizədə dərin izlər buraxır. Hər bir şagirdin anlam səviyyəsinə müvafiq olaraqdan başa salmalıdır ki, hər bir şagird dərsdə öyrəndiklərinin məzmununu anlamalıdır. "Şagird dərindən anlayaraq, əsaslı şəkildə düşünərək öyrəndikdə həmin materialı bir o qədər düzgün və möhkəm yadda saxlayır. Psixoloji tədqiqatlar göstərmişdir ki, mənanı anlamadan, başa düşmədən materialı mexaniki öyrənmək üçün çox vaxt tələb olunur, bu cür öyrənilən material, mənası öyrənilən materialdan tez unudulur" (2, s.98-99).

Təlim prosesində şagirdlər təkcə dinləyiciyə çevrilməməlidir. Müəllimlə bir növ əməkdaşlıq şəraitində fəaliyyət göstərməlidir. Bunun üçün müəllim şagirdləri emosionalcasına təlimatlandırmalıdır ki, onlar üçün aydın olmayan, anlaşılmaz məsələləri müəllimdən soruşub öyrənməyə çalışsınlar. Aldığı məlumatları təhlil, təhlil - tərkibin vəhdədi əməliyyatlarından keçirsinlər. Mexaniki

öyrənmək, mətni əzbərləyərək öyrənmək çoxlu vaxt almaqla yanaşı, həmdə belə öyrənmə hafizədə uzun müddət qalmır. Düşünərəkdən, başa düşərəkdən şüurlu şəkildə öyrənilən bilik isə hafizədə uzun müddət qalır. Bununla da unutqanlığın qarşısı alınmış olur. "Ən düzgün və səmərəli yol fikirləşə - fikirləşə öyrənməkdir. Məhz buna görə də L.N.Tolstoy haqlı olaraq yazmışdır ki, bilik yalnız o zaman bilikdir ki, o təkcə hafizə ilə deyil, həm də adamın öz fikirlərinin gücü ilə qazanılmış olsun" (2, s.99).

Müəllimin mənimsətdiyi biliyi qavramaqla, anlamaqla kifayətlənmək olmaz, qazanılmış bilik cari, mövzudan - movzuya, bəhsdən - bəhsə təkrarlanmalıdır. Çox haqlı olaraq xatırladırlar ki, təkrar biliyin anasıdır. Biliyin möhkəmliyini, uzun müddətliliyini təmin edərək lazımi məqamlarda təkrarlanmalıdır. Təkrarın da özünə məxsus qayda - qanunları var. "Təkrarın öyrənmənin səmərəli şərtinə çevrilməsi üçün bir sıra şərtlərə əməl olunmalıdır. Hər şeydən əvvəl nəzərə almaq lazımdır ki, öyrənmənin keyfiyyəti təkrarın miqdarından deyil, düzgün təşkilindən, xarakterindən daha çox asılıdır. Adətən təkrarlar düşünülmüş xarakter daşıdıqda, bir növ mümarisəyə çevrildikdə öyrənmənin, mənimsəməyin səmərəliliyini təmin edə bilir. Əksinə, kor - koranə, materialı kifayət qədər anlamadan təkrar etmək olsa - olsa mexaniki öyrənmə ilə nəticələnir" (2, s.101-102).

Təlimdə şüurluluğun təminində şagirdlərin bilik və anlaq səviyyələrinə, fərdi psixoloji xüsusiyyərlərinə müvafiq şəkildə tədris olunan mövzu ilə bağlı problemli vəziyyətin yaradılmasıdır. Tədris olunan mövzu ilə bağlı şagirdlərin müəyyən düşündürücü suallarla qarşılaşdırılması onların təfəkkür fəaliyyətini hərəkətə gətirir. Şagirdlərin axtarıcı təfəkkür fəaliyyətinə səfərbər edilməsində müəllimin metodik ustalığından, pedaqoji mərifətindən, öz fənnini, onun tədrisi metodikasını dərindən bilməsindən, şagirdlərlə səmimi ünsiyyətə girmək mədəniyyətindən, peşəkarlıq və mənəvi dünyası ilə görünən, müşahidə olunan, duyulan nümunələri ilə hamıya ideal nümunə olmasından qat - qat asılıdır. Müəllimdə sadalanan bu keyfiyyətlərin olması onun öyrədilən mövzu ilə bağlı şagirdlərin düşündürücü təfəkkür fəaliyyəti işinə səfərbər etmək mədəniyyətini yüksəldir. "Təfəkkür yeninin axtarılması və kəşfidir. Ona görə də dərsdə problemli situasiyanın yaradılması zəruridir. Problemli situasiya yaradıldıqda şagird axtarıcı olur, onun əqli inkişafı üçün şərait yaranır" (2, s.123). Dərsdə düşünmənin, axtarıcı fəaliyyətin təmini şagirdlərin təfəkkürlərinin inkişaf etməsinə yaxından kömək və təkan vermiş olur. Elə bu cəhətlərdən də hər bir müəllim mexaniki öyrənmənin qarşısını almaq, tədris olunan mövzunu şüurlu şəkildlərə mənimsətmək üçün onların fasilələrə yol vermədən təfəkkürlərinin inkişaf etdirilməsi qayğısına qalmalıdır.

Təlimin birinci mərhələsində hiss üzvlərinin köməyi ilə qavrama, ikinci mərhələsində anlama, üçüncü mərhələsində möhkəmlətmə, dördüncü mərhələdə hesaba alınıb qiymətləndirilmə öz təcəssümünü tapır. Çox hörmətli pedaqoqumuz N.Kazımov çox haqlı olaraq xatırlatmışdır ki, nərdivanı pillə - pillə qalxmaq lazımdır. Birinci mərhələ hiss üzvlərinin köməyi ilə öz təzahürünü tapır. Qavramaya nail olmadan, anlamaya keçmək yaxşı nəticə verə bilməz. Böyük Çex

pedaqoqu xatırlatmışdır ki, duyğularımızda olmayan bir şey şüurumuzda da ola bilməz. Duyğuların buxaxdığı səhvləri anlama mərhələsi aradan qaldırır. Anlama mərhələsində öyrədən düşündürür, öyrənən düşünməli, əqli mühakimələr yürütməli olur. Anlama mərhələsində insani fəaliyyət olan düşüncə öyrədən və öyrənənin köməyinə çatır. Bu mərhələdə sağlam düşüncənin köməyi, yardımı xüsusilə böyükdür. Elə bu cəhətlərdən də "psixoloqlar təlim materialını anlamanın aşağıdakı səviyyələrini qeyd edirlər: təsviri, müqayisəli, izahlı, ümumiləşdirilmiş, qiymətləndirici, problemli (tədqiqi) (2, s.144). Müəllimin proqramda nəzərdə tutulmuş biliyi şagirdlərin xatırladılan fikri əməliyyatlardan keçirmələrinə müvəffəqiyyətlə nail olduqdan sonra qazanılmış bilik şagirdlərin öz şəxsi "malına" çevrilmiş olur. Biliyin dolğunluluğu, keyfiyyətliliyi xatırladılan əməliyyatların keyfiyyəti ilə daha çox şərtləşir.

Hər bir insan, bütün peşə sahibləri, o, cümlədən müəlim də, şagird də sağlam düşüncəyə əsaslanaraq nəyə görə öyrənir, öyrənməyin faydası, dəyəri nədən ibarətdir məsələlərinə nüfuz etməyi bilməlidir. Müəllim bilməlidir ki, təlimin təhsilləndirici, tərbiyələndirici, inkişafetdirici vəzifələrinin müvəffəqiyyətli həllinə nail olmaq üçün o, öz fənnini, ona aid ədəbiyyatı, tədris etdiyi fənnin metodikasını, digər pedaqoji ədəbiyyatları ona görə öyrənir ki, onlardan pedaqoji prosesdə yerli - yerində istifadə edəcəkdir. Müəllim xatırladılan məsələləri yaxşı bilmədən mürəkkəb orqanizmə, çoxçalarlı fərdi psixoloji keyfiyyətlərə malik şagirdlərlə düzgün təlim - tərbiyə işi apara bilməz. Ona görə müəllim fəsilələrə yol vermədən bağlı qapıların açarı kimi dəyərləndirilən biliklərə yiyələnməlidir. Təkzib olunmaz həqiqətdir ki, bilik, bacarıq və vərdişlərə yiyələnmədən şagirdlərə bu keyfiyyətləri aşılamaq olmaz. Müəllimin istiqaməti, göstərişi əsasında şagirdlər gələcək həyatlarını düzgün qurmaq, ailəsinə, elinə - obasına gərəkli insana, kamil şəxsiyyətə çevrilmək üçün Məhəmməd peyğəmbərin söylədiyi kimi, bilik, bacarıqlara yiyələnmək onun müqəddəs vəzifəsidir. O, bilməlidir ki, əqli biliklərə yiyələnmədən həyatda rastlaşdığı problem məsələləri həll etməkdə çətinliklərlə, problemlərlə üzləşmiş olacaqdır. Bu söylənilənlərdən nəticə çıxararaq hər bir adam bilməlidir ki, "insan biliklərə ona görə yiyələnir ki, həmin biliklərdən öz fəaliyyətində istifadə etsin, onun köməyi ilə qarşısına çıxan məsələləri həll edə bilsin. Hər hansı bir məsələni düzgün və asanlıqla həll edə bilmək üçün fikirləşməyi bacarmaq lazımdır. Şagirdlərdə bu cür bacarığın yaranması təlimin səmərəliliyi, keçilən materialların hərtərəfli və şüurlu mənimsənilməsi üçün başlıca şərtlərdəndir" (2, s.151).

Təlim prosesində şagirdlərin düşünərəkdən əqli fəaliyyətə cəlb edilməsində, onların qəlblərinə emosinalcasına yol tapmaq, onlarla mənəvi ünsiyyətə girməkdə müəllimin pedaqoji mərifətinin rolu, dəyəri böyükdür. Uşaq qəlbinə yol tapmadan, onlarla mənəvi ünsiyyətə girməyi bacarmadan təlim vəzifələrinin müvəffəqiyyətli həllinə nail olmaq qeyri mümkündür. Hər bir müəllim bilməlidir ki, "pedaqoji mərifətin mühüm cəhətlərindən müəllimin şagirdlərə, uşaq kollektivinə düşünülmüş və diqqətli münasibəti, çıxarılan qərarlarda ehtiyatlılıq, şagird mənliyinə toxunmamaq və s. qeyd etmək olar" (2, s.191).

Düşüncəli və nümunəvi şəkildə təlim fəzifələrinin həlli prosesində təlim-vəzifələri biri-birinin təkamülünə, inkişafına kömək və yardım göstərir.Düşüncəli və nümunəvi şəkildə tərbiyələnmə insanın əqli cəhətdən kamilləşməyə maraq və meylini gücləndirir. Bütün fəalliyyət növlərində olduğu kimi, təlim fəaliyyətində göstərilən tərbiyəvi təsirlərin düşüncəyə, ideal nümunəyə söykənməsinə diqqət və qayğı göstərilməlidir. Hər bir müəllim bilməlidir ki, "düşüncə insanın mənəvi dünyasının bir yönü, zehninin məhsuludur. Bu məhsulun toxumu təbiətdən, mühütdən alınırsa da, yaranması, cücərməsi və bar verməsi insanın əqli fəaliyyəti nəticəsində olur.Deməli, bu qanunauyğunluq hər bir məktəblidən öz yerini bilməyi, özünü faydalı əməkdə iştirak etməyə hazırlamağı, üzvü olduğu cəmiyyət qarşısında məsuliyyət daşımağı, elmi, əxlaqi – etik biliklərə yiyələnməyi tələb edir" (3,s.25).

Uşaqlara başa salınmalıdır ki, insanın ağlı biliklərə, reallıqlara yiyələnməklə zinətlənir. Şəxsiyyət bütövlüyünün təminində ağıl birinci yerdə durur. Ağıl şəxsiyyət bütövlüyünün təminində xüsusi yeri olan digər tərbiyə komponentərinin insanda təşəkkül taparaq formalaşmasına kömək və yardım göstərir. Ağıl bütün reallıqların aşkarlanmasında insanın köməkçisidir. İnsanı səadətə, xoşbəxtliyə qovuşduran ağıldır. İnsan həyatında ağılın dəyəri ilə bağlı Əbülqasim Firdovsi dəyərli fikirlər müəllifidir. O, yazır:

Ağıldır hər insan üçün can gözü,
Gözü yox, görərmi səadət üzü?
Ağıl əsl mənasıdır xilqətin,
Bilin qədrini bu əziz nemətin! (4,s.16).

Düşüncəli, ideal nümunələr əsasında müəllimin və şagirdlərin təlim prosesində fəaliyyətə qoşulması təlim fəzifələrinin müvəffəqiyyətli həllində çox böyük təlim-tərbiyə dəyərinə malikdir. Mən bütün həmkarlarımı pedaqoji prosesdə düşüncəli və görünən, müşahidə olunan və duyulan nümunəvi fəaliyyət göstərməyə dəvət edirəm.

ƏDƏBİYYAT

1. A.S.Makarenko. Seçilmiş pedaqoji əsərləri, birinci cild, Bakı: maarif nəşriyyatı, 1983, 380 s.
2. M.Ə. Həmzəyev.Pedaqoji psixologiya, Bakı: maarif nəşriyyatı, 1991, 291s.
3. Y.Talıbov, F. Sadıqov, S.Quliyev. Gənclərin mənəvi tərbiyə problemləri, Bakı: "Ünsiyyət" nəşriyyatı, 1998, 152 s.
4. Ə.Firdovsi. Şahnamə, Bakı: yazıçı nəşriyyatı, 1987, 431 s.

YENİ İQTİSADİ ŞƏRAİTDƏ NAXÇIVAN MUXTAR RESPUBLİKASINDA ƏHALİNİN SƏMƏRƏLİ MƏŞĞULLUĞUNUN TƏMİNATINDA AQRAR SEKTORUN ROLU

THE ROLE OF THE AGRARIAN SECTOR IN THE RATIONAL MAINTENANCE OF THE EMPLOYMENT OF POPULATION IN NAKHCHIVAN AUTONOMOUS REPUBLIC IN THE NEW ECONOMIC CONDITION

РОЛЬ АГРАРНОГО СЕКТОРА В ОБЕСПЕЧЕНИИ НАСЕЛЕНИЕ ЗАНЯТОСТЮ В НАХЧЫВАНСКОЙ АР ПРИ НОВЫХ ЭКОНОМИЧЕСКИХ УСЛОВИЯХ

Cavadxan Yusifoğlu QASIMOV*

Özet

Makalede; Nahçıvan Özerk Cumhuriyeti'nin ekonomik gelişiminde ziraat sektörünün rolünden ve bunun ise halkın uğraşı sorunlarının çözümüne verdiği yardımlardan söz edilmektedir. Milli lider Haydar Aliyev'in ileri görüşlü siyaseti sonucunda bu alanda elde edilen gerçek sonuçlar tablolarla takdim olunmaktadır.

Anahtar kelimeler: Ziraat sektörü, pazar ekonomisi, uğraş alanı, milli ekonomik gelişme, Nahçıvan ASC (Açık Sehimdar Cemiyeti)

Summary

The article deals with the role of the agrarian sector in the development of Nakhchivan Autonomous Republic and its role in the solution of the employment problem. The real results gained thanks to the national leader Heydar Aliyev's wise economic policy are represented according to the tables.

Key words: agrarian sector, market economy, employment, national economic development, Nakhchivan Agroleasing open Joint-stock company.

* Azerbaycan Milli İlimler Akademisi (AMEA) Nahçıvan Bölmesi Araştırmacı/ AZERBAYCAN

Резюме

В статье рассмотрены роль аграрного сектора в развитии Нахчыванской АР и положительный эффект этого в решении проблем занятости населения. Полученные реальные результаты в этом секторе под мудрой политикой общенационального лидера Гейдара Алиева представлены с помощью таблиц.

Ключевые слова: аграрный сектор, рыночная экономика, занятость, национальное экономическое развитие, Открытое Акционерное Общество Нахчыван Агролизинг.

Müstəqilliyimizin ilk illərində Naxçıvan Muxtar Respublikasında milli iqtisadi inkişafa təkan ola biləcək tədbirlərin həyata keçirilməsinə göstərilən diqqət özünün göndəlik xarakteri ilə seçilirdi. 1991-1993-cü illərdə Naxçıvan MR Ali Məclisinin Sədri kimi bu işlərə bir başa rəhbərlik edən ümummilli lider Heydər Əliyev aqrar sektorun davamlı inkişafı və məşğulluğun təminatı sahəsində böyük strateji əhəmiyyətə malik olan qərarları qəbul etdi. Bunlardan biri 6 aprel 1992-ci il tarixdə «Naxçıvan Muxtar Respublikasında zərərlə işləyən kolxoz və sovxozların ləğv edilməsi və onların əsasında şəxsi təsərrüfatların yaradılması haqqında» qərar olmaqla, digəri rentabelli işləyən kolxoz və sovxozların ictimai mal-qarasının özəlləşdirilməsini nəzərdə tutan təkliflərdən ibarət idi ki, bu da sağlam iqtisadi mühiti yaratmaqla bərabər, həm də əmək ehtiyatlarının səmərəli fəaliyyətinin təşkilinə geniş imkanlar açırdı. Bununla da Naxçıvan MR-də aqrar sahənin yeni iqtisadi sistemin tələbləri əsasında inkişaf etdirilməsi eyni zamanda burada əhalinin səmərəli məşğulluq təminatına da zəmanət hazırlamış oldu.

Bütün bu kimi həllivacib məsələləri daim diqqət mərkəzində saxlayan ümummilli lider 1993-cü ildən etibarən ümumilikdə ölkəmiz miqyasında köhnədən qalma təşkilati formaları yenisi ilə əvəz etmək üçün müxtəlif qanunları təsdiqləyərək qəbul etməklə davamlı inkişafın əsasını qoydu. Qeyd edək ki, bu mötəbər ideya hazırda ölkə başçısı cənab İlham Əliyev tərəfindən uğurla davam etdirilməkdədir. Adı çəkilən həmin qərarlardan sonra ölkə miqyasında da qəbul olunmuş hüquqi tənzimləmə vasitələrindən bəzilərini aşağıdakı kimi göstərmək olar:

1) 1995-ci ilin fevral ayında «Aqrar İslahatlar haqqında» və «Sovxoz və kolxozların islahatı haqqında» Azərbaycan Respublikasının Qanunları;

2) 1995-ci ilin oktyabr ayında «Dövlət mülkiyyətinin özəlləşdirilməsi haqqında» Azərbaycan Respublikasının Qanunu;

3) 1996-cı ilin aprel ayında «Torpaq islahatı haqqında» Azərbaycan Respublikasının Qanunu;

4) 1992-ci il aprel ayında qəbul edilmiş «Kəndli-fermer təsərrüfatları haqqında» Azərbaycan Respublikasının Qanununa əlavə və dəyişiklikləri etmək

məqsədilə 1997-ci il iyun ayında eyni adlı qanunun qəbulu. Qeyd edək ki, 1992-ci ildə qəbul edilmiş qanunda keyfiyyət dəyişikliyi edilmişdir;

5) Azərbaycan Respublikası Prezidenti tərəfindən «Kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalçılarına dövlət dəstəyi» haqqında 23 yanvar 2007-ci il tarixli fərman;

6) Azərbaycan Respublikasında Məşğulluq Strategiyasının həyata keçirilməsi üzrə Dövlət proqramının (2007-2010-cu illər) təsdiqi haqqında 15 may 2007-ci il tarixdə fərmanın imzalanması. Həmin tarixi sənəddə digər sahələrlə yanaşı, kənd təsərrüfatı sahəsində də əhalinin səmərəli məşğulluğu öz əhatəli əksini tapmışdır (qeyd edək ki, bu ardıcıllığı daha da davam etdirmək olar).

Keçdiyimiz tarixi yola nəzər salanda görürük ki, Naxçıvan MR-də istər həmin qərar və qanunlar, istərsə də 1995-ci ildə başlanan böyük islahatlar nəticəsində artıq 1998-ci ilin axırlarında dağ və dağətəyi kəndlərdə torpaq islahatının qurtarmasını demək mümkün idi. Əsas məqsəd MR-də kolxoz və sovxozların satılması və onların əmlakının dəyərləndirilməsindən ibarət idi. Qeyd edə bilərik ki, həmin dəyər 67,1 milyard manat hesab olunurdu. Təkcə bunun 34,6 milyard manatı Culfa rayonunun payına düşürdü (2, s. 62). Məhz həmin dövrdə aqrar sektorun məşğulluq potensialının əsaslarının yaradılması, həmin əsasların gerçəkliyə qovuşması və bunun da nəticəsində səmərəli iqtisadi fəaliyyətin təminatı mümkün olmuşdur.

Bu rayonda özəlləşdirmə kəmiyyət və keyfiyyət cəhətdən günü-gündən daha da intensivləşərək uğurlu həllini tapmağa başladı. Fikrimizi rəqəmlərin dili ilə ifadə edək. 1 yanvar 1998-ci il məlumatına əsasən bütün əmlakın 6%-i satılmış və ya bələdiyyələrə verilimişdirsə, həmin ilin axırında artıq göstərilən rəqəm 38,7% təşkil edirdi (daha doğrusu 31,1 milyard manat) (2, s. 62). Müvafiq mənbələrə istinad edərək onu göstərmək olar ki, MR-də islahatlar nəticəsində 43,3 min ailə torpaq payı almışdır. Sonrakı mərhələlərdə isə 12,4 min ailəyə dövlət torpaq aktları paylanmışdır. Onlara isə öz torpaq paylarınının verilməsi nəzərdə tutulmuşdur (2, s. 237). Qeyd olunan bu proseslər MR iqtisadiyyatının uzunmüddətli inkişaf strategiyasının müəyyənləşdirilməsi istiqamətində ən zəruri ünsürə çevrilmişdir. Düzgün iqtisadi tədbirlər nəticəsində artıq ümumilikdə Respublikamız səviyyəsində 1996-cı ilin sonlarında kolxoz və sovxozların bütünlüklə ləğv edilməsi reallığa qovuşaraq onların malik olduqları torpaq sahələri və əmlak kəndlilərin sərəncamına verilmişdir. Bu proses artıq islahatların birinci mərhələsinin başa çatmasını təmin etmək iqtidarında idi. Respublikada mövcud olmuş 5605 kənd təsərrüfatı müəssisəsinin 86,5%-i özəl müəssisə, onların isə 76,8%-i kəndli-fermer təsərrüfatlarından ibarət idi (2, s. 101).

Qeyd olunan bütün bu proseslər keçən hər bir gün özünün real nəticələrini verməyə başlamaqda idi. Naxçıvan MR bazar münasibətlərinin özünə kök saldığı region formasını alırdı. MR-in aqrar siması get-gedə zənginləşir və müasir iqtisadi şəraitin ən münbit təzahürünü özündə birləşdirirdi. Təsadüfi deyildir ki, MR-də mövcud olan 139 təsərrüfatın 119-u və ya 86%-i, 208 kəndin 158-i və 76%-i torpaq islahatının beşiyinə çevrilmişdir (2, s. 63).

Həmin göstəricilərə istinad edərək qeyd edə bilərik ki, Naxçıvan MR-in hazırkı günlərində işlər müasir iqtisadi sistemin tələbləri çərçivəsində daha uğurla

və intensiv şəkildə həyata keçirilmiş və burada kənd təsərrüfatı müəssisələri, əhali və onların səmərəli məşğulluğunu təmin edən kəndli-fermer təsərrüfatlarının sayı aşağıdakı kimi olmuşdur. Hansı ki, bütün bunlar MR-də aqrar sahədə məşğulluq probleminin səmərəli və faydalı həllinə çox böyük təkandır:

Cədvəl 1

Naxçıvan MR-də təsərrüfat subyektləri haqqında məlumat

S/№	İllər	Təsərrüfat subyektlərinin Cəmi	O cümlədən		Torpaq payı almış əhali təsərrüfatları	Ondan Kəndli fermer təsərrüfatları
			Özəl	Dövlət		
1	1999	233	200	33	34828	165
2	2000	200	178	22	72787	164
3	2001	215	194	21	72787	180
4	2002	165	150	15	72787	150
5	2003	157	143	14	72787	143
6	2004	362	343	19	72787	143
7	2005	384	364	20	72787	149
8	2006	446	421	25	72787	151
9	2007	479	453	26	72787	151
10	2008	487	463	24	72787	157
11	2009	479	455	24	72787	157

Mənbə: **Naxçıvan MR Dövlət Statistika Komitəsi**

Naxçıvan Muxtar Respublikası aqrar islahatların beşiyi kimi həm də yeni-yeni uğurların qazanıldığı iqtisadi region təsiri bağışlayır. Atılan hər bir addım əldə olunan böyük bir nailiyyət demək idi. Artıq 1 yanvar 2002-ci il tarixə olan statistik məlumatlar onu göstərirdi ki, Naxçıvan Muxtar Respublikası üzrə:

Şərur rayonunda 23 min 971 ailə,

Babək rayonunda 10 min 860 ailə,

Ordubad rayonunda 4 min 575 ailə,

Culfa rayonunda 7 min 854 ailə,

Şahbuz rayonunda 4 min 118 ailə və Naxçıvan şəhərində 31 ailə olmaqla, ümumilikdə Naxçıvan MR miqyasında 51 min 409 ailə üçün «Torpağın mülkiyyətə verilməsinə dair» Şəhadətnamələr paylanılmışdır (1, s. 98).

Aydındır ki, aqrar sektorun davamlı inkişafı istiqamətində həyata keçirilən tədbirlər içərisində bu sahəyə maliyyə yardımlarının göstərilməsi ilə yanaşı, burada çalışan insanların texniki vasitələrlə təmin edilməsi də daim diqqət mərkəzində dayanmışdır. Bu məqsədlə də Naxçıvan MR Ali Məclisinin Sədri tərəfindən 28 yanvar 2005-ci il tarixdə imzalanmış Naxçıvan MR-də aqrar bölmədə lizinqin genişləndirilməsi sahəsində əlavə tədbirlər haqqında Sərəncamın çox böyük tarixi əhəmiyyəti vardır. Elə bu sərəncamla da Naxçıvan MR-də «Naxçıvan Aqrolizinq» Açıq Səhmdar Cəmiyyəti yaradılmışdır.

Həmin hüquqi sənəddə göstərilir ki, iqtisadiyyatın əsası istehsaldan başlanır. Ona görə də istehsalçı ona lazım olan kənd təsərrüfatı texnikası ilə öz təchizatını yaxşılaşdırmalıdır, keyfiyyətli məhsul istehsal etməli və onun itkisiz yığılmasını təmin etməlidir. Bu aqrar sahədəki ən mühüm məsələlərdən biridir. Adı çəkilən sənəddə önəm verilən digər əsas məsələlərdən biri məhz burada kəndlilərin müasir texniki avadanlıqlarla təmin olunmasından ibarətdir. Qeyd edək ki, rəsmi statistikaya əsasən təkcə 2005-ci ildə Naxçıvan MR-ə 55 ədəd kənd təsərrüfatı texnikası gətirilmiş və istifadəçilərin sərəncamına verilmişdir.

Naxçıvan MR-ə texnikaların gətirilməsi prosesi 2006-cı ildə də davam edərək 77 ədəd təşkil etmiş və onların 13-ü lizinq yolu ilə sahibkarlara satılmışdır.

Ümumiyyətlə, «Naxçıvan Aqrolizinq» ASC-dən əldə etdiyimiz məlumatlara əsasən (3) 2001-ci-2006-cı illəri əhatə edən beş illik müddət ərzində 227 ədəd müxtəlif adda kənd təsərrüfatı texnikası MR-ə gətirilərək fermerlərin istifadəsinə verilmişdir. Həmin texnikalar aşağıdakılardır:

Cədvəl 2

Naxçıvan MR-də gətirilmiş

kənd təsərrüfatı texnikalarının strukturu

S№	Texnikaların adı	Texnikaların sayı (ədəd)
1	Traktor	54
2	Kombayn	54
3	Kotan	40
4	Taxıl səpən	24
5	Ot biçən	16
6	Gübrə səpən	10
7	Torpaq hamarlayan	8

8	Ot və küləş presləyən	6
9	Kultivator	4
10	Çala qazan	3
11	Kartof çıxaran	2
12	Kartof əkən	2
13	Toxum təmizləyən	2
14	Çiləyici	1
15	Mala	1

Mənbə: **«Naxçıvan Aqrolizinq» Açıq Səhmdar Cəmiyyəti**

Müvafiq məlumatlardan aydın olur ki, təkcə «Naxçıvan Aqrolizinq» Açıq Səhmdar Cəmiyyətinin fəaliyyətə başladığı vaxtdan, yəni 2005-ci ildən 2009-ci ilə qədər Muxtar Respublikamıza 454 ədəd müxtəlif adda və təyinatlı kənd təsərrüfatı texnikası (avadanlıqlar) gətirilmiş, icarəyə verilmiş və ya lizinq yolu ilə satılmışdır. Təkcə onu qeyd edək ki, gətirilmiş texnika və avadanlığın 84 ədədi 2008-ci ilin payına düşür. Statistik rəqəmlərdən də aydın olur ki, əgər 2006-cı ildə aqrar sektorla (torpaqla) məşğul olan adamlara (fermerlərə) 13 ədəd kənd təsərrüfatı texnikası satılmışdırsa, 2007-ci ildə bu rəqəm 25 ədəd, 2008-ci ildə 117 ədəd, 2009-cu ildə isə 108 ədəd təşkil etmişdir (4).

Bütün bu kimi tədbirlər nəticəsində MR kəndlisi özünün fəaliyətinin bütün sahələrində stimul hiss edərək daha da əzmkarlıqla çalışmış və məşğulluq imkanlarının artırılmasına səy göstərmişdir. Bunu istehsal olunmuş kənd təsərrüfatı məhsullarının 2009-cu il üzrə həcmindən də görmək mümkündür.

Cədvəl 3

2009-cu il üzrə kənd təsərrüfatı məhsullarının artım vəziyyəti

S/№	Kənd təsərrüfatı məhsullarının adı və Göstəricilər	Həmin məhsulların həcmi və göstəricisi
1	Ümum Daxili Məhsul istehsalı	973,7 milyon manat
2	Kənd təsərrüfatının ümumi məhsulu	185,1 milyon manat
3	Təkrar əkin aparılan sahə	226,0 hektar
4	Təkrar əkin sahəsindən yığılan tərəvəz	1410,7 ton
5	Tərəvəz əkini sahəsi	6000,5 hektar
6	Tərəvəz istehsalı	63626,6 ton
7	Kartof əkini sahəsi	2720 hektar
8	Kartof istehsalı	37423,0 ton
9	Bostan məhsulları əkini sahəsi	2801,5 hektar

10	Bostan məhsulları istehsalı	39582,5 ton
11	Dənli və dənli paxlalı bitkilərin əkini sahəsi (qarğıdalı ilə birlikdə)	36352,0 hektar
12	Şəkər çuğunduru əkini sahəsi	1216 hektarın 1186 hektarı
13	Şəkər çuğunduru istehsalı	15782,8 ton
14	Üzüm istehsalı	13790,3 ton
15	Meyvə istehsalı	37781,6 ton
16	İri buynuzlu mal qaranın baş sayı	98,8 min baş
17	Xırda buynuzlu mal qaranın baş sayı	589,6 min baş
18	Kənd təsərrüfatı texnikası verilib	108 ədəd
19	Taxılçılığa verilən kreditlər	2 milyon 28 min manat
20	Kartofçuluğa verilən kreditlər	840 min manat
21	Şəkər çuğunduru istehsalına	24 min manat
22	Meyvə və tərəvəz məhsullarının tədarükünə	530 min manat
23	Heyvandarlıq sahəsinə	4 milyon 21 min manat
24	Arıçılığa	149 min manat
25	Quşçuluğa	1 milyon 231 min manat

Mənbə: **2009-cu ildə Naxçıvan MR-in sosial-iqtisadi inkişafının xülasəsi**

Göründüyü kimi, Naxçıvan MR iqtisadiyyatı keçən hər bir gün daha da güclü təməllər üzərində inkişaf edərək milli iqtisadi inkişafın daimi dəstəkcisinə çevrilmişdir. Burada əldə olunmuş iqtisadi nailiyyətlər gələcək üçün ən etibarlı zəmanətdir.

ƏDƏBİYYAT

1. Əhmədov N.H. Naxçıvan iqtisadiyyatının prioritetləri: iqtisadi artım, dinamik inkişaf. Bakı: Sabah, 2008, 452 s.

2. Nadirov A.A.,Nuriyev Ə.X., Muradov Ş.M. Naxçıvan iqtisadiyyatı XX əsrdə. Bakı: Elm, 2000, 100 s.

3. Naxçıvan Aqralizinq ASC-nin məlumatları.

4. Naxçıvan Dövlət Statistika Komitəsinin məlumatları.

1980-Cİ İLLƏRİN SONU 1990-CI İLLƏRİN ƏVVƏLLƏRİNDƏ AZƏRBAYCAN TORPAQLARINA QARŞI ERMƏNİ TƏCAVÜZÜ

AT THE END of 1980s BEFORE 1990s, ARMENIAN ATTACK TO AZERBAIJAN TERRITORIES

АРМЯНСКОЕ НАСИЛИЕ ПРОТИВ АЗЕРБАЙДЖАНСКИХ ЗЕМЕЛЬ В КОНЦЕ 1980-Х – НАЧАЛЕ 1990-Х ГОДОВ

Mehman Sərxanoğlu ŞABANOV*

Özet

Makalede; XX. yüzyılın sonlarında SSCB'nin dağılmasından kısa süre önce Ermenilerin Azerbaycan topraklarına toprak edinme iddialarından, bu amaçla büyük siyasi hizmet insanı Haydar Aliyev'in iktidarın uzaklaştırılmasından, içerde olan egemenlik çekişmelerinden ve Ermeniler'in Azerbaycan topraklarının işgal etmesinden geniş bir biçimde söz edilmektedir.

Anahtar kelimeler: Ermeni saldırısı, Dağlık Karabağ Özerk Bölgesi, kanlı ocak ayı, Azerbaycan topraklarının işgali.

Abstract

The article deals with armenian land claims against azerbaijan towards the USSR collapse at the end of XX century the reasons of great personality H.Aliyev's removal from the office internal governmental crisis and occupation of Azerbaijani lands by armenians.

Key words: Armenian aggression, UGAP (Autonomous Aovince of Upper Garabagh), Bloody January, Occupation of Azerbaijani lands

* Naxçıvan Dövlət Universitetinin Dissertantı/AZERBAYCAN

Резюме

В статье широко повествует о следующих притензиях армян на Азербайджанские территории накануне с пада СССР в конце XX-го века, об устранении с этой целью от правительства великого политического деятелья Гейдара Алиева, о борьбе за власть внутри страны и захвате армянами наших территорий.

Ключевые слова: Армянская агрессия, Нагорно-Карабахская Автономная Область (НКАО), Кровавый январь, Захват Азербайджанских территорий.

1980-ci illərin sonunda SSRİ-nin dağılma prosesindən istifadə edən erməni millətçiləri Azərbaycan Respublikasına qarşı yeni ərazi iddiaları irəli sürdülər. Əsrin əvvəlindən başlayaraq tarixi Azərbaycan torpaqlarının–İrəvan, Göyçə və Zəngəzur mahallarının işğal edilməsi ilə kifayətlənməyən ermənilər "Böyük Ermənistan" xülyalarını yenidən ortaya atdılar. Bu siyasət Qərbi Azərbaycandan (müasir Ermənistan Respublikası) azərbaycanlıların kütləvi şəkildə qovulması, hadisələrin təkrar alovlanması, Azərbaycan–Ermənistan qarşıdurması ilə nəticələndi. Ermənilərin Azərbaycan torpaqlarına, o cümlədən Dağlıq Qarabağa qarşı ərazi iddiaları onların "Böyük Ermənistan" yaratmağa yönəlmiş strateji planlarının tərkib hissəsidir. Ona görə də ermənilər, "ənənələrinə" sadiq qalaraq, həmişə əlverişli şərait yaranan kimi bu planı reallaşdırılmağa başladılar. Erməni təşkilatları açıq bildirdilər ki, məqsəd Türkiyəyə "erməni genosidi" faktını etiraf etdirmək, onun ərazisində erməni dövləti yaratmaq, bu dövlətlə Ermənistan SSR-i birləşdirmək, ona Naxçıvanı, Axalkalaki və Dağlıq Qarabağı daxil etməkdir. [1]

Keçən əsrin 80-cı illərində meydana atılan "yenidənqurma" və "aşkarlıq" Azərbaycanın DQMV-də milli münaqişə ocağının yenidən alovlanmasına gətirib çıxardı. Bu dəfə sovet rəhbərliyinin silahlı erməni separatçılarını-terrorçularını himayə və müdafiə etdikləri daha tez aşkara çıxdı. Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayəti (DQMV) ilə bağlı məxfi planı həyata keçirmək üçün M. Qorbaçov, ilk addım olaraq, onun qarşısında ən böyük maneə olan Heydər Əliyevi Siyasi Bürodan uzaqlaşdırdı. Rəsmi Moskva 1987-ci ilin noyabrında Parisdə dövlət başçısının əsabələrindən biri olan akademik Abel Aqanbekyanın dili ilə Qarabağ hərəkatına müsbət münasibətini, qeyri-rəsmi olsa da, bütün dünyaya bildirməkdən çəkinmədi. Aqanbekyan "Humanite" qəzetinin 1987-ci il 18 noyabr tarixli sayında dərc olunmuş müsahibəsində Dağlıq Qarabağın Ermənistana verilməsinin məqsədəuyğun olmasını və bu barədə dövlət başçısına təklif ilə başlanmış bu proses Azərbaycan üçün mənfi nəticələr verdi. [2]

Böyük şəxsiyyətlər ictimai-siyasi arenadan çəkildikdə həmişə böyük boşluq yaranır və cəmiyyət uzun müddət özünə gələ bilmir. 80-cı illərin birinci yarısında Azərbaycan rəhbərliyi Kremldən Heydər Əliyevin himayəsini hiss etdiyindən yaranmış boşluq özünü çox da kəskin büruzə vermədi. Amma Heydər Əliyevin

himayəsi kəsildikdən sonra respublika rəhbərliyinin gücsüzlüyü özünü daha çox göstərməyə başladı. Üstəlik M. Qorbaçovun rəhbərliyi ilə mərkəzin Azərbaycana qarşı yeritdiyi siyasət də öz təsirini göstərdi. "Dağlıq Qarabağ" kartı ortaya atıldı və bu məsələdə rəhbərliyin tam acizliyi göründü. Xalq mövcud rəhbərlikdən narazı olduğu üçün ümidlə milli liderini gözləyirdi.

Xalq isə Azərbaycanın üzləşdiyi taleyüklü problemləri həll etməyə qadir siyasətçinin Heydər Əliyev olduğunu dərk edərək, onun yenidən respublikaya rəhbər təyin olunmasını arzulayırdı. Minlərlə adam mitinq və nümayişlərə, xüsusən münaqişə bölgələrində, Heydər Əliyevin portreti ilə çıxırdı.[3] Təkcə Yevlax şəhərində 1988-ci ildə vətənpərvər gənclərin təşkil etdiyi nümayiş və izdihamlı mitinqdə 20 minədək adam iştirak etmişdi. Nümayişçilər Heydər Əliyevin yenidən hakimiyyətə qaytarılmasını tələb edirdilər. Mitinqin təşkilatçıları həbs olunmuş, izdiham ordu hissələrinin köməyi ilə dağıdılmışdı.[4] Xalq hərəkat genişləndikcə, imperiya siyasətinə qarşı narazılıq dalğaları gücləndikcə Moskvanın Kremlə daha sədaqətli, xalqına qarşı isə daha satqın əhvallı adamları rəhbərliyə seçməyə çalışması təbii idi. Əslində mərkəz xalqı xilasa apara biləcək yeganə şəxsiyyətin kim olduğunu çox yaxşı bilirdi və onu hər cür izolyasiya etməyə, onun xalqla birləşməsinin qarşısını almağa çalışırdı.

20 fevral 1988-ci ildə isə DQMV-nin Ali Soveti öz sessiyasında "Azərbaycan və Ermənistan Ali Sovetləri qarşısında DQMV-nin Azərbaycan SSR-in tərkibindən Ermənistan SSR-in tərkibinə keçirilməsi haqqında vəsatət qaldırılması" barədə qanuna zidd qərar qəbul etməklə Azərbaycan-Ermənistan, Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin əsasını qoymuş oldular.[5] Bu vəsatətə də cavab olaraq Ermənistan SSR Ali Soveti də 15 iyun 1988-ci ildə DQMV-nin Ermənistan SSR-in tərkibinə keçirilməsinə razılıq verən qətnamə qəbul etdi. Azərbaycan SSR Ali Soveti də təbii ki, bununla razılaşa bilməzdi və bundan iki gün sonra, yəni 17 iyun 1988-ci ildə bu məsələylə bağlı müvafiq qətnamələr qəbul etdi. Qətnamədə göstərilirdi ki, SSRİ Konstitusiyasının 78-ci maddəsi, Azərbaycan SSR Konstitusiyasının 70-ci maddəsinə əsasən DQMV Azərbaycan SSR tərkibindən Ermənistan SSR tərkibinə keçə bilməz, belə bir addım qeyri-qanuni sayılar. Amma buna baxmayaraq, 12 iyul 1988-ci ildə DQMV-nin Vilayət Sovetində DQMV-nin Azərbaycan SSR-in tərkibindən çıxması haqqında qərar qəbul edildi. BMT-nin Baş Assambleyası tərəfindən beynəlxalq hüquq prinsipləri haqqında deklarasiya xalqlara öz siyasi statuslarını sərbəst müəyyən etmək və öz iqtisadi, sosial və mədəni inkişaflarını təmin etmək imkanı verir. Bu prinsip həmçinin ATƏT-in 1975-ci il Helsinkidəki əsas aktında da qeyd olunub. Lakin bununla bərabər milli birliyi ilə ölkənin ərazi bütövlüyünü hissə və ya tamamilə dağıtmağa yönəlmiş istənilən cəhd BMT-nin, ATƏT-in və digər beynəlxalq təşkilatların məqsəd və prinsiplərinə uyğun deyil və bununla bağlı BMT-nin baş katibi "Dünya üçün günün çağırışı" sənədində qeyd etmişdir ki, "əgər hər bir etnik, dini və ya dil qrupu bu gün dövlət tələb etsə, bölünmənin həddi olmayacaq, imkan vermək olmaz ki, dövlətin ərazi bütövlüyü ilə xalqların öz müqəddəratını təyin etməsi prinsipi qarşılıqlı ziddiyyət təşkil etsin". Belə bir halda 1993-cü ildə problemin BMT-nin Təhlükəsizlik Şurasında baxılmasına gətirib çıxartdı. Nəticədə 4 qətnamə qəbul edildi. Qəbul edilən 822 (30

aprel 1993), 853 (29 iyun 1993), 874 (14 oktyabr 1993), 884 (12 noyabr 1993) saylı qətnamələrdə Azərbaycan Respublikasının ərazi bütövlüyü tanındı. Bununla əlaqədar "BMT bu qətnamələrin icrasını ATƏŞ-in üzərinə qoydu, ATƏŞ-in Yüksək Vəzifəli şəxslərin Komitəsi Dağlıq Qarabağda monitorinq keçirtdi və nəticədə qeyd etdilər ki, Dağlıq Qarabağ Azərbaycanın ayrılmaz hissəsidir və ona Azərbaycanın tərkibində muxtariyyət statusu verilməlidir. Bundan sonra, Budapeşt sammitində Minsk Qrupu BMT-nin Təhlükəsizlik Şurasının qətnamələrini yenidən təsdiq etdi. Lissabon sammitində də Azərbaycanın ərazi bütövlüyü təsdiq olundu və Dağlıq Qarabağ Azərbaycan daxilində tanındı.[6] Martın 22-də müttəfiq respublikanın–Azərbaycanın bir dövlət kimi bütövlüyünü dağıtmağa yönəlmiş xüsusi ictimai struktur–"DQMV-nin Ermənistan SSR-lə birləşdirilməsi uğrunda Komitə" yaradıldı.

1988-ci ildə Ermənistan SSR ərazisindən, öz dədə-baba yurdundan - 185 kənddən və başqa yaşayış məntəqələrindən 230 min azərbaycanlı qovuldu, onlara məxsus 31. 000 ev, şəxsi təsərrüfat, 165 kolxoz və sovxozun əmlakı talandı, 214 nəfər öldürüldü, 1154 nəfər yaralandı, yüzlərlə adama işgəncə verildi, qız-gəlinlərin namusu təhqir olundu.[7]

Ermənistan hərbi birləşmələri tez-tez Azərbaycan ərazisinə basqın edirdilər. Naxçıvan MSSR Ermənistan tərəfindən blokadaya alınmışdı. Ermənilər Azərbaycan dəmir yolunun Ermənistanın Mehri rayonu ərazisindən keçən hissəsində qatarların hərəkətinə mane olur, onları atəşə tuturdular. 1990-cı il yanvarın 12-də düşmən bir neçə hərbi vertolyotla Xanlar rayonunun Quşçu kəndinə desant ataraq dinc əhaliyə vəhşicəsinə divan tutdu, onlarca adam-qadın, uşaq və qoca məhv edildi. Ermənilər Naxçıvanın Kərki kəndinə basqın edib yanvarın 18-də onu tutdu və 320 sakini qovub çıxartdı. Bu əməliyyatlarda sovet qoşun hissələri də iştirak edirdi.[8] Martın 24-də gecə üç erməni hərbi hissəsi rusların köməyi ilə Qazax rayonunun Bağanis-Ayrım kəndinə hücum etdi, kəndin 7 sakini, o cümlədən iki qadın və ikiaylıq körpə işgəncə ilə öldürülüb yandırıldı, 11 ev talan edildi.[9]

Qorbaçov başda olmaqla SSRİ rəhbərliyi Azərbaycana qarşı daha dəhşətli bir cinayətə əl atdılar. Əsas hədəf kimi Bakı seçildi. Sovet dövləti öz vətəndaşları qarşısındakı konstitusiya öhdəliyini pozaraq ən müasir texnika və silahlarla silahlanmış iri qoşun kontingenti yeritməklə 1990-cı il yanvarın 19-dan 20-nə keçən gecə Bakıda qanlı qırğın törətdi. İlkin rəsmi məlumata görə, həmin gecə 131 nəfər öldürülmüş, 744 nəfər yaralanmış, 400 nəfər həbs edilmiş, 4 nəfər itkin düşmüşdü.[10] Ölüm bir çoxlarını mənzilində, həyətində, iş yerində və s. yerlərdə yaxalamışdı. Törədilən cinayətə müdafiə naziri Yazov və daxili işlər naziri Bakatin rəhbərlik edirdi.

20 Yanvar qırğınının səhəri günü Moskvadakı Azərbaycan nümayəndəliyinə gəlib sovet rəhbərliyinin cinayət əməllərini qətiyyətlə ifşa edən Heydər Əliyev Azərbaycan xalqının bu ədalətli mübarizəsinin-Qurtuluş savaşının önünə keçdi. Heydər Əliyevin Moskvada verdiyi ifşaedici bəyanatı Azərbaycan dövlətçiliyinin böhranının aradan qaldırılmasına yönəlmiş intellektual mənalar konsentratını cəmiyyətə açıb göstərdi. O, çıxışında və verdiyi müsahibələrdə 20 Yanvar faciəsinə

siyasi qiymət verdi, əliyalın xalqın qırılmasını hüquqa, demokratiyaya, humanizmə zidd, mərkəzin və respublika rəhbərlərinin günahı üzündən yol verilmiş kobud siyasi səhv kimi ifşa etdi.

Qara Yanvar XIX əsrin əvvəllərindən bəri Azərbaycan xalqına qarşı törədilmiş cinayətkar əməllər silsiləsində ancaq bir vəsilədir. Azərbaycana qarşı qərəzli, ədalətsiz münasibətin əsasını uzaq hədəfli coğrafi-siyasi planlar təşkil edir ki, bu planları da SSRİ rəhbərliyi "beynəlmiləl qardaşlıq" yaradılması kimi ideoloji pərdə altında uzun illər həyata keçirmişdir. Əgər Alma-Ata (1986), Tbilisi(1989), Vilnüs (1991) hadisələrinə müraciət " etsək, onda hökmən belə bir sual doğur: nə üçün həmin aksiyalar bu qədər qanlı və geniş miqyaslı olmamışdır? Nə üçün Tbilisi və Vilnüs hadisələri ilə əlaqədar Qorbaçov peşman olduğunu bildirdi, gürcü və Litva xalqlarından üzr istədi, Azərbaycanda baş vermiş hadisələrlə əlaqədar isə bunu etmədi?

Zənnimizcə, Yanvar faciəsinə hər halda üç amil səbəb olmuşdur. Tarixi-məntiqi baxımdan bu amillər mərkəzin inadkar azərbaycanlıları cəzalandırmaq istədiyini söyləməkdən daha əsaslıdır. Birinci amil dini amildir. İkinci amil Qafqaz amilidir. Üçüncü amil isə milli amildir. [11]

Yanvar qanlarının üzərindən saymazyana addımlayaraq 24 yanvar 1990-cı ildə hakimiyyətə gələn Ayaz Mütəllibovun fəaliyyətində heç nə dəyişmədi. Azərbaycan sonu görünməyən fövqəladə vəziyyət, hərbi diktatura rejimi ilə idarə olunurdu. Mütəllibov komandasının da həll etmək istədiyi başlıca problem Heydər Əliyevin Bakıya gəlişinin qarşısının alınması idi. Bir neçə ay buna nail ola bildilər, belə ki Heydər Əliyev nümayəndə seçildiyi Azərbaycan kommunistlərinin qurultayında iştirak etmədi. Görkəmli ziyalı Əjdər Xanbabayevi qətlə yetirsələr də, bu təşəbbüsə qoşulanları ölüm, terror gözləsə də, belə cəhdlər Heydər Əliyevin Azərbaycana qayıdışının qarşısını ala bilmədi. Qanlı Yanvardan sonra Azərbaycan xalqının öz qüdrətli rəhbəri ilə birləşəcəyindən qorxuya düşən imperiya və respublika başçıları Heydər Əliyevə qarşı repressiya planları hazırladılar və həyata keçirdilər, onun Azərbaycana qayıtmasına mane olmağa çalışdılar.

1991-ci il avqustun 30-da Azərbaycan SSR Ali Soveti dövlət müstəqilliyinin bərpa edilməsi haqqında bəyanat qəbul etdi, oktyabrın 18-də isə dövlət müstəqilliyi haqqında Konstitusiya aktı qəbul olundu. Dağlıq Qarabağın erməni separatçıları da yaranmış vəziyyətdən istifadə edərək siyasi təşkilatlanmanı davam etdirirdilər. Onlar 1991-ci ilin sentyabrında "DQR" adlanan oyuncaq qurumun yaradıldığını elan etmişdilər. Azərbaycan Respublikası həmin qurumu tanımaqdan imtina etmiş, noyabr ayının 26-da isə DQMV-nin statusu ləğv olunmuşdu.

Müstəqillik əldə etdikdən sonra ilk illərdə Azərbaycanın zəngin iqtisadi və mənəvi-intellektual potensialından istifadə etməklə, onun siyasi-iqtisadi, strateji mənafelərinə uyğun olan müstəqil dövlətçiliyinin möhkəmləndirilməsi üçün geniş perspektivlər açılsa da, ölkənin hakimiyyət strukturlarının, müxtəlif siyasi qüvvələrinin yaranmış vəziyyəti düzgün qiymətləndirməməsi, əlverişli imkanlardan səmərəli istifadə edilməməsi, ümummilli mənafelərin ayrı-ayrı qrupların cılız iddialarına qurban verilməsi daxili ictimai-siyasi vəziyyəti

gərginləşdirdi, ölkənin beynəlxalq mövqelərini zəiflətdi və beləliklə də, gənc suveren dövlətin inkişafına ciddi zərbə vurdu.

Ermənistanın Azərbaycana qarşı hərbi təcavüzünün getdikcə daha mütəşəkkil xarakter aldığı dövrdə respublikamızda müxtəlif siyasi qruplaşmalara məxsus qanunsuz silahlı dəstələrin yaradılması, hakimiyyət çəkişmələrinin vüsət alması ölkəni qeyri-sabit ictimai-siyasi duruma, anarxiya girdabına sürükləyərək, siyasi və iqtisadi böhranın dərinləşməsinə, torpaqlarımızın bir-birinin ardınca erməni qəsbkarları tərəfindən işğal olunmasına rəvac verdi. 1991-1992-ci illərdə hökm sürən hərc-mərclik, respublika rəhbərliyinin səbatsız siyasəti və şəxsi iddialarını gerçəkləşdirməyə səy göstərən siyasi qüvvələrin pozuculuq fəaliyyəti sayəsində bir-birini əvəz edən hakimiyyət dəyişiklikləri müstəqillik yoluna kövrək addımlarını atan gənc dövlətin siyasi, iqtisadi dayaqlarını sarsıdaraq, ölkədə gərgin sosial-psixoloji vəziyyət yaratdı.

Əvvəl sovet, sonralar isə Rusiya hərbi qüvvələrinin köməyi ilə ermənilər Dağlıq Qarabağda irimiqyaslı hərbi əməliyyatlar keçirmiş, bir sıra əlverişli strateji mövqelər tutmuş, azərbaycanlıları buradan qovub çıxarmağa başlamışdılar. 1991-ci ilin sentyabrın əvvəllərində Yuxarı Qarabağın erməni icması qeyri-qanuni bir qurum- oyuncaq "DQR" yaradılmışdı. [12] Hətta 1991-ci ildə referendum keçirərək hüquqi don da geyindirmişdilər. Üzdəniraq, oyuncaq "respublikanın" ali sovetinə seçkilər də keçirilmişdi. Həm bu, həm də 1991-ci il noyabrın 20-də Qarakənd səmasında vertolyotun ermənilər tərəfindən vurulması həmin il noyabr ayının 26-da Azərbaycan Respublikası DQMV-nin statusunu ləğv etməyə məcbur etdi. [13]

Azərbaycan Respublikasının Ali Soveti 1991-ci il oktyabrın 9-da "Azərbaycanın milli özünümüdafiə qüvvələri haqqında" qanun qəbul etdi.[14] Bu qüvvələrin ilk hissələri dekabrın 8-də cəbhəyə yola salındı. İlk vaxtlar konüllülük prinsipi əsasında qurulmuş, təcrübəli hərbiçiləri az olan orduda ciddi nizam-intizam yaratmaq mümkün deyildi. Hərbi hissələrə müxtəlif siyasi qüvvələrin təsiri böyük idi. Bəzi ictimai təşkilatların, məsələn AXC-nin, hətta ayrı-ayrı şəxslərin hərbi dəstələri vardı. Hərbi sənətini mükəmməl bilən komandirlər çatışmırdı.

Belə bir şəraitdə erməni hərbi hissələri Rusiya qoşunlarının köməyi ilə azərbaycanlılar yaşayan kəndlərə hücumu genişləndirirdi. Onlar 1992-ci il yanvarın 15-də Kərkicahan, fevralın 10-da Malıbəyli, Quşçular kəndlərini ələ keçirdilər. Xocalı və Şuşanın mühasirəsi getdikcə daralırdı. Yeni yaranmağa başlayan Azərbaycan ordusunun hissələri, xüsusi təyinatlı milis və özünümüdafiə dəstələrinin müqavimət tədbirləri nizamsızlıq, əlaqəsizlik, satqınlıq üzündən baş tutmurdu.[15] Yeni yaranmış Azərbaycan Milli Ordusunun Tacəddin Mehdiyevin rəhbərliyi ilə 24 yanvar 1992-ci ildə Şuşanın mühasirəsini Daşaltı tərəfdən yarmaq üçün keçirdiyi Daşaltıda əməliyyatı uğursuzluqla və ağır itkilərlə nəticələndi. Satqın bələdçilər bir taqım əsgər və zirehli maşınları minalanmış əraziyə saldılar, ordu böyük tələfat verdi, 33 nəfər həlak oldu, 34 nəfər itkin düşdü, 36 nəfər yaralandı.[16] 1992-ci il fevralın ortalarında düşmən Qarabağlı kəndini işğal edib, onun 92 müdafiəçisini, 54 kənd sakinini vəhşicəsinə öldürdü. Qalan əhali isə əsir götürüldü.

1992-ci il fevralın 25-də axşam saat 9-da erməni hərbi birləşmələri, Rusiya ordusunun Xankəndindəki 366-cı mexanikləşdirilmiş atıcı alayı, xarici ölkələrdən gətirilmiş muzdlu quldurlar uzun müddət mühasirədə olan Xocalıya hücum etdilər. Xocalı faciəsi törədildi. Xocalıda erməni cəlladları 613 nəfər, o cümlədən 106 qadın, 83 azyaşlı uşaq və 70 qocanı öldürdülər. 1000 nəfərdən artıq dinc sakin şikəst oldu. 1275 nəfər əsir alındı, 8 ailə bütölükdə məhv edildi. 56 nəfər xüsusi qəddarlıqla diri-diri yandırıldı, başları kəsildi, ağılasığmaz işgəncələrə məruz qaldı. [17] Bir sözlə XX əsrin ən dəhşətli faciəsi, soyqırım törədildi. Xocalı qırğını XX əsrin ən böyük faciələrindən biri oldu. Rusiyanın imperiyapərəst dairələri Azərbaycanda öz təsirini saxlamaq üçün təxribatlara rəvac verdi. Uzun müddət düşmən əhatəsində qalmış şəhərə lazımi kömək göstərməyən, erməni və rus hərbi birləşmələrinin geniş hücuma hazırlığı haqqında məlumat aldıqdan sonra belə əhalini təhlükəsiz yerlərə köçürmək üçün təcili tədbirlər görməyən respublika rəhbərliyi, habelə hakimiyyət uğrunda mübarizədə Qarabağ problemindən istifadə edib siyasi kapital toplamağa çalışan siyasətbazlar da bu faciədə günahkar idilər. Xocalı faciəsi ölkədə siyasi gərginliyi daha da artırdı. [18] Xocalıda baş verən soyqırım xalqı hiddətləndirdi. Mövcud iqtidarın Xocalılara heç bir köməklik etməməsi, onlara qarşı olan biganəliyin soy qırımla nəticələnməsi xalqı qəzəbləndirərək meydanlara çıxartdı. Xocalı faciəsi respublikada siyasi gərginliyi daha da artırdı. Martın 3-dən Prezident sarayı qarşısında "istefa" tələbi ilə piket keçirildi. İqtidar Ali Sovetin sessiyasını çağırmağa məcbur oldu. Martın 5-də fövqəladə sessiya keçirən Ali Sovetin binası qarşısında izdihamlı mitinq başlandı.[19] Ali Sovetin binası qarşısında çoxminli izdihamlı mitinqdə toplaşmış xalqın tələbi ilə parlamentin 1992-ci il martın 5-6 da keçirilən fövqəladə sessiyasında xalqın qəzəbindən qorxan A. Mütəllibov istefa verməyə məcbur oldu. [20] Sessiyada Ali Sovetin sədri Elmira Qafarova istefa verdi. Onun yerinə deputat Yaqub Məmmədov seçildi. [21]

Səbir kasası dolmuş xalq Heydər Əliyevin hakimiyyətə qayıtmasına yeganə xilas yolu kimi baxır, Konstitusiyanın 121-ci maddəsinin prezident seçilməsi üçün yaş senzi müəyyən edən 2-ci bəndini dəyişməyi tələb edirdi. Mərkəzi Seçki Komissiyasına bu məzmunda minlərlə adamın imzası olan saysız protokollar və müraciətlər daxil oldu. 1992-ci il aprelin 25-də bu tələblə respublikanın hər yerində piketlər, mitinqlər keçirildi.[22]

İctimai bazası zəif olan, lakin cəbhələrdə vəziyyətə əsaslı təsir etmək imkanına malik silahlı dəstələrə arxalanan qüvvələrin çəkişməsinin növbəti qurbanı Şuşa və Laçın oldu. Şuşanın uzun müddət mühasirədə qalmasına baxmayaraq əməli iş görülmürdü.

1992-ci ilin martın 17-də müdafiə naziri vəzifəsini ələ keçirmiş, Rusiyanın əlində oyuncaq olan Rəhim Qazıyev hakimiyyəti tutmaq, ölkədə hərbi diktatura yaratmaq üçün siyasi vəziyyəti daha da gərginləşdirmək məqsədilə burada vahid komandanlıq yaranmasına mane olurdu. Hücum ərəfəsində Şuşa batalyonunda 1500 nəfərdən cəmi 500 nəfər döyüşçü şəhəri qoruyurdu.

Mayın 7–dən 8-nə keçən gecə düşmən şəhəri güclü artilleriya atəşinə tutdu. Qəribə burasıdır ki, Şuşaya hücumdan bir qədər əvvəl Azərbaycana məxsus hərbi

texnika şəhərdən çıxarılmış xüsusi milis dəstəsi döyüşçüləri şəhəri tərk etmişdilər. Minalanmış sahələr zərərsizləşdirilmişdi. Qeyri-bərabər döyüşlər nəticəsində 155 nəfər döyüşçümüz şəhid oldu, 167 nəfər yaralandı. Şuşa süqut etdi. Şuşanın süqutu, mayın ortalarında milli hərbi hissələrin Laçını tərk etməyə başlaması siyasi vəziyyəti daha da gərginləşdirdi. Bundan istifadə edən düşmən mayın 18-də Laçın rayonunu işğal etdi. Dağlıq Qarabağ separatçıları ilə Ermənistan arasında dəhliz yarandı.[23]

15 mayda Xalq cəbhəsi–Müsavat alyansı hakimiyyəti ələ keçirdi. Bundan sonra iqtisadiyyatda özbaşınalıq, maddi ehtiyatların talan edilməsi, ölkədən xaricə ziyalı axını başlandı. Obyektiv reallığa cavab verməyən, aydın məqsədi olmayan siyasət, regiondakı qonşu dövlətlərlə əsassız gərginlik, məsul vəzifəli şəxslərin dövlətin xarici siyasətinə zərər vuran bəyanatları da həmin dövrün səciyyəvi cizgiləri idi. Bu hakimiyyətin atdığı müəyyən addımlar cəmiyyəti uçuruma aparırdı. İctimai - siyasi xaos, anarxiya vətəndaş qarşıdurmasına, hakimiyyət böhranına gətirib çıxarmışdı.

16-17 mayda parlamentdə koalisyon hökumət yaradılması və Ali Sovetin sədri seçilməsi barədə qərar qəbul edildi. Y. Məmmədov Ali Sovetin sədri, prezidenti səlahiyyətlərini həyata keçirən şəxs vəzifəsindən azad edildi. İki namizəd - İsa Qəmbərov və Heydər Əliyev namizəd göstərildi. Lakin "Heydər Əliyevə zəng vurmağın mümkün olmaması" bəhanəsi ilə bülletenə yalnız İsa Qəmbərovun adı daxil edildi və sədr seçildi.[24] Elə həmin gün - 18 mayda Laçın rayonu işğal edildi.[25]

7 iyun 1992-ci ildə prezident seçkiləri keçirildi. Əbülfəz Elçibəy prezident seçildi.[26]

Xalq satqınları hakimiyyətdən salsa da, yerinə siyasi diletantlar çıxdı və müstəqil dövlətin nə siyasi, nə də iqtisadi özülünü qoymaq mümkün olmadı. Başqa ölkələrlə əlaqələrin kəsilməsinin müstəqillik üçün kifayət etmədiyini, əksinə müstəqilliyin məhz başqa ölkələrlə yaradılmış bərabər hüquqlu münasibətlər üzərində qurulmalı olduğunu siyasətdə naşı olanlar dərk edə bilməzdi.

Qısa bir müddətdə nə qədər "rəhbər"lər gəldi, lakin xalqın ümidini doğrultmadı. Durğunluq dövründə, sonrakı illərdə daha dəhşətli hadisələr baş verdi. Milli mənafelər satıldı, dövlətdə, iqtisadiyyatda, elmdə, təhsildə, həyatımızın bütün sahələrində dağılma, çürümə prosesləri başlandı. Hakimiyyətə gələnlər köhnə ictimai-iqtisadi sistemdən tədricən yeni sistemə keçmək əvəzinə ancaq köhnəni dağıtmaqla məşğul oldular. Nəticələr bir-birini əvəz etdikcə bir-birindən qabiliyyətsiz və satqın adamlar rəhbər rolu oynadılar. Qısa müddət ərzində Respublikada siyasi, iqtisadi və mədəni-mənəvi mühit bir neçə dəfə dəyişilməyə məhkum oldu. Lakin hər bir dəyişiklik ölkəni daha da böyük tənəzzülə aparırdı.

Lidersizlik, başsızlıq, keçid dövrünün çətinliklərini dəf edərək həqiqi müstəqil ölkənin bayraqdarı ola biləcək tarixi şəxsiyyətin olmaması az qala Azərbaycanın parçalanması və başqa ölkələrin təsiri altına düşməsi, müstəqilliyin itirilməsi ilə nəticələnəcəkdi.

1993-cü ilin iyununa kimi Azərbaycandakı ictimai-siyasi proseslər respublikanı böhran vəziyyətinə, dağılmaq və müstəqilliyin itirilməsi həddinə gətirib çıxartmışdı. Xalq hərəkatı dalğalarında siyasətə gələn Xalq cəbhəsi–Müsavat cütlüyünün səriştəsiz liderləri ilə iqtidar arasında hakimiyyət uğrunda gedən mübarizə ölkəni xaos və anarxiya vəziyyətinə salmışdı.

Belə bir vəziyyətdə ermənilər tərəfindən Azərbaycan torpaqlarının işğalı genişləndi. Hərbi quruculuq işi olduqca aşağı səviyyədə idi. Nizami ordu yaradılmamışdı. Orduya rəhbərlik dözülməz halda idi. Son iki ildə bir neçə dəfə müdafiə naziri dəyişmişdi. Qərargah rəisləri, alay komandirləri, korpus komandirləri tez-tez dəyişdirilirdi. Belə vəziyyətdə torpaqların işğalı davam edirdi. Ölkədə xaos hökm sürürdü.

Müstəqilliyimizin ilk illərində əhali böyük ümidlərlə yaşayırdı. İqtisadiyyatı dirçəltmək, xalqın rifahını yüksəltmək üçün bu inamdan istifadə etmək lazım idi. Təəssüf ki, bunun əksinə oldu. Buna görə də AXC-Müsavat iqtidarı xalqın etimadını qısa müddətdə itirdi. AXC–müsavat birliyi ölkənin əlverişli geosiyasi vəziyyətindən də istifadə edə bilmədi. Əvəzində elə məsələlər qabardılırdı ki, biz yeni düşmənlər qazanmalı olurduq. Azərbaycan həqiqətləri, müharibə ilə bağlı obyektiv informasiya dünya ictimaiyyətinə çatdırılmırdı. Müharibə aparan ölkə tək qalmışdı, torpağı işğaldan qoruya bilməyənlərin gələcəkdə haralarasa türk bayraqları sancaqları ilə bağlı absurd bəyanatları Azərbaycana hətta iqtisadi müttəfiq kimi maraq göstərən dövlətləri də qarşılıqlı əlaqələrdən uzaqlaşdırırdı.

Düşmənin himayədarları tərəfindən yaxşı silahlandırılmasına, təcrübəli hərbçilərə malik olmasına baxmayaraq, Azərbaycanın igid, qeyrətli oğulları döyüşür, ana vətəni son damla qanlarına qədər müdafiə edirdilər. 1992-ci il yay hərbi əməliyyatları yeni yaranan Azərbaycan ordusu üçün müvəffəqiyyətli oldu.

1992-ci il iyunun 12-də podpolkovnik N. Sadıqovun rəhbərliyi ilə Azərbaycan ordusu Ağdərədə irimiqyaslı hücuma başladı [27]. İyul-avqust aylarında Azərbaycan Ordusu Ağdərə rayonunu demək olar ki, düşməndən təmizlədi. Avqust ayının 5-də Başkənd yaşayış məntəqəsi azad edildi. [28]

Korpus komandiri Surət Hüseynov 1992-ci ilin dekabrında tabeliyində olan silahlı qüvvələri Kəlbəcərin strateji yüksəkliklərindən geri çəkdi. 1993-cü il aprelin 3-də Kəlbəcər rayonu işğal olundu. Azərbaycan silahlı qüvvələri geri çəkilərkən respublika rəhbərliyinin laqeydliyi üzündən əhalinin hamısını bölgədən vaxtında çıxarmaq mümkün olmadı. 15 min nəfərə qədər sakin ermənilərin əlinə keçdi. [29]

1993-cü ilin yanvarın 28-də Sürət Hüseynov Ağdərə bölgəsindən hərbi texnikanı çıxarıb Gəncəyə gətirdi. [30] O özünə tabe olan qüvvələri cəbhə bölgələrindən geri çəkməklə torpaqlarımızın işğalına rəvac verirdi. Bununla da ölkədə iqtidara qarşı inamsızlıq yaradaraq, respublikanı anarxiyaya sürükləyirdi. Hərbi qüvvələrin Gəncəyə toplaşmasını bir müddət sonra olan dövlət çevrilişinə hazırlıq məqsədi kimi də xarakterizə etmək olar.

1993-cü il fevralın 5-də Yuxarı Qarabağda Ermənistan ekspedisiya korpusu Rusiyanın 7-ci ordusunun 128-ci motoatıcı alayının və muzdla tutulmuş əsgərlərin, əsasən, kazakların iştirakı ilə Ağdərə bölgəsinə hücuma başladı.

Martın axırlarında düşmən həm Ermənistan, həm də Ağdərə tərəfdən Kəlbəcəri güclü atəşə tutdu. Rayonun müdafiəsi təşkil edilməmişdi, əksinə, hərbi bölmə və texnikanın bir hissəsi rayondan çıxarılmışdı. Bu, bir tərəfdən, satqın ordu rəhbərlərinin, ilk növbədə Surət Hüseynovun Rusiyanın imperiyapərəst qüvvələrinə nökərçilik etməsi, başqa tərəfdən, respublika rəhbərliyinin Kəlbəcərə açıq-aşkar Ermənistan ərazisindən hücum ediləcəyinə inanmamasının nəticəsi idi. Çünki Ermənistan Azərbaycana qarşı müharibə aparsa da, aşkar şəkildə bunu etiraf etmir, müharibənin guya Dağlıq Qarabağ yaraqlıları tərəfindən aparıldığını iddia edirdi. Bu addım Ermənistanın bilavasitə işğalçı olduğunu sübuta yetirirdi. Lakin böyük dövlətlərin hadisələrə birtərəfli, subyektiv münasibəti və ermənilərin dünya ictimaiyyətini aldatmaq, azdırmaq sahəsində "uğurları" o həddə çatdı ki, Ermənistan açıq-aşkar işğalçılıq addımı atmaqdan da çəkinmədi.

Xalq öz ordusuna yadlaşır, fərarilik artırdı. Yenə də torpaqların düşmənə verilməsi ilə ölkədə siyasi böhran yaranacağına, hakimiyyət çevrilişi olacağına ümid edənlərin, hakimiyyəti ələ keçirmək istəyənlərin cinayətkar satqınlığı nəticəsində 1993-cü ilin yayında və payızında Azərbaycanın ərazi bütövlüyünə yeni zərbələr vuruldu. Düşmən ölkədəki siyasi böhrandan istifadə edib iyun ayının əvvəllərindən başlayaraq güclü hücuma keçdi. Həm AXC-Müsavat iqtidarı, həm də qiyama hazırlaşan Surət Hüseynova tabe olan qüvvələr Ağdam cəbhəsindən xeyli hərbi texnika çıxardılar. Daxili qoşun hissəsi Bakının müdafiəsinə göndərilmişdi. Düşmən bundan istifadə edib Ağdam rayonunun Qarqar çayı, Saybalı kəndinə qədər ərazini işğal etdi.

İyunun 25-dən 26-na keçən gecə nizami silahlı qüvvələr döyüş meydanından çıxarıldı. Cəbhə yerli özünümüdafiə batalyonlarının ümidinə qalsa da, onlar düşmənə layiqincə cavab verirdilər. Lakin iyulun əvvəllərində Surət Hüseynova sadiq 709-saylı hərbi hissə Ağdama daxil oldu. Özünümüdafiə batalyonları döyüş əməliyyatlarından kənarlaşdırıldı. Ağdam şəhəri intensiv atəşə tutularkən isə "surətçilər" cavab atəşi açmadılar. Düşmən sürətlə irəliləyirdi. İyulun 23-də əsasən yerli özünümüdafiə dəstələrinin gücü ilə 43 gün düşmənlə qanlı döyüşlər aparmış Ağdam şəhəri süqut etdi.

Surət Hüseynova, Əlikram Hümbətova, Rəhim Qazıyevə və Xalq Cəbhəsinə sadiq hərbi hissələrin təxribatı nəticəsində avqustun 18-də Cəbrayıl, avqustun 23-də Füzuli, avqustun 31-də Qubadlı rayonları işğal olundu. Mühasirəyə düşmüş Zəngilan rayonu oktyabrın 29-30-da düşmən əlinə keçdi. Müharibədə 20 min azərbaycanlı şəhid oldu, 100 min nəfər yaralandı, 5 min nəfər əlil oldu. Qaçqın və köçkünlərin sayı milyonu keçdi. Rəsmi məlumata görə, erməni işğalçıları tərəfindən 4861 nəfər azərbaycanlı, o cümlədən 314 qadın, 58 uşaq və 255 qoca əsir götürüldü.[31]

İtirilmiş torpaqlarımız 13082 kv. km olmuş, bunun 4372 kv. km-i Dağlıq Qarabağa, qalanı isə ətraf rayonlara aiddir. Ümumiyyətlə götürüldükdə, XX əsrin

20-90-cı illərində 40. 681 kv. km-lik ərazilərimiz Ermənistan SSR və ya ermənilər tərəfindən işğal olunmuşdur.[32]

Fikirlərimi ümumiləşdirərək qeyd etmək istəyirəm ki, SSRİ-nin süqutundan sonra ölkəmizin yerləşdiyi Cənubi Qafqaz regionunda baş vermiş dəyişikliklərə uyğun olaraq tamam fərqli bir geosiyasi vəziyyət yaranmışdı. Diqqətiçəkən vacib məqamlardan biri də ondan ibarət idi ki, postsovet respublikalarının öz müstəqilliklərini əldə etməsi ilə, yəni Rusiyanın total nəzarətindən çıxması ilə dünyanın iri güc mərkəzlərinin diqqətini regiona çevirmişdi. Çünki SSRİ dönəmində tarixən dünya ictimaiyyətinin maraq dairəsində olmuş Cənubi Qafqaz əlçatmaz idi. Deməli, digər Cənubi Qafqaz ölkələri kimi, Azərbaycan Respublikası da müstəqilliyinin ilk illərində yerləşmiş olduğu regionda dünyanın supergüclərinin barışmaz maraqlarının toqquşması faktı ilə üz-üzə qalmalı olmuşdu. Bu baxımdan dünya ictimaiyyətilə münasibətlərin qurulması istiqamətində ölkənin qarşısında bir çox ciddi problemlər meydana gəlmişdi. Sözsüz ki, belə şərtlər daxilində fəaliyyət göstərmək və xarici siyasəti reallaşdırmaq böyük dövlət idarəçiliyi bacarığı və diplomatik vərdişlər tələb edirdi. Beləliklə, XX əsrin əsasən 90-cı illərində baş vermiş ciddi dəyişikliklər nəticəsində yaranmış yeni siyasi reallıqlar milli dövlətçilik prinsiplərinə uyğun yeni xarici siyasət kursunun formalaşdırılması və həyata keçirilməsini ən vacib məsələ kimi ön plana çəkmişdi. Azərbaycanın əlverişli coğrafi mövqeyi, geniş iqtisadi potensialları bunun həyata keçirilməsi üçün etibarlı zəmin yarada bilərdi. Lakin müstəqilliyinin ilk illərində Azərbaycana rəhbərlik edənlərin ümumilikdə dövlət idarəçiliyi sahəsində təcrübəsinin olmaması, xarici siyasət sahəsində səriştəsizlikləri uğurlu, Azərbaycan xalqının milli maraqlarına və müstəqil dövlətçilik prinsiplərinə cavab verən xarici siyasət strategiyasının hazırlanmasını və həyata keçirilməsini mümkünsüz etmişdi. Çünki uğurlu xarici siyasət kursunu reallaşdırmaq üçün qeyd etdiyimiz ilkin şərtlərin olması kifayət etmir. Bundan heç də az əhəmiyyətli olmayan digər məqamlara da diqqətin yetirilməsi vacib idi. Belə ki, beynəlxalq aləmdə cərəyan edən siyasi proseslərin ciddi şəkildə öyrənilərək təhlil edilməsi, regionda maraqları olan dövlətlərin mənafelərinin, onların regiona təsir imkanlarının nəzərə alınması vacib şərtlərdən idi. Təəssüf ki, 1993-cü ilin ikinci yarısına qədər olan zaman kəsiyində yuxarıda göstərilən şərtlərin heç birinə əməl olunmamışdı. Belə ki, 1991-ci ildə və 1992-ci ilin birinci yarısında Azərbaycan dövlətinin xarici siyasətinin əsasını bütövlükdə Rusiyaya meyillilik strategiyası təşkil edirdi. Yəni SSRİ-nin süqutundan və Azərbaycan öz müstəqilliyinə qovuşduqdan sonra belə o vaxtlar ölkəyə rəhbərlik edən A. Mütəllibov beynəlxalq arenaya inteqrasiya edərək, dünya sivilizasiyanın mütərəqqi dəyərlərindən Azərbaycanın dövlətçiliyinin, müstəqilliyinin möhkəmləndirilməsində və iqtisadiyyatın dirçəldilməsində istifadə etmək haqqında deyil, yenə də xarici siyasətdə yalnız Rusiya ilə münasibətlərə ifrat üstünlük vermək haqqında düşünür və bu xarici siyasətini bütün istiqamətdə köklayirdi. Hətta digər dövlətlərlə münasibətlər qurulurdusa belə, yenə də Rusiyanın mövqelərindən çıxış olunurdu və aydın sezilirdi ki, bu xarici siyasət müstəqil bir dövlətin deyil, sadəcə Rusiyanın xarici siyasətinin davamı idi. Yəni Azərbaycanın heç bir məntiqə sığmayan, mahiyyəti aydın olmayan o vaxtkı xarici

siyasəti birbaşa Moskvadan diktə olunurdu və hər bir addım Rusiyaya, onun rəhbərlərinin mövqeyinə uyğun şəkildə atılırdı. Bu isə elə Rusiyanın özünün əsarətindən qurtararaq müstəqillik qazanmış bir dövlət üçün "məhvə" aparma strategiyasından başqa bir şey deyildi. Mütəllibovdan sonra AXC hakimiyyəti dövründə xarici siyasətin istiqaməti dəyişə də, mahiyyəti dəyişmədi. Bu dəfə də Türkiyə ilə yaxınlaşmaya ifrat dərəcədə üstünlük verilirdi. Deməli, yenə də Azərbaycan dövlətinin real vəziyyəti, mənafeyi nəzərə alınmırdı və ümumilikdə regiondakı geosiyasi reallıqlar dərk edilmirdi. Belə ki, regionda ciddi maraqları olan dövlətlər, demək olar ki, hesaba alınmırdı. Əlbəttə, belə bir xarici siyasi kurs yeni yaranmış bir dövlətin digər dünya dövlətləri ilə arasındakı münasibətlərə təsirsiz qala bilməzdi və regionda ciddi gərginliyinin yaranmasına xidmət edirdi. Yəni AXC-Müsavat cütlüyünün hakimiyyəti dövründə həyata keçirilən xarici siyasət yeni yaranmış və uyğun olaraq zəif dövlətçiliyə malik Azərbaycanı beynəlxalq aləmdən tamamilə təcrid etməyə istiqamətləndirilmişdi. Bundan başqa, regionda strateji maraqlara malik olan, xüsusilə də Azərbaycanın zəngin karbohidrogen ehtiyatları ilə ciddi şəkildə maraqlanan dünyanın qüdrətli dövlətləri hesaba alınmırdı. Əlbəttə, belə olan halda bu dövlətlər də öz növbələrində Azərbaycana qarşı sərt mövqedən çıxış edirdilər. Bütün bunlar azmış kimi, Azərbaycanın daxili siyasi həyatında böyük xaos hökm sürürdü. Ayrı-ayrı siyasiləşmiş qeyri-qanuni silahlı qruplaşmalar hakimiyyət uğrunda qeyri-sivil mübarizə aparırdılar. Bundan başqa, xaricdən hərtərəfli dəstək alan Ermənistanın Azərbaycana qarşı açıq işğalçılıq siyasəti vəziyyəti daha da ağırlaşdırmışdı. Məhz o zamankı Azərbaycan rəhbərliyinin siyasi iradəsizliyindən və səriştəsizliyindən, ölkədə yaranmış anarxiyadan, hakimiyyət uğrunda aparılan qeyri-sivil mübarizədən "yararlanan" Ermənistan Azərbaycanın Dağlıq Qarabağ ərazisində qeyri-konstitusion hakimiyyət strukturlarını yaratmağa başladı. Nəticədə, Dağlıq Qarabağ separatçıların və Ermənistan silahlı qüvvələrinin tam hərbi nəzarətinə keçdi.

Xalqla hakimiyyət nümayəndələri arasındakı mövcud konfliktdən Surət Hüseynov xaricdəki himayədarlarının göstərişi ilə məharətlə istifadə etdi. Onun qiyamı nəticəsində qardaş qanı töküldü. Xalq bu seçimdə Surət Hüseynova qarşı çıxmadı. Ona görə yox ki, Surət Hüseynovun qarşısına çıxması üçün gücü, qüvvəsi yox idi. Ona görə ki, xalq mövcud iqtidara olan inamını itirmişdi. Xalq cəbhəsi – müsavat alyansını hakimiyyətdən imtina etməyə Surət Hüseynov və onun quldur dəstəsi deyil, məhz xalqın onları dəstəkləməməsi məcbur etdi.

Bu qiyama qədər artıq cəbhə bölgələrində respublikamız ağır məğlubiyyətlərə məruz qalmışdı. Belə ki, erməni silahlı birləşmələri himayədarlarının köməyi ilə 8 may 1992-ci ildə Şuşa rayonunu, 18 may 1992-ci ildə Laçın rayonunu, 2-3 aprel 1993-cü ildə Kəlbəcər rayonunu işğal etmişdi. Bu ərazilərin itkisi Azərbaycanda böyük narazılıqla qarşılandı.

Bakıda gedən proseslərin əksinə Heydər Əliyev Naxçıvanda həmişə xalqın içərisində idi. Xalqın taleyi onun taleyi idi. Xalqın xoş güzəranı onun xoş yaşayışı idi. Xalqın problemlərini, xalqın ağrı-acısını yalnız xalqla

bərabər olub, onun xeyrində-şərində bir yerdə olanlar bilər. Heydər Əliyevin böyüklüyü ondadır ki, o, nəhəng, müdrik olduğu qədər də sadədir, əsl xalq rəhbəri, el ağsaqqalı idi.

İSTİFADƏ OLUNMUŞ ƏDƏBİYYAT

1. *Помпеев Ю.* Кровавый омут Карабаха. Баку, 1992, стр. 14.

2. "Humanite" qəzeti, 18 noyabr 1987-ci il; *Alstadt A.* The Azerbaiyjani Turks. Stanford, 1992, s. 195.

3. "Xalq qəzeti", 2 avqust 1997-ci il.

4. Xalq qəzeti, 10 sentyabr 1997-ci il.

5. ARSPİHMDA, f. 1, s. 83, i. 205, v. 5-6

6. Rufik İsmayılov, Elmir Şirinov. Naxçıvan bir məktəbdir. Bakı, «Nurlan», 2007, səh. 13-14

7. ARMMA, f. 2941, s. 1, i. 274, v. 54

8. "Kommunist" qəzeti (Azərb. KP MK orqanı), 28 may 1990-cı il; Qayıdış, 1990-1993, səh. 91.

9. "Бакинский рабочий" qəzeti, 4 may 1990-cı il.

10. Siyasi tarix, II hissə, Bakı, 1995, s. 303

11. Ramiz Mehdiyev, Azərbaycanlılara qarşı soyqırım gerçəklikləri, Bakı-2000, s. 7

12. Həyat qəzeti, 04 sentyabr 1991-ci il

13. ARMMA, F. 2941, S. 1, İ. 274, v. 52

14. ARMMA, F. 2941, S. 1, İ. 263, v. 73

15. Azərbaycan qəzeti, 23 yanvar 1993-cü il

16. Xalq ordusu qəzeti, 11 fevral 1992-ci il

17. Respublika qəzeti, 26 fevral 2002-ci il

18. Xalq qəzeti, 28 mart 1992-ci il

19. "Xalq qəzeti", 6 mart 1992-ci il.

20. ARMMA, F. 2941, S. 1, İ. 286, v. 2

21. ARMMA, f. 2941, s. 1, i. 285, v. 7.

22. Xalq qəzeti, 18 sentyabr 1997-ci il

23. TİEA, F 1, S 19, İ. 8953, V 140.

24. ARMMA, F. 2941, S. 1, İ. 295, V. 22

25. TİEA, F. 1, S. 19, İ. 8953, V. 139

26. ARMMA, F. 2941, S. 1, İ. 48, V. 44-45

27. Azadlıq qəzeti, 20 iyun 1992-ci il

28. TİEA, F. 1, S. 19, İ. 8953, V. 149

29. Azərbaycan Respublikası 1991-2001. Bakı, 2001, s. 105

30. Azərbaycan qəzeti, 20 may 1995-ci il. s. 190.

31. Azərbaycan Respublikası 1991-2001. Bakı, 2001. s. 112

32. Piriyev Vaqif "Azərbaycanın tarixi-siyasi coğrafiyası"-Bakı, "Müəllim"2006. səh. 133-134

YAKIN VE ORTA ŞARK HALKLARININ ŞİFAHİ ANANELİ MUSİKİSİNDE RAST MAKAM KOMPOZİSYON MODELLERİNİN KANUNLAŞTIRILMIŞ PRENSİPLERİ (Mukayeseli Tahlil)

LEGALIZED PRINCIPLES OF RAST MAKAM COMPOSITION MODELS IN ORAL TRADITIONALMUSIC OF NEAR AND MIDDLE EASTERN POPULATIONS (Comparative Analysis)

УЗАКОНЕННЫЕ ПРИНЦИПЫ МАКАМНЫХ КОМПОЗИЦИОННЫХ МОДЕЛЕЙ «РАСТ» В УСТНОЙ МУЗЫКАЛЬНОЙ ТРАДИЦИИ НАРОДОВ БЛИЖНЕГО И СРЕДНЕГО ВОСТОКА (СРАВНИТЕЛЬНЫЙ АНАЛИЗ)

Kəmaləxanım ƏSƏDULLAYEVA*

Özet

Verilen makale; rast makamının, monodik prosesinin formayaratıcı etmenlerine ve onların karşılıklı ilişkilerinin İran, İrak, Özbekistan, Türkiye ve Azerbeycan halklarının sözlü geleneksel musikisindeki araştırılmasına hasr olunmuştur.

Anahtar kelimeler: «Rast», «Rost», makam, hone, hane, borzguy, teslim, motiv.

Summary

The article is devoted to models of mugam «Rost» and their relationship to the traditional oral-music east nations- Iran, Iraq, Uzbekistan, Azerbaijan and Turkey.

Key words: «Rast», «Rost», makom, hone, hane, bozguy, teslim, motiv.

* Azərbaycan Milli Konservatoriyası Dissertant./AZERBAYCAN

Резюме

в статье рассматриваются традиционная устная мугамная музыка«Раст», его монодический процес и формообразующие елементы, растпространенных в таких странах как Иран, Ирак,Турция и Азербайджан их взаимосвязи

ключевые слова: Раст, рост, маком, хоне, мотив, теслим

«Rast» muğam kalıpları dediğimizde, Orta şark-ı ahate eden halkların musiki medeniyetlerindeki aynı adlı muhtelif hacimli kalıplar nazarda tutulur. Bu muğam kalıplarının sayısı çokdur, Onların bir makaleye sıkışdırılması ve ayrı ayrı yöntemlerle mukayese edilmesi qayri mümkündür. Buna göre de şu araştırmamızda yalnız bu streotiplerden (farklı varyantlardan) tatkikat için elde edilen Azerbaycan, Özbekistan ve Türkiye «Rast» makam muğam kalıpları nazarda tutulmuştur.

Umumi şekilde ifade edilen aynı adlı muğam kalıpları her bir halkın ruhuna, milli husisiyetlerine, terekki tarzlarına ungun, hususi adlar kazanırlar. Aynı muğam modelleri – Özbek makomu, Türkiye faslı, Azerbaycan destgahıdır. Sovyet musikişünasları, Özbek makomunun yalnız «Muşkilot» adlı enstrumental hissesini tahkik etmişlerdir. XXI. asırın yaşadığımız buzamanlarında Şark halklarının şifahi anoneli (Geleneksel) musikideki muhteşem muğam formalarının sistematik şekilde öğrenilmesi, onların karşılıklı mukayese edilmesi, elbette gecikmişdir. Hatta Özbek halkının Vohul –enstrumental («Rost») makomunun notaya geçirilmiş nümunesi Azerbaycanın Milli kütiphanesindeki mecmuasında mevcud olup istifade olunmamış tatkik edilmemiş ve ifadesiz kalmışdır. Şimdiki devre kadar şarkda yapılmış muğam kompozisyon modellerini Azerbaycan musikişünasları (müzikoloğları) nın derinden tahlil ve tahkik edilmemiş olması bilineen bir gerçeklikdir.

Sovyet imparatorluğunun tarkibindeki Azerbaycan musikişünaslıq elminin kapalı şeraitdeki inkişaf etmesi bu istiqametdeki işlerin azalmasına neden olmuştur.

Her bir mustakil şark muğam kompozisyon modellerinin öğrenilmesi büyük zahmet taleb etmektedir. Orta asır şark-musiki medeniyetinin 12 esas muğam sırasında 4-cü yerde kararlaşan «Rast» her halkın tefekkürüne uygun inkişaf yolu geçmiş muhtelif hacimli kompozisyon modellerine çevrilmişdir. Bu gibi değişilmiş muğam kalıplarını Plahov kendine mahsus «Forma yaratıcılık prensibi» olarak adlandırır.

Büton improvirusyonlu muğam kompozisyon modelleri ciddi şekilde işlenilip hazırlanmıştır. «Rast» adlı modeller Az ve Özbekistan muğamlarının (makomlarının) her biri çox sayılı pilleler esasında tekmilleşmişdir. Özbekistan muğamları öz lokal alametlerine göre üç quruba ayrılır. Bunlar «Bahar», «Horezm» ve «Ferqan- Daşkent» muğam silsilesidir. Buharada 6 muğam –

«Buzruk», «Rost», «Navo», «Dugoh», «Çagoh», «İrok» mevcuttur. Bu 7 makom yanlız enstrumental hisselerden ibaretdir. «Ferqan- Daşkent» silsiləsini 4 makom – «Bayot», «Dugoh», «Çagoh», «Gök-Şahnaz» teşkil eder.

Özbekistanın şifahi ananeli musikisinde muğamla mecmuasına şaşmakom denilir. Şaşmakom ilk defa XVIII asırda Buharada, daha sonra XIX asırda Horezmdə meydana gelmiştir. Azerbaycan ve Türkiye muğam kalıpları Özbek «Rost» makomunun modelinden hususi ile farklılık göstermektedir.

Şaşmakom kristalleşdirilmiş mekan Buhara şehri olduğuna göre modeller sırasına yalnız «Buhara Rost makom» dahil edilmiştir.

Bazı menbalar Özbek makomunun 2 hisseden ibaret olduğunu bildirir. Buhara «Rost» makomunun kompozisyon modeli diğer halkların muğam modelleri ile mukayesede daha muhteşem maştablı (büyük) üç hisseden oluşmaktadır. Mürekkeb «Rost» makomunun umumi kompozisyon modeli dahilen bir az küçük, bitmiş kompozisyon kalıpçıklarından teşkil olunur.

Kalıpçıklardan birisi «Muşkilot» (Özbek makomunun giriş hissesini teşkil edən) enstrumental tarzda ifa edilir, vokal – enstrumental şekilde icra olunan ikincisi ve üçüncüsü ise birinci gurup ve ikinci gurup şubelerinden teşkil olunmuşdur. Bu manada muğam kompozisyon kalıbı dahilinde kalıpçıkların mevcutluğu prosesini şark poeziyasında (edebi kültüründe) aruz vezninin behrlerinin (ölçülü ritmlerini) ortaya çıkmasına hizmet eden kanunlarla uzlaştırmak mümkündür.

Buhara «Rost» makom modelinin üçüncü hissesi dikkati hususi ile çekmektedir. Eyer kompozisyon modelinin başlankıc ve sonu esas lad (ses düzümü) hududunda ise üçüncü hissenin birinci bölümünde «Rost» kökünde (akortunda) «Üşşak» (uşak) muğamına müracaat edilir. Özbek ladları sırasında aynı zamanda «Şaşmakom» dahilinde ve onların şubeleri arasında «Üşşak» istilahına tesadüf edilmez. Böyle kanaate gelmek olur ki, Özbek halkı orta asırlarda malum olan 12 muğam sırasınının birincisi Üşşak muğamını hafızalarında saklamış ve muğam modelinin üçüncü hissesinde «Rost» ladında bu makomu «Savti-Uşşok» adı ile nümayiş etdirmişdir. Buna mukabilen, makom ustaları «Rast» makomu ile devam ettirmiştirler.

Burada kalıpçıklar yani hisseler bir-biri ile hususi bağlayıcı ses vasıtası ile alakalanırlar. Bu proses vahid makom kompozisyon modelinin ortaya çıkmasına yardımçı olur. Kaydettiğimiz gibi Buhara «Rost» makom modeli için seciyevi hususiyetler diğer sedaladığımız muğam kompozisyon modellerinden farklanırlar. Buhara «Rost» muğam makom modeli hakkında malumat verdikten sonra karşımıza yeni bir sual çıxmaktadır: Ancak sedaladığımız Azerbaycan ve Türkiye muğam modelleri ile Buhara «Rost» makom kalıbı arasında hangi benzerlikler vardır? Bu suala sevap vermek için Buhara «Rost» makom modelinin orta hissesini, yani birinci gurup şubelerini analiz edelim.

Umumi kompozisyon modelinin vokal-enstrumentalorta hissesi verilmiş suala tam sevapdır. Bu makamda rus musikişünası N.N.Mironovun

kaydedilen hisse hakkında fikirleri ilgi çekmektedir: «Özbek makomunun 2-ci hissesi arap-fars musiki medeniyetine şamil (benzetmek) etmek olur».

Azerbaycan Muğam destgahında şube ve guşek (küçük hisseli musiki parçaları) ? hisseli olan tesnif ve renklerle ard-arda dizilir. Bu gibi haller özbek makomu içinde karakteristik özellik taşır. «Rost» makomunun «Üşşak» (uşak) «Sabo» adlı şubeleri terane (tesnif gibi okunan hisse) ve reng karakteri: «Ufan» ile ard-arda dizilir. Ananevi sanatın ferdi muğam kompozisyon modelleri arasında müeyyen tipoloji hususiyetleri olsa da, aynı adlı bir muğam kalıbı diğerinin tekrarı olunar.

Türkiyenin «Rast» fasıl kompozisyon modelinde de bu farklılıklar kendini açık şekilde hissettirir. Türkiyede «Rast» faslının kompozisyon modeli 1360; 1435; 1647; 1778; 1836-cı yıllarda orta asır musikişunasları Sefiyeddin Urmevi, Abdulgadir Maragayi, Dede efendinin yazıya aldıkları kadim türk topluluğundan ortaya çıkmıştır.

«Rast» faslının kompozisyon modeli diğer muğam kalıplarına benzer «Derumed» tipli «Peşrev» ölçülerine göre renk karakterli «Semai» ve türkülerin dizilişlerine esaslansa da forma dahilinde şubeler yerine kulağımıza hoş gelmeyen kadim tür adlarına rast geliyoruz. Özbek ve Azerbaycan muğamları dahilindeki şubeler «Rast» fasıl forması hududunda büton türlerin dahilinde inkişafını devam etdirir.

Tanınmış musikişunas Ramiz Zöhrabov kaydetmektedirki, «Diğer muğam köklü (akortlu) şubelerin «Rost»da okunulması meksede uyğun deyil «Rast» öz «rastlığında» qalmalıdır o dinleyicide merdlik, gumrahlıq, mübarizlik hissi doru dürüst ifa olunmalıdır». Yani musikişunasın «Rost» muğamının kuruluşu için tavsiye etdiği fikirle öz aksini, tastiğini Türkiye «Rast» fasıl formasının dahilindeki uygunluğunda biruza verir.

Türkiye «Rast» fasıl formasının başlanğıc hissesini teşkil eden «Peşrevler» Azerbaycan muğam destgahının girişi «Derumed» le ve Özbek makomunun girişi «Muşkilot»la uzlaşır. Azerbaycan muğam destgahı dahilindeki «Reng» karakterli bağlayıcı hisseler «Rast» fasıl formasında toplanan «Uğı- Semai», «Şarkı», «Seste», «Yirok Semai», «Son Semaisi» Buhara «Rost» makomunda «Ufar», «Taronai» başlanğıc kompozisyon rolünü üstenir.

Bu türlü muğam forması dahilinde ferdi kanunauyğunluğa malik olup, öz medeniyetinde hem tür hemde forma gibi kendi-kendine yer etmiştir. Bu türler müeyyen növ medeniyeti karakterize eden temel özül prinsiplerine esaslanırlar.

«Peşrev» ön tarafda duran manasını taşır. «Peşrev» istilah gibi hem türk, hem de şark musikisinin enstrumental formasını taşımaktadır. «Peşrevler»e bir sıra milli medeniyetlerin, o cümleden Türkiye, İrak, Özbekistan. Türkmenistan ananevi musikisinde rast gelinir. Türkiyenin geleneksel musikisindeki, «Peşrevler» hususi struktur bakımından seçilirler. Onlar 4 haneli kurumlardan (cümlelerden) ortaya çıkan Hane, hususen Türkiye ve Orta Asya halklarının ananevi musikisi için karakteristik termindir. Her hane bir şiir mısrasıdır. Lakin Türkiyenin «Peşrev»leri metinden ayrı enstrumental tarzda icra edildiği

için, buradaki haneler bitmiş musiki fikri gibi kabul edilir. Türkiyede «Rast» faslı 10 tirden teşkil olunmuştur:

1. «Rast Peşrev»
2. «Rast Kari Muhteşem»
3. «Rast Kari Hagdaname»
4. «Rast Nahış Beste»
5. «Kari nev»
6. «Ağır Semai»
7. «Rast Şarkı»
8. «Rast Beste»
9. «Rast Nahış yısdı Semai»
10. «Saz Semaisi»

Türkiye «Rast» fasıl formasının dahili unsurlarının tatkiki onların her birinin fonksionel barede lad hududundan kenara çıkmadığı kanaatine gelmeye esas verir. Bu hususiyetler Türkiyenin «Rast» faslını diğer tatkik etdiğimiz aynı adlı muğamlerden tamamı ile farklandırmaz onların arasında benzer cehetler de labiddir (vardır).

1- Esasen Türkiyede «Rast» faslının formalaşmasına hizmet eden giriş ve bağlayıcı hisselerin diğer aynı adlı muğamler dahilinde aynı derecede istifade edilmesinde özünü göstermektedir.

2- Eğer Azerbaycan ve Buhara makomları dahilinde diğer muğam köklü (akortlu) şube ve muğam parçaları sıralanmışsa, bunun gibi inkişaf Türkiyede «Rast» fasıl forması hududunda, her bir tür dahilinde baş vermektedir.

Böylelikle Şarkın mühtelif bölgelerinin ananevi musikisindeki ayrı adlı «Rast» muğam modellerinin kanunlaşdırılmış prensiplerinin mukayeseli tahlili onların her birinin forma bakımından ferdi interpretasiya (meziyet, fantazi) edilmesine bakmayarak bütün bu kompozisyonların prensiplerinin, aynı olduğunu subut eder.

Milli zeminde formalaşan Azerbaycan, Türkiye, Özbekistan, İran, İrak makomları umumi monodik (teksesli) hususiyetleri koruyup saklayarak haddinden fazla geniş arazilerde yaşayan halkların medeni tefekkürünün mahsulune çevrilmiştir. Vahid «Rost» makomu adı ile emele gelmiş milli tezahür formalarının monodik teşkil, mezmun bakımından uygun farklı cihetleri vardır. Tatkik edilen musiki materiallarına esasen makomların monodisi melodik kurum (cümleler) halıminde olan halkların da toplandı silsile formasında ard-arda dizilirler.

Epizod ve reçren (tekrar) timsalinde farz edilen aynı halkları tatkik olunan halkların musiki leksikonunda (dilinde) «hane», «hona», «borguy», «teslim» gibi terimler ile takdim edilir. Makom monodiyalarının emele gelmesine hizmet eden forma yaratıcı amillerden «hane», «hona» terimleri altında esas rol oynayan kurumlar topluluğudur.

Bu tür kurumlar (cümle) topluluğu her bir aynı adlı makom bölmeleri dahilinde icraçının spesifik maziyetleri esasında kurulur.

«Buhara Rost» makom bölümleri ve Türkiye «Rast fasıl» hisseleri dahilinde ard-arda dizilen «hane», «hona» epizotları kompozisyonun melodik esasını teşkil eder.

Aynı epizotların ortaya çıxışı zamanı musiki tefekkürünün rasyonal esası ön plana çekilir. Aynı adlı «Rast» makomlarının her birinin mürekkeb öğrenilmesi yeni idda ve görüşlerin ortaya çıkmasına sebep olur. Buda «Buhara Rostu» makomunun monodik kuruluşunun dramatik hattı ile bağlıdır.

Dramatik inkişaf hattı hem büton «Rost» makomu hududunda hemde vokal-enstrumental şekilli ikinci hissesi dahilinde terekki edilir.

FUZÛLÎ'NİN «HADİKATÜ'S-SÜEDA» ESERİNDEKİ ORİJİNAL MANZUM KISIMLAR HAKKINDA

ABOUT ORIGINAL POETIC EXTRACTS FROM «HADIQATUS-SUADA» («THE GARTH OF THE BLESSED») BY FUZULI

ОБ ОРИГИНАЛЬНЫХ ПОЭТИЧЕСКИХ ОТРЫВКАХ В ПРОИЗВЕДЕНИИ ФИЗУЛИ «ХАДИКАТ АС-СУАДА» («САД СЧАСТЛИВЦЕВ»)

Doç. Dr. Ataemi MİRZAYEV*

Özet

Makalede Fuzûlî'nin «Hadikatü's-süeda» eserindeki manzum kısımların Hüseyin Vaiz Kâşifî'nin «Ravzatü'ş-şüheda»daki manzumelerle kıyaslanması sonucunda ilk defa olarak böyle bir kanaate varılmıştır ki, Fuzûlî'nin çevirisindeki şiirlerin hepsi onun özgün şiirleri değildir. Onların bir kısmı «Ravzatü'ş-şüheda»dan aynen alınmış, bir kısmı tercüme edilmiş, bir kısmıysa nazire (benzer) olarak kaleme alınmıştır. Fuzûlî'nin orijinal şiirleri eserde çokluk teşkil etmektedir. Bu şiirleri de iki başlık altında inceleyebiliriz: Fuzûlî'nin Türkçe ve kasideler divanından alarak ufak değişikliklerle «Hadikatü's-süeda»ya dahil ettiği şiirler; tamamen orijinal şiir örnekleridir. Eserdeki manzum kısımlar nesir bölümlerde belirtilen fikir ve içeriğin daha başarılı bir şekilde ifadesine hizmet etmiştir.

Anahtar kelimeler: Fuzûlî, Kâşifî, «Hadikatü's-süeda», «Ravzatü'ş-şüheda», orijinal, manzum, mensur

Summary

Proceeding from the comparison of «Rawzatush-Shuhada» by the Iranian writer Hussein Vaiz Kashifi with «Hadiqatus-Suada» by Fuzuli the author of the paper comer to the such conclusion that the poetic pierces from Fuzuli's work

* Azerbaycan Milli Bilimler Akademisi, Nizami Adına Edebiyat Enstitüsü/ AZERBAYCAN

don't belong to him. Some of these verses were taken in the original from «Rawzatush-Shuhada», others are a translated version, while the rest is composed of *nazire* (admonitions) to them. The greater part of the passages embodies the original poems by Fuzuli. The author's poetry itself is divided in two categories: slightly altered poetic dictions from a Turkic-written divan as well as the divan composed of kassids (eastern odes), and the poems in the original. Poetic passages in «Hadiqatus-Suada» promoted better exposition of the ideas and wording expressed in prose.

Key words: Fuzuli, Kashifi, «Hadiqatus-Suada», «Rawzatush-Shuhada», original, prose

Резюме

В статье сопоставляются поэтические образцы из «Хадикат ас-суада» с показательными стихотворными примерами Гусейна Ваиз Кашифи из «Равзат аш-шухада» и указывается, что далеко не все отрывки из «Хадикат ас-суада» принадлежат перу Физули. Определенная их часть в точности отображает «Равзат аш-шухада», другая – дана в форме перевода, имеются также назире (подражания), значительная же часть приходится на собственные стихи Физули. Последние делятся на две категории: к первой относятся стихи, взятые поэтом из тюркского дивана и из дивана касыд, подверженные незначительным изменениям, ко второй – совершенные оригинальные образцы стихов Физули. Стихотворные образцы из «Хадикат ас-суада» способствовали более успешному раскрытию идей и содержания прозы.

Ключевые слова: Физули, Кашифи, «Хадикат ас-суада», «Равзат аш-шухада», оригинал, проза

«Hadikatü's-süeda» hacim itibariyle Fuzûlî'nin en büyük eseri ve İran yazarı Hüseyin Vaiz Kâşifî'nin «Ravzatü'ş-şüheda»sının Türkçeye serbest çevirisidir. Her iki eser genellikte mensur olsa da, bütün sayfaları yer yer manzum kısımlarla süslenmiştir. «Hadikatü's-süeda»da «Ravzatü'ş-şüheda»da olduğu gibi, klasik şiirin çeşitli türlerinden istifade olunmuştur. «Hadikatü's-süeda»daki şiir örnekleri, Fuzûlî'nin tercüme zamanı sanatkarlık kudretini göstermekle beraber, onun çeviride orijinale bağlılığını de koşullandıran etkenlerdendir. Bazı araştırıcılar «Hadikatü's-süeda»nın bütün sayfalarını süsleyen 541 şiirin hiç birinin tercüme değil, Fuzûlî kaleminin orijinal ürünü olduğunu gösterseler de (1, 50; 2, 217; 7, 183), «Hadikatü's-süeda»nın «Ravzatü'ş-şüheda» ile mukayeseli şekilde incelemesinde bu tezin doğru olmadığı ispatlanır. Fuzûlî'nin «Hadikatü's-süeda»da istifade ettiği şiirlerin çoğunluğu onun aslı olan «Ravzatü'ş-şüheda» ile aynı makamda işlenmiştir ve bu örneklerin konu, içerik, şekil vs. açılardan bir-birine oldukça yakın olması

ikincinin üzerinde birincinin etkisini belirgin şekilde kanıtlamaktadır. Her iki eserin mukayesesi gösterir ki, onların yapısı ve tertibatı aynıdır ve «Hadikatü's-süeda»daki manzum kısımların hepsi Fuzûlî'nin hiç de orijinal şiirleri değildir. «Hadikatü's-süeda»daki manzum kısımlar, esasen, «Ravzatü'ş-şüheda» ile aynı makamlarda olduğundan, çoğu zaman onlar anlam, içerik, vezin, kafiye vs. açısından da örtüşürler. Bu bakımdan kıyaslayarak «Hadikatü's-süeda» eserindeki manzum kısımları dört grupta birleştirmek olur: 1) «Ravzatü'ş-şüheda»dan aynen alınan örnekler; 2) ondan tercüme edilen parçalar; 3) nazireler; 4) Fuzûlî'nin orijinal şiirleri.

Bu makalede işte «Hadikatü's-süeda» eserinde dördüncü gruba dahil olan manzum kısımlar hakkında söz edilecektir. Fuzûlî'nin orijinal şiirleri eserde çokluk teşkil ediyor. Bu şiirleri de iki başlık altında inceleyebiliriz: 1) Fuzûlî'nin Türkçe ve kasideler divanından alarak azıcık değişikliklerle «Hadikatü's-süeda»ya dahil ettiği şiirler; 2) tamamen orijinal şiir örnekleri.

Fuzûlî'nin Türkçe divanı ile tanış olan her bir okura onun:

Ol peri veş kim melahat mülkünün sultanıdır

Hükm anun hükmüdürür, ferman anun fermanıdır. (4, 172)

– matlalı gazeli iyice bellidir. «Hadikatü's-süeda»da da birinci babın «İbrahim» faslında İblis evladı İsmail'i kurban kesmeye götüren İbrahim peygamberi yolundan döndürmeye çalıştığı zaman İbrahim'in dilinden yukarıdaki beyitle yakından örtüşen beyit verilir:

Derd-i ışk-ı yar gönlüm mülkinün sultanıdur,

Hükm anun hükmidür ü ferman anun fermanıdır. (5, 39)

Aynı zamanda Fuzûlî'nin «Gül» kasidesindeki iki beyit azıcık değişiklikle «Hadikatü's-süeda» eserinde de vardır.

Kasidede:

Çıktı yaşıl perdeden arz eyledi ruhsar gül,

Sildi mir'at-i zamir-i pakden jengar gül.

San Züleyha halvetidir gonçe-i der-beste kim

Çıkdı andan damen-i çakiyle Yusuf var gül. (4, 44)

«Hadikatü's-süeda»da:

Çıkdı yaşıl perdeden arz eyledi ruhsar gül,

Saldi mir'at-i zamir-i pakden jengar gül.

San Zeliha halvetidir gonçe-i der-beste kim

Çıkdı andan damen-i çakiyle Yusuf var gül. (5, 47)

Fuzûlî'nin diğer şiir şekillerinde yazılmış eserleri ile «Hadikatü's-süeda» arasında da böyle eşitlikler bulmak mümkündür.

Gazelde:

Saba lutf ettin ehl-i derde dermandan haber verdin.

Ten-i mecruha candan cana canandan haber verdin. (4, 210)

«Hadikatü's-süeda»da:

Saba lutf itdün ehl-i derde dermandan haber virdün.

Ten-i bi-cana candan cana canandan haber verdin. (5, 65)

Müseddeste:

Zamane içre mücerrebdir intikam-i zaman

Hemişe yahşıya yahşı verir yamana yaman. (4, 289)

«Hadikatü's-süeda»da:

Cihan içinde mücerrebdür intikam-i zaman

Zamane yahşıya yahşı virür yamana yaman. (5, 236)

«Hadikatü's-süeda»ya dahil olan şiirlerin bir kısmını ise Fuzûlî'nin orijinal şiirleri oluşturur. Bu kısımdan olan şiirler içerisinde Fuzûlî'nin «Hadikatü's-süeda»nın sonunda verdiği beş bentlik mersiye daha iyi örnek olabilir. Aynı mersiyenin birinci bendi şöyledir:

Mâh-ı Muharrem oldı şafakdan çıkup hilâl,

Kılmış azâ töküp kad-ı ham birle eşk-i al,

Evlâd-ı Mustafâ'ya meded kılmamış Fırât,

Giçürmesün mi yerlere anı bu infi'âl.

Çokdur hikâyet-i elem-i Şâh-ı Kerbelâ

Elbette çok hikâyet olur mucîb-i melâl.

Fehm eylesen gam-ı şühedâ şerhin itmege,

Her sebze Kerbelâ'da çekübdür zebân-ı hâl.

Tecdîd-i mâtem-i şühedâ kıldı rûzgâr,

Zâr ağla ey gönül bugün oldukça ihtimâl.

Meydân-ı çarhı cilve-geh-i dûd-i âh kıl,

Gerdûn-i dûna kisvet-i mâtem-siyâh kıl. (3, 281)

«Hadikatü's-süeda»dakı manzum parçalardan söz açarken onların bir fonksiyonu üzerinde ayrıca durmaq lazımdır. Bu arada, «Ravzatü'ş-şüheda»da verilmeyen bir takım «nükati-karibeleri» (ince gayeleri) Fuzûlî şiir aracılığıyla «Hadikatü's-süeda»ya eklemiştir ve Fuzûlî'nin bu eklentileri nesir hissələrlə kıyasla şiir örneklerinde daha açık görünüyor. Örneğin, birinci babında «Yakub» fəslində Yakup'un oğlanlarının Yusuf'a olan haset ve paxıllığından bahseden Fuzûlî bu noktada nesir bölümüne şöyle bir beyit ekleyerek fikrin daha başarılı ifadesine ulaşmıştır:

Hevâ tünd-bâdı binâlar yıkar

Hased âteşi hânmânlar yakar. (6, 53)

Yine aynı babda başka bir makama dikkat edelim. Fuzûlî «Yusuf» hikayetinde olup, fakat «Ravzatü'ş-şüheda»da olmayan ve eserin ruhuyla uymayan bazı sahne-

leri şiir aracılığıyla hatırlatarak esere eklemişdir. Züleyhanın Yusuf'u xəlvətə çağırarak ondan murad istemesi ve Yusuf'un kaçmak isterken eteğinin yırtılmasını Fuzûlî kardeşlerinin Yusuf'u gezmeye götürmek istedikleri zaman doğa tasvirine adadığı aşağıdaki parçada çok sanatkarlıkla vermiştir:

Çıkdı yaşıl perdeden arz eyledi ruhsar gül,

Saldi mir'at-i zamir-i pakden jengar gül.

San Zeliha halvetidir gonçe-i der-beste kim

Çıkdı andan damen-i çakiyle Yusuf var gül. (5, 47)

Kaydetdiğimiz gibi, Fuzûlî'nin «Gül» redifli qəsidəsi ile yakından örtüşen bu numunenin ikinci beytinde şair Züleyhanın halvet odası ile goncanı karşılastıraraq gösteriyor ki, gül de kapalı goncadan Züleyhanın halvet odasından çıkan Yusuf gibi, yırtık etekle çıkıyor. Bu benzetme rastgele olmayıp, gerçek ve doğal esasa sahiptir. Şair Yusuf'un yırtık eteğini gülün taç yapraklarını kendinde gizleyen yaprak-örtüye benzetmekle başarılı bir teşbih sanatı yapmış ve bununla hekayətin malum sahnesine ima etmekle onu esere kendine has bir üslupta eklemiştir.

Yine aynı bölümde Yusuf'un kardeşlerinden ayrılırken, Yahuda ile son sohbetinden sonra verilen aşağıdaki örnek de Fuzûlî'nin ilavesi olmakla beraber, onun dini-felsefi görüşlerini de yansıtıyor:

Merdâne gerek belâda âşık

Uşşâka ceza' degül muvâfık.

Bi-sabr degül murâda kâbil

Sabr ile olur murâd hâsıl. (6, 64)

«Hadikatü's-süeda»nın ikinci babının «Fesli-i şehadeti-Hamza» bölümünde Muhammed peygamber'in amcası Hamza'nın katle yetirilmesini Vahşiye sipariş veren Cübeyr b. Mütəm ve Haris bin Amir söz veriyorlar ki, emre amel edeceği takdirde onu var-devlete gark edecekler. Hem «Ravzatü'ş-şüheda»da, hem de «Hadikatü's-süeda»da nəsrlə belirtilen bu bölümden sonra Fuzuli içeriği daha da dolgunlaştırılaraq esere ilâve yaptığı şiirle insanın nefsine göre en kötü amillere bile kadir olduğunu göstererek yazıyor:

Tama'dur ser-i fitne-i rüzgâr,

Tama'dur kılan izzet ehlini hâr.

Nihâl-i tama' mîvesidür fesâd,

Bahâr-ı tama' sebzesidür inâd.

Tama' dîde-i dânişi kûr ider,

Rûh-i şâhid-i feyzi mestûr ider. (6, 92)

Ayrıca yine ikinci babda peygamberler hakkında konuşurken Fuzuli bazı kaynaklara işaret etse de, eserde nesirle verilen fikri nazımle eklediği parçada daha sanatkarlıkla belirterek peygamberleri hikmet hazineleri adlandırmıştır:

Enbiyâdur mazâhir-i rahmet,

Enbiyâdur hazâ'in-i hikmet.

Her belâ kim felekden itdi nüzûl,

Enbiyâ kıldı ol belâyı kabûl.

Siper-i nâvek-i gam anlardur,

Anun içün mükerrem anlardur. (6, 81)

Fuzûlî «Hadikatü's-süeda»da İmam Hüseyin'in tasvirine daha geniş yer vermiştir. Çünkü Kerbela vakiyesi yüksek devlet makamı için değil, İslam'ın aslına dönüşü, insaniyyetin yüksek derecelere ulaşması, adalet, özgürlük, aynı zamanda zulmün kökünün kesilmesi içindi. İmam Hüseyin zillet, aşağılık ve zulme boyun eymemyin insaniyyete aykırı bir hareket olmasını müslüman dünyasına ulaştırmaq için isyan etti ve bu yolda şehit oldu. Fuzûlî İmam Hüseyin hareketinin felsefesini açıklayarak yazıyordu:

Zillet ile lezzeti olmaz hayâtun dostlar,

Nakd-i cân sarf eyleyüp dünyâda kâm almak gerek.

Acz ile dönmek adûdan sehldür himmet dutup,

Yâ şehîd olmak gerek yâ intikâm almak gerek. (6, 250)

Sanki bu günümüz için söylenmiş sunulan bu örnekde Fuzûlî bedxah komşularımızın - ermenilerin topraklarımıza olan tecavüzüne ve yaptığı vahşetlere karşı sesini yükselterek halkımıza gittiler, onu mücadeleye, yigidliyə, intikama çağırıyordu.

Sonuç olarak diyebiliriz ki, Fuzûlî'nin «Hadikatü's-süeda» eserindeki manzum kısımlar kendi işlevi ve yerine göre Kâşifî'nin «Ravzatü'ş-şüheda» eserinden bazı farklı özelliklere sahiptir. Eserdeki manzum kısımlar nesir bölümlerde belirtilen fikir ve içeriğin daha başarılı bir şekilde ifadesine hizmet etmiştir.

KAYNAKLAR

1. Aliyev S. «Orijinal abide», «Azerbaycan» Jurnalı, 1991, nr. 11-12, s. 48-53

2. Aliyev S. Fuzûlî vezninin yanlış tasviri (Dr. Şeyma Güngör'e açık mektub), Fuzûlî (Nezeri-bedii düşünceleri), Bakü: Azerneşr, 1996, s. 202-218.

3. *Aliyev, Sabir,* (1993), Hadikatü's-süeda – Fuzûlî, Beng ve Bade, Bakü: Azerneşr, 1993

4. *Fuzûlî divanı.* Ankara: Akçağ Yayınları, 1990

5. *Fuzûlî.* Hadikatü's-süeda (hazırlayan: dr. Şeyma Güngör), Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, 1987

6. *Fuzûlî.* Eserlerı: 6 ciltte, 6. cilt (Hadikatü's-süeda), (hazırlayan: Alıyar Safarli), Bakü: Şark–Garp, 2005

7. *Sultanov M.* «Fuzûlînin «Hadikatü's-süeda» eseri», «Azerbaycan» Jurnalı, 1958, nr. 7, s.182-190.

NİZAMİ GENCEVİ YARATICILIĞININ TASVİRİ SANATLARDAKİ AKSİ

ON THE REFLECTION OF NIZAMI GENJEVI'S WORKS IN VISUAL ARTS

ОТРАЖЕНИЕ ТВОРЧЕСТВА НИЗАМИ В ИЗОБРАЗИТЕЛЬНОМ ИСКУССТВЕ

Aida Nadirqızı ABDULLAYEVA*

Özet

«Nizami Yaratıcılığının Tasviri Sanatlardaki Aksi» adlı makalede gösterilməktedir ki; Nizami Gencevi'nin eserleri bugün de edebiyat ve tasviri sanat mirasımızın esas konularından biridir. Estetik biçime ve tür çeşitliliği bakımından bu mevzular güzel sanatlarımızın idea-estetik istikametlerin müeyyenleştirilmesinde önemli rol oynamış, onu rengarenk sujetli tasvir motifleri ile zenginleştirmiştir. Çağdaş dönemde Nizami Gencevi'nin edebi mirasının öğrenilmesi, yayını ve tebliği devam ettirilmektedir.

Anahtar kelimeler: Nizami, konu, minyatür, duvar boyacılığı, heykeltraşlık.

Summary

The article on the reflection of Nizami Genjevi's works in visual arts proves that even today Nizami's literary works remain to be one of the main subject matters of our literary and artistic heritage. From the point of view of the diversity of artistic forms and genres, these subject matters have played an important role in identification of ideological and aesthetic tendencies of our art, have enriched it with colorful topics and graphic motives. Nowadays studies, publishing and popularization of Nizami Genjevi's literary works are being continued.

Key words: Nizami, plot, thumbnail, wall painting, sculpture.

* Azerbaycan Devlet Ressamlık Akademisi / AZERBAYCAN

Резюме

В представленной статье под названием «Отражение творчества Низами в изобразительном искусстве» рассказывается о том, что творчество Низами Гянджеви и на сегодняшний день является одной из основных тем литературного и изобразительного наследия.

Разнообразие жанров и художественных форм тематики играют важную роль в определении идейно-эстетического направления искусства, насыщая сюжеты яркими изобразительными мотивами.

Изучение, издательство и пропаганда литературного наследия Низами Гянджеви продолжается и в наши дни.

Ключевые слова: Низами, сюжет, миниатюра, стенная живопись, скульптура.

Bugün dünyanın bir çok ülkesinde adı büyük hürmet ve muhabbetle anılan ve Azerbaycanın en güzel şehirlerinden biri olan Gence şehrinin adı ile aynı mahlası taşıyan bu şehrin bağrından çıkarak, onu yetiştiren Azerbaycan halkını da şöhretlendiren dahi söz ustası Nizami Gencevi yalnız bir ülkenin, bir kıtanın değil bütün beşeriyetin iftihar ettiği nadir sanatkar dahilerindendir.

Nizami ebedi mektebi, zaman geçtikçe kendi nüfuz alanını daha da genişlendiren dünya medeniyetine kudretli sanat ustaları vererek edebiyat hazinesini zenginleştirmiştir.

Onun eserlerinden biri Doğu halklarının elde ettiği kazanımları aksettiren zengin yaratıcılığı, beşeriyeti daima düşündüren önemli beşeri ideaların terennümü ile bütün devirler için öz aktüallığını korumuş, çeşitli yüzyıllarda yetişen sanatkarlar tarafından devam ettirilecek bugün bile öz önemini yitirmişlerdir. Nizami edebi mektebi zaman geçdikçe kendi nüfuz dairesini daha da genişlendirerek dünya medeniyetine kudretli sanat ustaları vererek, edebiyat hazinesini zenginleştirmiştir.

Dahi sanatkar, yazıcı bütün eserlerinde şer kuvvetleri ile mübarizenin mecburiyetinden bahsetmiş, insanlık liyakati ve insan haysiyetinin ayaklar altına alınmasına karşı çıkmış, kendi müsbet kahramanlarının eli ile insanlık kavramlarını unutanlara meydan okumuştur. Doğu edebiyyatında içtimai-siyasi tenkit sanatının ilk etkili örneklerini yaratmış, adaletsizlik, zorbalık ve manevi kusurları tenkit hedefi eden şair «Baykuşların Sohbeti» ile ülkeyi harabahaneye, enkaza çeviren ve tavuk yerine baykuş eğlendiren köylü çifçileri, emekçilere zulm eden çağdaşlıktan dem vuran koca kadın deyimi ile Sencer'in, Zahidin dili ile zülümkar geçinenlerin ayıplarını göstermiştir.

Şairin edebiyata getirdiği yeni mevzular ve ileri sürdüğü müterakki (yüksek beşeri) fikirler onun sanatına çağdaşlık gibi bir özellik vermiştir. Hindistan'ın ücra köşelerinden tutmuş, Balkanlara kadar bir çok kudretli söz ustaları Nizami sanatından faydalanmış «Hemse» (beşlik) yaratmak ve şairin ayrı-ayrı

mevzularına müracaat etmekle ananelerini izlemiştir. Yalnız epik (poetik)leri kaleme alan sanatkarlar değil, hatta gazel ustaları bile onu büyük sanatkar gibi anmışlardır.

Tesadüfi değildir ki, gazel türünün en büyük ustatlarından olan Hafiz Şirazi kasidelerinin birisinde Nizami dehasına sempati ettiğini bildirip ondan üç beyit kendi eserine dahil etmiştir. Hatta Fuzulu «Bengü Bade» gibi alegorik eserinde badenin meclisini tasvir ederken Nizaminin «Heft peyker»inden bir beytinden istifade etmiştir.

Dünya edebiyatı hazinesinin incilerinden olan «Hemse» yinede okunarak, dünya halklarının dillerine tercüme olunur, sayısız tirajlarda neşr edilir. Azerbaycan Poctik (edebi) hayatının bu görkemli klasikinin adı haklı olarak dünya edebiyatında yertutmuş düayenlerle aynı sırada kalmıştır. Alimlerden M.Refili, H.Araslı, Y.Marr ve bunun gibi ünlüler Nizami hakkında monoqraflar derc ettirmişlerdir. Akademisyen ordinaryus profesör M.Cefer, M.Arif, profesörlerden E.Sultanlı, C.Hendan, Ə.Mübariz gibi şairlerin yaratıcılıklarının çok geniş problemlerine dair kıymetli tatkikat işleri görmüşlerdir. Görkemli Nizamişünaslardan akademik- ordinaryus profesör V.E.Bertels Nizamiye dair kitabında büyük Azerbaycan şairinin dünya edebiyatındaki sırasından bahs ederek yazıyor: «Nizami hakkında yalnız şunu demek olur ki, onun yaratıcılığı (sanatkarlığı ve s.) bizim için hiç izah edilemeyen bir mucizedir».

Nizami poemaları ve onların sujetleri orta asırlardan beri, edebiyyatda olduğu gibi kadim minyatür ressamlığında ve muasır güzel sanatlarda hususen tasviri sanat növlerinde de mühüm mevzu menbaı olmuş, bu sanatların inkişafına imkan sağlayaraq hakiki bedii ve estetik vasiyete çevrilmiştir. «Hemse» sujetleri muasır bedii prosesde baş mevzu gibi kabul edilmekle beraber tsviri sanatda aynen sinema, tiyatro, musiki, opera, bale, sirk, estrada, televizyon ve s. gibi sentetik ve gayri-sentetik sanat türlerinde de aks ettirilmiş ebediyyete kavuşan onlarla monumental örneklerin ortaya çıkmasına sebeb olmuştur.

Nizami sujetlerinin esasen kadim, kısmen ise tasviri ve dekorativ tatbiki sanat türlerinde de tezahür problemleri araşdırılmış, bu sanatların teşekkülünde «Hemse» sırasının ve onun tarihi rolünün öyrenilmesine çaba gösterilmiştir. Nizami sujetlerini terennüm eden sanat incilerinin kadim numuneleri dünyanın bütün meşhur müze ve kütübhanelerinde olup bununla birlikde şahsi kolleksionlarda muhafaza olunmaktadır. Londranın Britanya muzesinde Sankt-Peterrsburgda Saltıkov-Şedrin adına kütlevi kütübhanede, İstanbulun Topkapı muze–kütübhanesinde, Tahranın Gülüstan, Nyu-Yorkun «Metropoliten» muzelerinde ve bir çok şahsi kolleksionlarında Nizami sujetleri esasında işlenilerek yapılmış (yaratılmış) bir sıra minyatür ve tatbiki sanat eserleri mevcuttur.

Ressam ve halk sanatkarlarımız asırlar boyu ortaya çıkan bedii ananeleri hususen kadim Azerbaycan boyakarlarının (boya sanatkarlarının) kudretli destesi, meşhur minyatür ustaları Sultan Mehemmed, Ağamirek, Mirze Eli,

Mirseyid Eli, Müzeffer Eli ve başkalarının sanatını inkişaf etdirmiş, halkımız için tükenmez bedii ırs ve anane koymuş gitmişlerdir.

Halı sanatı üzre ressamlardan M.Şirinov ve L.Kerimov «Hemse»nin son poeması «İskendername»nin «Şerefname» hissesine ait bir suretde İskender ve Nüşabe sujetlerini halı ilmeleri üzerinde ustalıkla işlemişlerdir. Tasvirde Nüşabe bir taraftan nazende güzel, diğer tarafdan İskender gibi fatihlerden birine meydan okuyan cengaver ve onun kanlı müharebelerinde çekinmeye yeltenen adaletli hükümdar gibi terennüm olunmuştur.

Halıcılık ve minyatür ressamlığı ile duvar boyakarlığı arasında birbirini tamamlayan uygunluk vardır. Respublikanın halk ressamı Q.Halıkovun 1965 yılında eni 10 m eninde ve uzunluğu 8 m. uzunluğunda olan «Hemse» sujetli mozaik tasvirleri Bakünün Zuğulba kasabasındaki «Buzovna Neft» medeniyet sarayının salonunu bezeyen uğurlu görkemli nümunelerinden biri olarak sergilenmektedir. Bundan başka halk ressamı M.Abdullayevin Metro taşıma tünelindeki Nizami durağını bezeyen mozaik panoları şairin eserlerini aks ettiren numunelerdir.

Daha sonra Seramik sanatı sahasında işleyen ressamlardan O.Şıheliyeva H.Abdullayev, T.Ağababayev, D.Məmmədova, Ş.Şahsuvarova, H.Eləskərov ve başkaları bir sıra vazo, çanak çömlek (boş kab) ve bunun gibi muhtelif hacimli dekoratif ve tatbiki sanat numunelerinin bezedilmesinde Nizami sujetlerine müracaat etmiş, bunları muasır realist sepkide mustakil kompozisyon figur ve formalarda aks ettirmişlerdir. Bu tür eserlerden O. Şıheliyevin «Şirin ovda» adlandırdığı iri çini vazo dikkati celb etmektedir. Bu nefis vazonun üzerinde sujet Nizaminin «Hosrov ve Şirin» poemasından alınmış av sehnesidir. Heykelteraş N.Abdullayeva çiniden düzeltdiği heykelçik qrubunda Nizami poemasının edebi personajlarının bedii obrazına (rolüne) has olan hususiyetleri incelemekle onları muasır orjinal sepkide aks ettirmiştir.

Hint, Slavyan (slav), Meğrib ve Horezm güzellerinin sanat ifadeleri mili seciye bakımından, hususen elbise ve yüz cizgileri yüksek seviyede işlenilmiştir. Bunun gibi silsik işlerden R.Halefovun da Behram Gurun ejderhayı öldürmesi sujeti taktire layıktır.

Azerbaycan tasviri sanatında Nizami sujetleri boyakarlık ve heykeltrşlığa nisbeten grafik sanatının muhtelif türlerinde husuen dezgah qrafiğinde, kitap illustrasyonunda kısmen plakatda sayıca daha geniş bedii ve estetik cihetten tam kamil aks ettirilmiştir. Malumdur ki, çağdaş kitap resimleri sanatı poetik ve nesr eserlerindeki hayat hakikatlerini kdim minyatür dekoratifliği ve şartlılıklarından farklı olarak realist planda tecessüm ettirmiştir. Edebi eserlerdeki hayat hakikatlarını dolgun ve umumileştirilmiş formada terennüm eden muasır kitap şekilleri (resimleri) kendi taleplerine uygun seviyeye yükselmiştir. Vakti ile E.Ezimzade, Q.Halıkov, E.Hacıyev, K.Kazımzade, İ.Ahundov muasır edebiyyatın bir sıra resim (şekilleri) numunelerini tertib etme konusunda çok faal çalışmışlardır. Bu silsileden E.Ezimzadenin Nizaminin «Hosrov ve Şirin» poeması mevzusunda işlediği «Ferhadın özüne gest etmesi» («Ferhadın kendine kast etmesi») onun dezgah grafiğinde yaratdığı (ortaya çıkarttığı) muvaffakiyetli eserlerinden sayılır. Q.Halıkovun

«Hosrovun bulag (çeşme) başında Şirini görmesi», «Şuriyenin Hosrovu öldürmesi», «Ferhadın Şirini atı ile birlikte havaya kaldırması» ve s. gibi ilustrasyonları resim, renk, kompozisyon ve kolorit bakımından dakik, zarif ve ilgi çekicidir.

Ressamlığın diğer türleri gibi boyakarlıkta da bir sıra eserler Nizami yaratıcılığına hasr olunmuştur. M.Abdullayevin «Vesiyyet» (vasiyet), «Mecnun atası (babası) ile», B.Eliyevin «Nizami sanatkarlar arasında», «Hasta Nizami halk arasında», B.Mirzezadenin «İki baykuşun sohbeti», «Sultan Sencer ve garı», Ş.Şerifzadenin «Şapur ve Şirin», daha sonralar B.Mirzezade ile birlikde işledikleri «Nizami Kurd Arslanın yanında» ve s. gibi tasvir usulleri ile bir-birinden farklanan tarihi tablolar ressamlıkda boyakarlık sanatına güclü şekilde fayda sağlamıştır.

Halk ressamı M.Abdullayevin «İskendername» motifleri esasında işlediği «Vesiyyet» (vasiyet) tablosunda Nizami devrinin ruhu duyulur. Ressam, poemanın baş kahramanı İskenderi ve onun öğretmeni Erestunu, İskenderin babasının karşısında vermiştir.

Edebi sujete göre Baba onlara ilmin sırlarını derk etmeyi tavsiye eder. Daha sonra B.Mirzezadenin «İki baykuşun sohbeti», «Sultan Sencer ve garı» tablolarında da tarihi devri karakterize eden tutarlı elementler hakimdir.

Nizami sujetlerini aks ettiren Heykelteraşlık kompozisyonları içerisinde Q.Süceddinov, A.Rustemov ve A.Mustafayevin birlikte ortaya çıkardıkları «Behram Gurun Ejderha ile vuruşu kompozisyonu funikliyor (raylı teleferik) meydanında havuz içerisine koyulmuş ve Bakü şehrinin deniz kenarı meydanlarından birinin bezeğine çevrilmiştir.

Azerbaycan Nizamişünaslığı durmadan inkişaf eder ve dahi şairin zengin yaratıcılık ırsı, güçlü ilmi temele ve tatkikat usulü esasında öğrenilmekte olup tebliğ edilmektedir. Azerbaycan edebiyyatının ve tasviri sanatının inkişafında müeyyen ehemiyet kesb eden (teşkil eden) Nizami sujetlerin ince sanatın (güzel sanatların) sinema, tiyatro, musiki, bale gibi yeni-yeni sahalarında da terennüm olunur.

İSTİFADE EDİLMİŞ EDEBİYAT

1. Araslı H. «Azerbaycan edebiyatı tarihi ve problemleri». B.: Genclik, 1998, s. 732.

2. Azerbaycan edebiyatı tarihi. I cild. B.: AMEA, 1969.

3. Bertels Y.E. Büyük Azerbaycan şairi Nizami. B.: 1940.

4. Efendiyev R. Azerbaycanın bedii sanatkarlığı (metal mamulatı ve sarraflık). B.: 1966.

5. Serkaroğlu E. Fransızların Nizami hakkında ilk melumatı ve şairin tercümeleri «İlim ve hayat» dergisi. №8, 1970.

6. Kerimov K. Azerbaycan minyatürleri. B.: 1980.

7. Kerimov K. «Nizami Gencevi», Hemse, Minyatürler, B.: 1983.

8. Zamanov N. Düşündüren nakışlar. B.: 1981.

СОСТАВНЫЕ ИМЕННЫЕ ПРИЛАГАТЕЛЬНЫЕ ПРЕДЛОЖЕНИЯ В РОМАН-ЭПОПЕЕ М.АУЭЗОВА «ПУТЬ АБАЯ»

MUHTAR AVEZOV`UN "ABAY JOLI" DESTANI ROMANINDAKİ SIFATLAR, BİLEŞİK YÜKLEM, İSİM CÜMLELERİ

ADJECTIVE, COMPOSITE VERB AND NOUN CLAUSES IN "THE WAY OF ABAI" AN EPIC NOVEL OF MUHKTAR AUEZOV

Safura Bolatovna BERIBAEVA*

Резюме

Роман-эпопея М.Ауэзова «Путь Абая» особенно, с точки зрения , синтаксиса исследовалась мало, хотя по литературе имеется очень много работ. В роман-эпопее «Путь Абая» по сравнению с другими художественными произведениями именных предложений значительно много.Это обьясняется тем, что роман-эпопея является историческим произведением. В произведениях современного времени в основном преобладают глагольные предложения, а в роман-эпопее «Путь Абая» наоборот. Потому что в произведении много историй древнего времени, факты, соответствующие традициям эпохи. Это приводит формированию в нашем языке частей речи. Что появилось первым, то есть действие или материя – языковедам по этому мнению стоит задуматься.

Ключевые слова: Именные предложения, имя прилагательное, составное сказуемое, качественные, относительные прилагательные, вспомогательный глагол, сравнительная степень, превосходная степень, модальные слова, сложное сказуемое, суффиксы, значимый, выражать вид, цвет, повелительное предложение, нераспространенное предложение,

* El Farabi Üniversitesi/KAZAKSTAN

распространенное предложение, утвердительное предложение, отрицательное предложение, повествовательное, вопросительное предложение, сложные предложения.

Özet

Muhtar Avezov`un "Abay Jolı" romanı, edebi bakış açısından detaylı bir şekilde araştırılmış olmasına rağmen dil açısından, özellikle sözdizim / sentaks açısından az incelenmiştir. Genel olarak, "Abay Jolı" romanındaki isim cümleleri diğer edebi eserlerle karşılaştırıldığında pek fazladır. Bunun nedeni bir tarihi roman oluşudur diyebiliriz. Çünkü, günümüzdeki romanların çoğunda fiil cümlelerinin fazla olmasına karşın, "Abay Jolı" romanındaki durum aksine farklıdır. Çünkü, bunun gerçeği, devir imkanlarına uygun eski zamanlardaki olayları barındırmasındadır. Bu durum dilimizdeki kelime şekillerinin oluşmasına da neden olmuştur.

Bu makalede Muhtar Avezov`un "Abay Jolı" destanı romanındaki sıfatlar, bileşik yüklem, isim cümleleri ele alınmaktadır. Yani, onların yapım / türeme yöntemlerine, çeşitlerine ve edebi özelliklerine dikkat çekilmektedir.

Anahtar kelimeler: İsim cümleleri, sıfatlar, bileşik yüklemler, nitelikli ve yardımcı eylem, karşılaştırma derecesi, şekilsel / kipsel kelimeler, bileşik / kompoze yüklemler, karışık sonekler, ilgi zamiri / görelik, anlamsal / semantik, çeşitli renkleri bildirme, birleşme / ekleme, güçlendirme / vurgu derecesi, edatlar, basit cümle, haber cümlesi, emir, ünlem, geniş ve geniş olmayan cümle, olumlu, girişik / bileşik cümle.

Abstract

Mukhtar Auezov`s The Way of Abai an epic novel was in detail studied from the point of view of the Literature. Neverthless, was a little analyzed from the point of view of the language, especially from the syntax. Generally, an epic novel "The Way of Abai" noun clauses are much more in comparison with other literary works. The reason of that we suppose in its being a historic novel. Because, the situation in novel The Way of Abai is on the contrary different despite of that there are a lots of verb clauses in the majority of the nowadays novels. As, the true of that is containing the historic events of the ancient time, which are convenient to the posibilities of the epoch. This circumstance caused the forming of the patterns of words in our tongue.

In this article we have considered Adjective, composite verb and noun clauses in "The Way of Abai" an epic novel of Mukhtar Auezov. That is to say, the ways of their etymology, their forms and literary characteristic are paid more attention.

Key words: Noun clauses, adjectives, composite clauses, qualitative and modal verbs, grade of the comparison, formal words, composite clauses, complex suffixes, relative pronouns, semantic statements, conjunction, emphasis, prepositions, simple sentence, predicate sentences, imperative, exclamation, extensive an intensive sentensces, positive, composite clauses.

М.Әуезовтің «Абай жолы» романы әдеби жағынан мол зерттелінгенімен, тілдік жағынан, әсіресе, синтаксистік жағынан аз зерттелінді. Жалпы «Абай жолы» романындағы есімді сөйлемдер басқа көркем әдебиеттер мен салыстыру барысында өте мол. Оның өзі тарихи роман болуында демекпіз. Өйткені осы күнгі романдардың көбінде етістікті сөйлемдер басым болса, «Абай жолы» романында керісінше. Өйткені мұның фактісі ғасыр салтына сай ерте заманғы оқиғаға мол. Мұның өзі тіліміздегі сөз таптарының қалыптасуына да әкеліп соғады. Бұл жөнінде тілшілер арасында қимыл не заттың пайда болуы туралы көзқарастармен байланысты ойлануға тура келеді.

Әуезовтің «Абай жолы» романының тілі өзі қатарлас жазушылардың тіліне қарағанда ерекшелеу. Мысалы: С.Мұқанов, Ғ. Мүсірепов, Ғ. Мұстафин шығармаларының сөйлемдері ықшамды, олардың шығармаларында көбіне жай сөйлем басым да, құрмалас сөйлемдер аз.

«М. Әуезов тілінің синтаксистік құрылысы күрделі, алуан түрлі болып келеді. Ол білдіретін ойының кеңдігіне, тереңдігіне қарай сөйлем құрылысын да құбылтып, өзгертіп отырады. Жазушы күрделі синтаксиске, құрмалас сөйлемге көп ұмтылады. Бұл оның өмір шындығын, құбылысты, геройлардың психологиясын терең толық күйінде суреттеп беру тілегінен туады» [1, 138 б.].

М. Әуезовтің стилінің ерекшелігі, шеберлігі туралы ғалым М. Қаратаев: «Абай эпопеясының тілі бай, орамды... Әсіресе сол байлықты жазушының шығармада қолдану шеберлігімен, яғни синтаксистік құрылысымен өлшенеді. Осы жағынан алғанда, Мұхтардың шеберлігі ерекше. Оның өзіндік, тек Мұхтарлық, қасиеттері атой беріп тұрады. Мұхтар тексінің кез келген жерінен түсіп оқысаңыз, кімдікі екенін айтпай танисыз. Ол ерекшелік неде? Ол ең алдымен Мұхтардың творчестволық амал-тәсілдерінің ерекшелігінде, яғни оның өзіне тән стиль ерекшелігінде. Біздің қазір қаламы төселген прозаиктеріміздің бәрінің де өзіне тән қалыптасқан стилі бар. Мысалы, кейбіреу жеңіл оқылатын сұлу, ойнақы сөйлемдерімен, ажарлы сырлы сөздерімен, афоризмдерімен, әзілдерімен белгілі болса, кейбіреуі ойға, пікірге құрылған құнарлы, бірақ сырт жылтырағы кем, оқуға ауырлау, домбал, шұбалаң сөйлемді, қарадүрсін, жалпақ синтаксисімен, ал кейбіреуі диалогі басым, фразалары келте, тұжырымды, мақал-мәтелдермен сыналанған оқиғалы, қимылды сөйлеу тілінің құрылыстарымен белгілі. Бұл стильдердің әрқайсысының өзіндік орны, өзінше ұтымды жақтары бар, сондықтан мынау артық, мынау кем деп алалау қиын.

Ал, Мұхтар Әуезовтің стиліне оралсақ, мұндағы интонация әрдайым оқиғаның ауанына қарай екпінін өзгертіп отырады екен. Оқиға туралы автор әңгімелеп кетсе, ол да көсіліп сала береді, оқиға шиеленіссе, ол шыршық атады, оқиға жайылып ағысын баяулатса, ол да мамырлайды. Әуезов тілінің бояуы көп, бірақ оны жазушы сараң қолданады, үнемдей, қажетіне ғана жұмсайды. Онда орынсыз лепіру, сезімсіз шарықтау, әдемі, әсем тіл үшін

әдейі тырысушылық жоқ. Жазушының бай тілі тек картина жасау үшін, образ, характер жасау үшін қызмет етеді» [2, 145 б.]– деп жоғары баға берді.

Біз өз мақаламызда сын есімді есімді құрама баяндауышты сөйлемдер түрлерін сөз етеміз. Бұрынғы мақалаларымызда зат есімді, сан есімді, есімдікті есімді сөйлемдерді сөз етсек, бұл жерде сын есімді сөйлемді ғана объектіге алып отырмыз.

К. Оңалбаева қазақ тіліндегі жай сөйлем арқылы құралған есімді сөйлемдерді сөз етсе[3], енді тіпті Б. Елікбаев [4]есімді құрмалас сөйлемдерді жеке зерттеу етіп жүргені белгілі. Әрине бұл авторлар есімді жай, құрмалас сөйлемдерді жалпы зерттесе, біз ондай сөйлемдерді бір ғана шығарма төңірегінде сөз етеміз.

Жалпы алғанда М. Әуезов романында есімді сөйлемдердің мол екенін жоғарыда айтқанбыз. Зерттеу барысында осы шығармада есімді жай сөйлем де, есімді құрмалас сөйлем де жетерлік. Бірақ біздің пайымдауымызша, есімді құрмалас сөйлем көбірек сияқты. Өйткені М. Әуезовтің ол романындағы ой жеткізуі көбіне құрмалас сөйлем арқылы іске асатыны анық көрініс тапқан.

Есімдер деп аталатын сөздердің ішіндегі зат есімнен кейінгі есесі де, еншісі де мол сөз табы – сын есім. Семантиқалық жағынан зат есім әр алуан заттық ұғымдарды білдіретін сөздердің лексика-грамматикалық тобы болса, сын есім неше алуан сыр-сипатпен байланысты ұғымдарды білдіретін сөздердің лексика-грамматиқалық тобы ретінде бөлінеді [5, 166 б.].

Сын есімдер табиғатында затқа қатысты анықтауыштық қатынаста жұмсалуы тиіс. Дегенмен сын есім сөйлемде тек анықтауыш сөйлем мүшесі ғана емес, заттанып толықтауыш, бастауыш сол сияқты пысықтауыш қызметінде жұмсалады.

Сын есімдердің әсіресе соңғы кезде көп жұмсалатын түрі оның сөйлемде тиянақты баяндауыш қызметінде жұмсалуы. Міне оның осы қызметте жұмсалуы оның есімді сөйлемді құраудағы басты ерекшілігі болып табылады.

Сонда сын есімдер сөйлемнің соңында келіп, баяндауыш қызметінде жұмсалу негізінде өз бастауышымен предикативтік қатынас құрайды да, есімді сөйлемнің негізгі арқауы жасалады. Ондай кезде сын есімдер сапалық, қатыстық, түрлі шырай формаларында да қатысады [6, 87 б.].

Сын есімдер есімді сөйлемді жасауда тек есімді баяндауыш түрде ғана емес құрама баяндауыш түрінде келгенде сөйлемдерді тиянақтауы нақтырақ. Сын есім мен көмекші етістікті есімді сөйлемдердің жасалуын көрсетсек:

- *Сапалық сын есім мен көмекші етістік арқылы*: Тымағын алғанда, сұлу біткен кесек жүзі *салқын еді.* Күлкісінің үні соншалық сыңғыраған, *сонша мөлдір, нәзік еді*. Қонаққа тігілген үйлер *мол*, ауыл сәні *зор екен*. Бірақ аспан *ашық емес*.

- *Салыстырмалы шырай арқылы*: Қалған қыздардың жастары бұдан *кішірек еді*. Бірақ Құнанбай есебі бұлардан *тақысырақ екен*. Қанша дегенмен қырдың қара заңынан, мұсылманның қожа, молласының шариғатынан Россияның заңы адамға *мейірімдірек, рахымдырақ қой.*

- *Күшейтпелі шырай арқылы*: *Жіп-жіңішке боп*, ұзын сызылған қап-қара қасы да жігіт жүзінің жақсы ажарын аша түскендей. Бағыныңқы сыңарының баяндауышы *жіп-жіңішке* сын есімі мен көсемше тұлғалы *бол* көмекші етістігінің түйдектелуі арқылы жасалған.

- *Қатыстық сын есім мен модаль сөздер арқылы жасалған түйдекті баяндауыш*: Аузы сөзге олақ болса да, алқыны, екпіні *күшті тәрізденеді*. Ұзынша боп біткен, үлкендеу келген қоңырқай көздері *саналы сияқты*. Мәкіш те Абайдан осы жөннен жауап естімекке *ынталы сияқты*. Осы сөйлемдердегі негізгі мағынадағы сөздер *күшті, саналы, ынталы* дара қатыстық сын есімдер, ал оларға *тәрізденеді, сияқты* модаль сөздері тіркесіп келген. Негізінде бұл тұлғалы сөздер сөйлемнің соңында келуі басты шарты. Демек, модаль сөздер арқылы жасалған есімді сөйлемдерде сөйлемді тиянақтау жағы басым. Егер көмекші етістіктер өзі түйдектелген шақтық мағына үстейтін болса, модаль сөздерде де шақтық мәннің ізі бар деп айтуға болады.

Абай жолы роман – эпопеясындағы сын есімді есімді сөйлемдер төмендегіше семантикалық мағынада жұмсалған:

- Түсін білдіреді: Екеуінің шапан, тымақтары да *сұрғылт түсті*. Түн *жарық емес*, бұлты бар ма, *тастай қараңғы екен*.

-Бірқалыпты жайды білдіреді: Құнанбай қоршауында, ол екеуі қажып талған түрлерімен, ашаң, жүдеу жүздерімен *өзгеше сұп-сұр*.

-Армандауды білдіреді: Өмір сондай *абзал ғой!*

- Сұлулықты білдіреді: Басындағы кимешек шаршысы да ұқыпты сәнмен тартылған, *кіршіксіз аппақ*, өзгеше өнер нұрымен балқыған, *ерекше сұлу еді*.

- Мінезін білдіреді: Шүкіманның көңлі *жүйрік, сезімтал еді*.

- Парасаттылықты білдіреді: Ұзынша боп біткен, үлкендеу келген қоңырқай көздері *саналы сияқты*.

-Өлшемдік қасиетін білдіреді: Абай енді көрді, көлденең өтіп, селдей ағып жатқан халықтың саны *ұшан- теңіз екен*.

- Салыстыруды білдіреді: Үлкен үйдің іші сыртындай *жұпыны емес, жасаулы, кілемді, алашалы екен*.

-Теңеулік мағынаны білдіреді: Абайдың да оған бейіл, мейірі – аға, туыстай ғана, *әкедей емес*. Бұл «қасқа» десе дегендей, *еңгезердей екен*.

Міне бұл қасиеттерге қарағанда М. Әуезов «Абай» романындағы есімді сөйлемдер жан- жақты формада қалыптаса келе әр түрлі реңкті білдіруде өте шебер құралған. Бірақ сөйлемдердегі осы қасиеттері осы кезге дейін қазақ тіл білімінде арнайы зерттеудің объектісі болмағаны белгілі. Бұл бүкіл роман бойынша бір ғана тамшы ретіндегі көрініс.

М.Әуезовтің «Абай жолы» роман-эпопеясындағы сын есімді есімді сөйлемдердің жай және құрмалас түрлерін көрсетсек**.**

Жай сөйлем түрлері

Сұраулы сөйлемдер: -Ту, сарамас. Мынау неткен көз жоқ *бетбақ еді?* Кім *тентек, кім мақұл? ...* –Шіркін, Ербол! Неткен *жақсы едің?*

Бұйрықты сөйлемдер: -Бәрекелді! Сүйіндік аға, оныңыз жақсы ақыл! - Есіттім, Абай! Өлеңіңіз *жақсы екен!*

Лепті сөйлемдер: Өмір сондай *абзал ғой!* -Япыр-ай, *қандай сұлу!*

Болымсыз сөйлемдер: *Жайсыз суық емес*.

Толымды сөйлемдер: Бұл жайдың бәрін танып сезген Бөжей Құнанбайға *қатты ашулы еді.* Ол үйдегі Абайдың апасы Мәкішпен *ерекше тату еді.*

Сын есімді салалас сөйлемдер

Сапалық сын есімді жалғаулықсыз мезгілдес салалас: Қонаққа тігілген үйлер *мол*, ауыл сәні *зор екен*. Өзгеше өнер нұрымен балқыған, *ерекше сұлу еді.* Түсі салқын томсарған, *ашулы сияқты*. Соңғы сөйлемнің екінші сыңарының баяндауышы *-лы* жұрнағы арқылы жасалған қатыстық сын есімге сияқты *модаль сөзі* тіркесіп келген.

Жалғаулықты мезгілдес (ыңғайлас) салалас: Толық денелі, дөңгелек жүзді Нұрғаным *сұлу да, сәнді екен*. Бұл сөйлемнің бірінші сыңарының баяндауышы сапалық *сұлу* сын есімі арқылы жасалса, екінші сыңары *-ді-* жұрнағы арқылы *сәнді* қатыстық сын есіміне *екен* көмекші етістігінің тіркесуі арқылы жасалған. *Сапалық сын есім арқылы*: Жасына жеткен қыздардың пішіндері *сұлу да, сыпайы да емес.*

Сабақтас құрмалас сөйлемдер

Сын есімді қарсылықты бағыныңқылы сабақтас: Сүйекті денесі әлі де *қапсағай*, *зор болғанмен*, бет ажымы *мол*. Бұл сөйлемнің бағыныңқы сыңарының баяндауышы сапалық *зор* сын есімі мен *–ған* тұлғалы *бол* етістігінен жасалса, басыңқы сыңарының баяндауышы сапалық *мол* сын есімі арқылы жасалып тұр. *Шыңғыстың қара желі өзге уақыттың бәрі*нде *жақсы болғанмен, дәл күздігүні жайсыз-ақ*. Бағыныңқы сыңары сын есім мен есімше тұлғалы көмекші етістікті болып, басыңқы сыңары қатыстық *жайсыз* сын есімі және *-ақ* күшейткіш шылауының түйдектелуі арқылы жасалған.

Салыстырмалы бағыныңқылы сабақтас: Қазірде Абай көңілі қандай *салқын болса,* Ділдә да сондай *жалынсыз*. Бағыныңқы сыңарының баяндауышы *салқын болса* сапалық сын есім мен шартты райлы *бол* көмекші етістігінің тіркесуі арқылы жасалса, басыңқы сыңарының баяндауышы *жалынсыз* қатыстық сын есімді болып келуі арқылы және олардың алдында *қандай*, *сондай* сөздерінің келуі салыстырмалы мағынаны білдіріп тұр. *Абай өзі қандай шарасыз болса*, *олар да сондай*. Бұл сөйлемнің бағыныңқы және басыңқы сыңарларының баяндауыштары есімді болып келген, бағыныңқы сыңарының баяндауышы *-сыз* жұрнақты қатыстық сын есім мен шартты райлы *бол* көмекші етістігінің тіркесуі арқылы жасалған.

Мезгілдес (ыңғайлас) бағыныңқылы сабақтас: Үлкен жазық маңдайы ақыл бейнесін аңғартса, түксиген қабақ астындағы қисық, қиғаш көздері *ерекше суық.* Басыңқы сыңарының баяндауышы *ерекше суық* күрделі сын есімнің түйдектелуі арқылы жасалған. Жас қыз кірген кезде, қатып қарап

қалған Абайдың реңі *тіпті жат еді*. Басыңқы сыңарының баяндауышы асырмалы шырай мен сапалық сын есімге *еді* көмекші етістігінің түйдектелуі арқылы жасалған.

Қорытынды. М.Әуезовтің роман-эпопеясында сын есімді баяндауыштар сапалық та, қатыстық та, дара, күрделі түрде де кездеседі.

-Сапалық сын есім есімді сөйлемде нақтылық шылаулармен де, ойдың тиянақтылығын нақтылайды: - Қара көктің жал-құйрығы *қара ғой.*

-Сын есімді есімді сөйлемдер құрмаластың бағыныңқы және басыңқы сыңарында да жұмсалады: Шыңғыстың қара желі өзге уақыттың бәрінде *жақсы болғанмен,* дәл күздігүні *жайсыз-ақ.*

- Сын есімдер барлық шырай түрінде келеді: -Салыстырмалы шырай арқылы: Қанша дегенмен қырдың қара заңынан, мұсылманның қожа, молласының шариғатынан Россияның заңы адамға *мейірімдірек, рахымдырақ қой.*

-Асырмалы шырай: Бірақ, байқап қараса Тоғжан *тіпті ұялшақ.* Тағы да талай күннен толас таппаған, ақыры үскірген *сұмдық суық.*

-Сын есімдер құрама баяндауыштар түрінде де салалас сөйлемдерде мол жұмсалады: Толық денелі, дөңгелек жүзді Нұрғаным *сұлу да, сәнді екен.*

-Сын есімдер құрама баяндауыштар түрінде сабақтас құрмаластың бағыныңқы және басыңқы сыңарында да жұмсалады:

Омбы қар қорықтың шет-шетінде *қалың болғанмен,* дәл шилердің ішіне кіргенде оншалық *қатты емес, күпсек екен.*

-М. Әуезовтің «Абай жолы» роман-эпопеясындағы сын есімді есімді сөйлемдер парасаттылықты, армандауды, сұлулықты, өлшемді т.б. мағыналарда жұмсалады.

-Сабақтас құрмалас сөйлемнің қарсылықты бағыныңқылы сабақтас, салыстырмалы бағыныңқылы сабақтас, мезгілдес (ыңғайлас) бағыныңқылы сабақтас, себеп бағыныңқылы сабақтас, қимыл-сын бағыныңқылы сабақтас, шартты бағыныңқылы сабақтас түрлері мол кездеседі.

-Көп бағыныңқылы сабақтас және аралас құрмалас сөйлемдер де мол.

-Сын есімді есімді жай сөйлемдерге қарағанда сын есімді есімді құрмалас сөйлемдер басым.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР

1.Нұрқатов А. Ел өмірінің айнасы // Мұхтар Әуезов творчествосы: Мақалалар. – Алматы: Жазушы, 1965. – 18-146 бб.

2.Қаратаев М. Қазақтың тұңғыш эпопеясы // Мұхтар Әуезов тағылымы: Әдеби-сын мақалалар мен зерттеулер. – Алматы: Жазушы, 1987. – 145 б.

3.Оңалбаева К.Қ. Қазіргі қазақ тіліндегі есімді сөйлемдер: филол. ғыл. канд. дис. автореф.: 10.02.02. – Алматы, 2002.

4.Елікбаев Б. Қазіргі қазақ тіліндегі есімді құрмалас сөйлемдер: филол. ғыл. канд. дис. автореф.: 10.02.02. – Алматы, 2000.

5.Ысқақов А. Қазіргі қазақ тілі. – Алматы: Ана тілі, 1991. –166 б.

6.Серғалиев М., Айғабылов А., Күлкенова О. Қазіргі қазақ әдеби тілі. – Алматы: Зият-PRES, 2006.– 87 б.

7.Балақаев М. Сабақтас сөйлемнің кейбір ерекшеліктері туралы // Қазақ тілі мен әдебиеті. – 1959. – № 2.

8.Балақаев М., Сайрамбаев Т. Қазіргі қазақ тілі. Синтаксис. – Алматы: Санат, 1997.

БАУЫРЖАН МОМЫШҰЛЫ ЫҒАРМАШЫЛЫҒЫНА ТӘН ӨЗІНДІК ЕРЕКШЕЛІКТЕР

KAZAK MİLLİ KAHRAMANI VE ASKERİ ŞAİR-YAZAR BAUIRCAN MOMIŞULİ'NİN ESERLERİ

WORKS OF KAZAKH NATIONAL HERO AND MILITARY POET-AUTHOR BAUIRCAN MOMIŞULİ

Құdayberqen MƏMBETOV*

Резюме

Мақалада қазақтың атақты жауынгер жазушысы, қаһарман батыр ұлы Бауыржан Момышұлы шығармашылығының өзіндік ерекшеліктері жайлы айтылады. Бауыржан Момышұлының соғыс тақырыбының ұлттық прозада, дүниежүзі әдебиетінде терең игерілуіне ықпалын тигізіп, әскери прозаның жанрлық өзгешелігін айқындай түскендігі, түркі халықтары әскери әдебиетінің негізін қалап, қайталанбас негізгі тұлғаға айналғандығы сөз болады.

Кілт сөздер: Бауыржан Момышұлы, жауынгер жазушы, ұлттық проза, әскери проза, соғыс тақырыбы, жанр, әскери әдебиет, әскери өнер, түркі халықтары, қаһармандық мінез-құлық, көркемдік шеберлік.

Özet

Yazar bu makalede Kazak halkının bir milli kahramanı olan ve askeri konularda yazan, şair Bauırcan MOMIŞULİ'nin eserlerinden söz edilmektedir. Bu eserlerin özellikleri tanıtılmaktadır. Bauırcan Momışuli'nin savaş konularında yazdığı eserler milli konularda ve dünya edebiyatında önemli yere sahip olmuştur.

Türk devletleri halklarının askeri tarihi konusunda da bu eserler büyük katkılar sağlamıştır.

Anahtar kelimeler: Asker, şair-yazar Bauırcan Momışuli, milli konular, askeri konular, savaş konuları, dünya edebiyatı, Türk halkları

* Filoloqiə Fılımdarının Kandidatı/ҚAZAҚSTAN

Abstract

The article refers to the peculiar features of creativity celebrated military writer of the hero-son of the Kazakh people Bauyrzhan Momyshuly. Refers to the military theme that has influenced the development of a profound national prose, world literature, the identification of genre distinctions military prose, the foundations of military literature of the Turkish people, becoming a unique core personality.

Key words: Baurzhan Momyshuly militant writer, national prose, military prose, the theme of war, a genre, war literature, art of war, Turkish people, a heroic character, artistic skill.

Бауыржан Момышұлы шығармашылығы өзіндік ерекшелігімен айқындалады. Ең алдымен, оның әскери тақырыпта жазған әңгімелерінде, повестерінде нақты дерек, тарихи шындық басым. Сонымен қатар жазушы қиялынан жаралып, оқиға дамуына зиянын тигізбей көркемдік шындықты беките түсер өзіндік қолтаңбада білініп отырады.

Жазушы шығармалары стиілінің тағы бір ерекшелігі – кейіпкерлердің көптігі, бұл әрине, ұрыс қимылдарын көрсетуге байланысты. Жазушы повестеріндегі басты оқиға соғыс болса, оған қатысатын қатардағы персонаждарды бір-бірінен бөліп көрсету де оңай шаруа емес. Өйткені олар алғашында бір мақсатта жұмылған адамдар тобы. Бәрінде мақсат біреу – тірі қалу және намысты таптатпай жеңіске жету. Ал оның ішінен біреуі болмаса, біреуін бөліктеп алу қиын. Кейіпкерлердің ешқайсысы де жеке тұрғанда шығарманың сюжетін дамытуда маңызды бола алмайды, олардың бірде-біреуі өз-өзінен фабула қозғалысын анықтап бере алмайды, шығарма дамуының басты шарты күллі полктің, батальонның тіршілік үдерісі болып табылады.

Бауыржан Момышұлының шығармашылығындағы атап өтер жайт, онда табиғат суреткер елжіреген лирикалық сипатта суреттеле бермейді. Олар көбіне нақтылыққа жақын. Прозасында пейзажға бәлендей орын берілмейді. Табиғат суреттері оқиғалардың дамуы үшін, кейіпкерлер мінездерінің кейбір белгілерін ашу үшін фон ретінде ғана пайдаланылады. Дегенмен де табиғаттың сұлулығын соғыстың қатаң уақытына қарамастан белгілі бір көркемділікпен суреттей отырып, кейде жыл мезгілінің бір сұрапыл кезін, соған орай көңілдің қобалжуын соғыс суретімен астастыра беріп отырады.

Сондай-ақ Бауыржан Момышұлының әскери прозасының жанрлық өзгешелігі оқиғаны баяндаушының болуы мен фактіге жүгінушіліктен, баяндауының монологтық түрі мен тілдің табиғи сөйлеу тілі болуы мен композициялық құрылымының қарапайымдылығы мен интонацияның шынайылығымен айқындалады.

Осыларға қарамастан Бауыржан Момышұлы прозасы кеңестік әдебиет қалыптастырған дәстүрді, азамат соғысы туралы проза дәстүрін одан әрі жалғастырады. Әрине, олардың арасында ерекшелік жоқ деп айтуға болмайды. Олар оқиғалардың көлемі мен соғыстың сипатына ғана емес, оны бейнелеу қағидаларына, шиеленістердің өзгешеліктеріне де қатысты. Сондай-ақ адамдар мен оқиғаларды жаңаша көрсетуге әсер ететін себептер жеткілікті.

Бауыржан Момышұлында негізгі шиеленіс адамгершілік тұрғыдағы шиеленістермен астасып жатады. Бастапқыда адамгершілік шиеленістері үстірттеу, ал антиподтары (қарама-қайшы көзқарастары) бір мағыналы болса, кейінірек мұндай шиеленістер барған сайын тереңдей береді, ал кейіпкерлер болса, олардың шешуші минутта өздерін қалай ұстайтындықтары туралы алдын-ала айта қою қиын.

Повестер мен әңгімелердің көпшілігінің басты кейіпкері автордың өзі болып табылады. Осы тұрғыдан келгенде алдыңғы қатарға өмірбаяндық тізбектен аршып алып, кейіпкердің мінез-құлқын жасау туралы мәселе қойылады. Басты қаһарманның мінез-құлқын жасау кезінде жазушы-автобиографтар белгілі бір қиындықтарға ұшырайды. Өйткені өмірбаяндық қаһарман бір мезгілде көркем бейнелеудің обьектісі және субьектісі болады. Автор оған көркем зерттеудің обьектісі ретінде келеді. Сонымен бірге ол өз өмірінің фактілерін жазуға, өз ойларын ашуға, өзінің сезімі мен күйзелісін беруге тиіс. Бұл субьективтік-обьективтік нәрселер көп жағдайда жазушының жұмысын күрделендіріп жібереді.

«Москва үшін шайқаста» жазушының аты аңызға айналған қаһарманның бейнесін сомдау құралдарының бірі батальоннның қоршаған ортамен қарым-қатынастарын, іс-әрекеттерін, өз командирінің істеген істеріне жауынгерлердің үн қатуларын бейнелеу болып табылады.

Бауыржан Момышұлының өз мінез-құлқы шынайы психологиялық шындықпен сомдалған. Нақ осыларды, яғни кейіпкердің іс-әрекеттерінде, ең алдымен, оның мінез-құлқының қырлары ашылады.

Бауыржан Момышұлының барлық шығармаларындағы бас кейіпкерлердің характеріне ортақ нәрсе – ар тазалығы, сезімтал сергектігі, жақсылыққа жаны құштарлығы. Кейіпкерлер характеріне лайық әрекет етеді. Олар бастан кешетін оқиғалар мінез табиғатынан туындап жатады.

Повестерде Бауыржан Момышұлы өз жауынгер-жолдастарымен, достарымен тығыз байланыста көрсетілген. Автор өз кейіпкерін оңаша ой үстінде, өткенді еске түсіру үстінде тым сирек бейнелейді, командир қашанда халық арасында, ұрыстың жауапты учаскелерінде жауынгерлермен бірге жүреді. Олармен бірге ол алда тұрған операциялардың жоспарын жасайды, ұрыста дұшпанмен айқасады, көңілді сәттерде әзіл-қалжың айтады.

Шығарма арқылы жазушы жастарға тәрбие беріп қана қоймай, сонымен бірге оқырмандардың эстетикалық көзқарасын қалыптастыруға мән береді. Жаңа буын жеткіншектерге сұрапыл замандардағы балалық шақтың

елестерін керемет шеберлікпен сомдап жеткізеді. Өмір шындығын көркем шындыққа айналдыруда жазушы шын шеберлік танытады.

Бұқарамен байланыс, жауынгерлік өмір, халықпен бірге қорқыныш, қуанышты бірдей көру, нелер бір қауіп-қатерді бастан кешіру Бауыржан Момышұлының адамдық қана емес, әскери қасиеттерін де ашады. Біз командирдің қатал да ержүрек серіктері ортасында оның ерік-жігерін сезінеміз. Олардың өз командиріне деген көзқарастарынан оның тегін адам еместігін білеміз, сондықтан да олар жұмылған жұдырықтай бірлікпен өз командирінің соңынан ереді. Сонымен бірге жазушы характерлерінің өсуін тым ентіктіріп әкетпейді. Мінездің өзгеруі үшін әсерлі жағдаймен бірге белгілі уақыт қажет. Жазушы характерді көбінесе әрекетпен береді, сол әрекет үстінде образдың мінездемесі ілесе жүреді.

Повестегі кеіпкерлердің арасынан Бауыржан Момышұлының позициясын бірден бір қолдайтын адам – ол атақты Панфилов. Ең бастысы, Бауыржан Момышұлы адамға сенеді, осы қасиеті үшін атақты генерал оны айрықша жақсы көреді.

Бауыржан Момышұлы темірдей берік тәртіптің адамы, тәртіп босаңсып кеткен жағдайда оны сақтап қалу үшін ең батыл шараларға барады. Сондықтан солдаттар оның қатал бұйрықтарына бағынады, командиріне шексіз сенеді, өйткені ол бұлардың әрқайсысының тағдырына қамқоршы әкедей жауап береді. Бұған қарап, жауынгерлерді командирінің соңынан үнсіз ере беретін жансыз бейнелер екен деп ойлап қалуға болмайды.

Жүргізілген зерттеу нәтижесінде көз жеткізгеніміз автобиографиялық кейіпкердің мінез-құлқын жасау кезінде жазушы өз-өзіне мінездеме беруге, өз портретін жасауға сирек барады. Оның өзіндік себептері де жоқ емес, автор ұстаған мақсат өзін көрсету, өзін-өзі мақтау емес. Соғыс атмосферасын, соғыстағы адам тағдырын көрсету.

Сонымен қатар Бауыржан Момышұлының әскери прозасында бас кейіпкердің прозасында талап қоюшылық, қаталдық, алыстағыны көре білушілік туралы еске түсіру жиі кездеседі. Алайда кейіпкердің ізгі ниеттілігі, қайрымдылығы сияқты игі қасиеттерін білдіру үшін автор айналасындағы адамдар, жауынгерлер, командирлер, замандастары арқылы мінездеме беруге талпынады. Және оны көркемдік тәсілдер сырттай баға беру, өзара қарым-қатынас, тікелей пікір арқылы білдіріп отырады. Мұндай мінездемелер алға шыға бермейді. Ол баяндаулар, оқиғалар мен сюжеттер ішіне жымдасып келіп отырады. Ал жұмысымыздағы талдаулар көрсетіп бергендей, шығармаларда мұндай мінездемелер беру өте аз, олар тұтас берілмейді, мысқылдап жинауға тура келеді. Соның өзінде диалог елеулі рөль атқарады, онда мінездеменің мамұны ғана емес, персонаждар мінез-құлықтарының белгілері ашылады.

Тегінде төл сөз бен диалог кейіпкерді обьекті ретінде береді, мұның өзі дұрыстықтың әсерін қандай бір дәрежеде азайтады. Соған қарамастан жазушы өз кітаптарында автобиографиялық қаһарманның бейнесін жасау

үшін диалогты кеңінен пайдаланады. Мұны кейіпкерлер сөз қақтығысынан, олардың мінез-құлық, адами қасиеттерін сендіру үшін тиімді пайдаланатын тәсіл деуіміз керек. Оның берері көп. Азда көп мағына бар.

Бауыржан Момышұлы шығармаларын талдау нәтижесі көрсеткендей, бас кейіпкер қаһармандығы тікелей оқиғалар мен іс-әрекеттердің үстінде ғана емес, мінез-құлықта, ойлауда, адамгершілік сезімде де көрініс табады. Қаһармандығын ашуға батальон командирінің тікелей авторлық ойлау, диалог, монолог, ым, дене қимылы түрінде жүзеге асатын психологиялық талдау да көмектеседі.

Қаһарманның ойы риторикалық (шешендік) сауал түрінде жиі білдіреді. Көбіне мұндай сауал шығарманың басты кейіпкері өзі үшін жаңалық ашқан кезде туады, кенет өзі үшін қандай да бір жаңалықты біледі немесе қалыптасқан ауыр жағдайдан шығудың жолын азаптана іздейді. Бауыржан Момышұлы әскери прозасында лирикалық шегініс түріндегі оқырманға ашық тікелей үн қату түрінде білдіретін өзін қоршаған орта жағдайындағы ішкі монологтары аз емес. Ол көркем этетикалық функцияны орындап қана қоймай, басты қаһарманның мінез-құлқын жарату тәсілі ретінде де қызмет етеді.

Монолог түрінде автор өмір құбылыстары жайындағы түсінігін, өз қуанышы мен қайғысын білдіреді, өз айналасындағыларға түйсіктік, эстетикалық баға береді.

Зерттеу барысында біз мына жайларды аңғардық, авторлық ойлар, монологтар автобиографиялық кейіпкердің мінез-құлқын ашуда сюжеттік, сыртқы баяндауларға, диалогтық элементтерге жетекші рөл беріледі. Бауыржан Момышұлы прозасының бұл ерекшелігі соғыста жеке адамды тануға жылдар, айлар емес, күндер, сағаттар, тіпті минуттар керек болатындығымен байланысты шығар деген ой келеді.

Жоғарыда атап көрсетілгендей, Бауыржан Момышұлы шығармаларының беттерінен ондаған солдаттар мен командирлер көрінеді, ал шындығында олардың саны жүздеген, мыңдаған. Сондықтан да жазушының алдында анағұрлым типтік белгілерін іріктеп алу міндеті тұрады. Төлеген Тоқаровтың, Мәлік Ғабдуллиннің, Петя Угрюмовтың, Андрей Алешиннің, Әділгерей Қалиевтің қаһармандық мінез-құлықтары барынша көрнекті түрде бейнеленген.

Жазушы Төлегеннің, Әділгерейдің істеріне түрткі болған себептерге адамгершілік, инабаттылық қайнар көздеріне таң қалады да, олардың негізін бостандық пен тәуелсіздікті бәрінен де жоғары бағалаған қазақ халқы өмірінің терең қатпарларынан, ұлттық дәстүрлерден табады.

Бауыржан Момышұлы шығармаларына жасалған талдаулар автордың әңгімеден әңгімеге, повестен повеске көшу кезінде ұлттық мінез-құлықтардың тереңіне сенімді түрде бойлағанына көз жеткізеді, бұл үшін жазушының қазақ халқының тұрмысын, тілін, мәдениетін, тарихын терең

зерттегені айтпаса да түсінікті.

Бауыржан Момышұлын соғыстың өзі емес, онда жасалған ерлік те емес, (оның повестерінде көптеген ұрыс көріністері болғанына қарамастан) оны жасаған адамның адамгершілік дүниесі, қаһарман мінез-құлқының қалыптасуы қызықтырады. Ендеше жазушы, ең алдымен, адамды оның соғыстағы тағдырын, қиындығы мол қилы сәттегі мінез-құлық құбылысын басты назарда ұстайды деп тұжырымдауға болады. Бауыржан Момышұлының әскери прозасына жасалған талдау жазушы жауынгерлерді айрықша батырлар ретінде емес, қатардағы, жай адамдар ретінде бейнелейтініне негіз береді. Бұл үрдіс нақты қағидаларда, әдістерде көрінеді, бұларда автор жауынгерлердің ішкі дүниесін, сыртқы кейіптерін, істерін беру үшін пайдаланады. Бұл арадағы басты мақсат кейіпкерлердің тек әскери ғана емес, адами қасиеттерін ашу болып табылады. Бұл Петя Угрюмовтың мінез-құлқын ашуда жақсы байқалады («Москва үшін шайқас»).

Жазушы өз шығармаларында қаһармандық іс істеуге қабілеттілік бұл белгілі бір адамды өзге адамдардан ерекшелейтін қандай да бір айрықша нәрсе емес, өз халқын, өз елін сүйетін адамдардаң табиғи қасиеті дегенін дәлелдеуге талпынады. Сондай-ақ кейіпкердің ішкі дүниесін жан-жақты зерттеу, тереңдете түсу мақсатымен автор өз баяндауларына қаһармандарының күнделіктерін («Бір түннің тарихы») – Төлеген Тоқтаровты кіргізеді, Сонымен Бауыржан Момышұлынша қиын-қыстау жағдайларда жасалған қаһармандық ерлікті тек жоғары идеялық сенімге ие адам ғана жасауы мүмкін.

Сондай-ақ жазушы өлім мен өмір белдескен шақтарда адамның мінезіне жеке адамның саналы ісі, оның белсенді ұмтылуы себепші болатынын көрсетеді. Осы арада Бауыржан Момышұлы шығармашылығында қаһармандық мінез-құлықты бейнелеудегі бір тұтастық жүйе бар екенін атап өту ләзім.

«Әрбір әдеби шығарма оқырманға оны жазған автордың творчестволық ерекшелігін танытады. Оны тілден де, тақырып пен идеядан да, образ жасау тәсілінен де тануға болады» [2, 349 б.] деп көресетеді.

Халықтың қайғысы мен қасіретін арқалаған Ұлы Отан соғысының қоғам мойнына артқан ауыртпалығына рухани сүйеу болған әдебиеттің бар болмысы сол уақыт ауыртпалығымен астасып жатыр. Сондықтан да әдебиетіміздің даму тарихындағы соғыс жылдары кезеңінің ерекше мазмұндық сипатқа ие болуы заңды құбылыс.

Бауыржан Момышұлы шығармаларының маңызы оқиғаларды шыншылдықпен бейнелеуден, борыш, ар-намыс, сенім, патриотизм сияқты моральдық-этикалық мәселелерді шешуден құралады. Ұлы Отан соғысы тақырыбы оның шығармаларында бостандық үшін, халықтардың бақыты үшін фашизмге қарсы әділетті, азаттық күресі тақырыбы ретінде өзінің дүниежүзілік тарихи маңызы тұрғысынан ашылады. Бауыржан Момышұлының шығармалары деректі әдебиеттің дамуына өзіндік көркемдік

жетістіктермен де, соғыс тақырыбын мейлінше терең ашқан идеялық тереңдігімен де көп әсерін тигізгенін, әскери тақырыптардағы әдебиеттің дамуына өзіндік берік іргетас қалағанын атап өткен жөн деп ойлауға болады.

Бауыржан Момышұлының әскери әдебиеттің дамуына сіңірген еңбегі мынада: ол соғыста жасалып жатқан қаһармандықтың себеп-салдарын мейлінше терең ашқандардың бірі болды, жазушының шығармаларындағы кейіпкерлердің мысалы арқылы қазақ және шет ел оқырмандары адам рухының асқақтығын, оның Отанға берілгендігін шынайы сезінді, отанға деген сүйіспеншіліктің мәнін ұғынды. Жай ұғынып қана қойған жоқ, шығарманың көлемдік болмысынан оны жан-дүниесінің иірімдеріне сіңіре біліп, жүрегінің түкпіріне қондырды. Міне, Бауыржан Момышұлы шығармаларының құдірет күші осында.

Әскери қолбасшы, гвардия полковнигі Бауыржан Момышұлы әскери ғылымды терең меңгеріп, полковник атымен-ақ дивизия командиріне көтерілуі, әскери академияда профессор атағымен дәріс беруі және осы әскери саладағы ой-таным, майдан шындығын көркем шығармалары арқылы әскери әдебиеттің шыңына көтеру жолдары оның бірден-бір түрік халықтары әскери әдебиетінің негізін салуға алып келді. Өйткені түрік халықтары тұтас (Түркия түркілерінен басқалары) Ұлы Отан соғысына түгел қатысып, олардың ақын-жазушылары да ата-бабаларынан рухани мұра болып қалған әскери әдебиет дәстүрін жалғастырып жатты. Белгілі ғалым М. Мырзахметұлының сөзімен айтқанда: «Бауыржан Момышұлы осылардың арасынан сұрыпталып, ерекше әскери әдебиет саласында қалыптасады, ғылыми әрі көркем шығармалары арқылы әлем халықтарына танылуы себепті түрік халықтары әскери әдебиетінің негізін салушы» деген тарихи тұғырға көтеріле алды» [6, 11 б] деп әділ бағасын беріп, ғылыми зертеуіміздің түйіндемесіне айналды.

Бауыржан Момышұлы ғылыми әскери әдебиетке және көркем әдебиет прозасына қандай негізгі идеялық мазмұн әкелгенін сараптасақ:

- біріншіден, Бауыржан Момышұлы соғыс тақырыбының ұлттық прозада, дүниежүзі әдебиетінде бай мазмұны мен терең игерілуіне ықпалын тигізіп, әскери прозаның жанрлық өзгешелігі айқындалды;

- екіншіден, академияға қабылданған жалғыз Азия халқының өкілі және армия жарғысына өзгерістер енгізіп, стратегия мен тактика саласында жаңалық ашып, әскери ғылым саласында мейлінше жетіліп, профессор қызметін атқарған осы саладағы тұңғыш қазақ азаматының болуы;

- үшіншіден, қоғамдық шындыққа байыпты талдау жасаған, әлеуметтік-психологиялық шығармаларды қазақ әдебиетінде орнықтырды;

- төртіншіден, ұлттық тәрбие әскери өнер, өнер тақырыбы, суреткер жайы заман шындығына орай жаңа қырларымен, проблемасымен бейнеленді;

- бесіншіден, әскери әдебиет пен көркем әдебиеттің міндеті – адамның күрделі жан-дүниесін суреттеу талабын тың ізденістермен байытты;

- алтыншыдан, жазушы қай-қай шығармасында да өзіндік ерекше стильдермен жазып, жалғандыққа бармай, шындық тұрғысынан суреттеді;

- жетіншіден, ол ата-бабалардан бермен қарай келе жатқан әскери әдебиеттің дәстүрімен терең танысып, ата дәстүрді дамыта жалғастырып, түрік халықтары әскери әдебиетінің негізін салып, қалыптастырушы қайталанбас негізгі тұлғаға айналды.

ӘДЕБИЕТТЕР

1. Момышұлы Б. Қанмен жазылған кітап / Ауд. М. Қазбеков. – Алматы: Қазақстан, 1991. – 400 б.

2. Мырзахметов М. «Момышұлы – түрік халықтары әскери әдебиетінің негізін салушы» // Еуразия, 2006. – 21 сәуір. – №16 (71).

KÜLTÜR EVRENİ ULUSLARARASI HAKEMLİ SOSYAL BİLİMLER DERGİSİ
(ISSN: 1308-6197)

Yayın İlkeleri

1. Kültür Evreni Dergisi yılda dört defa yayımlanan uluslararası hakemli bir dergidir.

2. Kültür Evreni Dergisinde [• halk bilimi • edebiyat • iletişim • arkeoloji (kazı bilimi) • sosyoloji (toplum bilimi) • müzik • tarih • antropoloji (insan bilimi) • etnoloji (budun bilimi) • psikoloji (ruh bilimi) • etnografya • dil bilimi • onomastik (ad bilimi)] alanlarında makalelerin yanı sıra; söyleşi, eleştiri, tanıtım ve haberler yer alabilmektedir.

3. Kültür Evreni Dergisinde yayımlanacak yazılar, daha önce herhangi bir yayın organında veya internette yayımlanmamış olacaktır.

4. Kültür Evreni Dergisinde yayımlanacak yazılar metin olarak; resim, belge, kroki, harita vb. malzemelerle birlikte 20 (yirmi) sayfayı aşmamalıdır. Eğer 20 (yirmi) sayfayı aşma durumu varsa bu yazı I – II ve daha fazla bölümlere ayrılarak değişik sayılarda yayımlanma durumunda kalınacaktır.

5. Türkiye Türkçesi ve Türk dilinin diğer şiveleriyle bir Türkçe özet (ortalama 50 kelime), anahtar kelimeler (ortalama 5 kelime) eklenecektir. Türkçe özetin ve anahtar kelimelerin mutlaka bir İngilizce veya Rusça karşılıkları da ölçüler çerçevesinde verilecektir.

6. Türkçe dışında İngilizce ve Rusça ile yazılmış yazılara, yazının Türkçe özeti de eklenecektir.

7. Dergimize Türkçe, İngilizce ve Rusça olmak üzere üç dilde ve Türkçenin diğer şivelerinde (Azeri Türkçesi, Kırgız Türkçesi, Özbek Türkçesi, Kırım Türkçesi, Kazak Türkçesi, Türkmen Türkçesi vb.) yazı kabul edilir.

8. İngilizce, Rusça ve Türkçenin diğer şiveleriyle yazılan yazılara Türkiye Türkçesiyle genişçe bir özet (en az 150 kelime) konulmalıdır.

9. Yazılar; A4 boyutunda, 12 punto büyüklüğünde Windows (Microsoft World) uyumlu sözcük işlemci programıyla yazılmalıdır. Üst, Alt, Sol ve Sağ marjları 2.5; paragraf aralığı 6 nk, satır aralığı tek verildiğinde yaklaşık Kültür Evreni dergisinin 1 sayfasına tekabül etmektedir. Yazı Türkçe veya İngilizce ise Times New Roman, Azeri Lehçesinde ise Times Roman AzLat (veya benzeri), Rusça ise Times Roman Cyr (veya benzeri) olmalıdır. Gönderilen yazının yanında, yazının fontları muhakkak olmalıdır. Yazının içinde resim, nota vb var ise baskıya uygun resilasyonlar da gönderilmelidir. Yazılar; Disket / CD kaydı ile birlikte 4 (dört) nüsha hâlinde olmalıdır. Bu yazılardan sadece birinde yazar adı olacak, diğer üç nüshada yazar adı belirtilmeyecektir.

10. Yazılar Times New Roman (11 punto) yazı karakteriyle tek satır aralığıyla yazılacaktır.

11. Metin içindeki alıntılar ve göndermeler yazar soyadı, yayın yılı, sayfa numarası biçiminde parantez içinde belirtilecektir. Mesela; (Boratav 1987: 9). Dipnotlar yalnızca açıklamalar için kullanılacak ve aynı yazı karakteriyle 10 punto ile yazılacaktır. Dipnotlar "DİPNOTLAR" başlığı altında yazının sonunda verilecektir. Metin içinde belirtilen alıntıların ve göndermelerin kaynakları "KAYNAKÇA" başlığı altında soyadı başta olmak üzere alfabetik sıraya göre ad-soyad yazılarak, eserin basım tarihi sırasına göre en sonda yer alacaktır.

12. Dergimize yayımlanmak üzere verilen yazılar; hakem heyeti içinde yer alan konuyla ilgili en az iki uzmana gönderilecek ve yazılar gelecek raporlara göre yayımlanacak veya düzeltmeler varsa yazı sahiplerine düzeltmelerin yapılması amacıyla gönderilecektir. İncelenmek üzere yazı gönderilen uzmanların (hakemlerin) adları yazarlara, yazarların adları uzmanlara (hakemlere) kesinlikle bildirilmeyecek, gizli tutulacaktır. Hakemlerin yazı ile ilgili verdiği karar Yayın Kurulu'nda değerlendirilecektir. Yazıların yayımlanıp yayımlanmayacağı veya değişikliklerin neler olması gerektiği Yayın Kurulu tarafından kararlaştırılacaktır.

13. Dergimize gönderilen yazılara yayımlandığında herhangi bir telif ücreti ödenmeyecektir.

14. Yayımlanan yazıların tüm sorumluluğu yazı sahiplerine ait olacaktır. Yayımlanan veya yayımlanmayan yazılar yazarlarına iade edilmez.